

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

На правах рукопису

АЛЬ-АЗАВІ ХАЙДЕР АДІЛ КАДІМ

УДК 327:351.746.1(560) (043.5)

**ЕВОЛЮЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ**

Спеціальність 23.00.04 – політичні проблеми
міжнародних систем та глобального розвитку

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Головченко Володимир Іванович,
доктор політичних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	15
1.1. Концептуальні засади дослідження	15
1.2. Джерельно-документальна база й стан наукового розроблення проблематики дисертації	32
Висновки до 1-го розділу	42
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТУРЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	45
2.1. Еволюція стратегічного партнерства Турецької Республіки зі США...45	45
2.2. Участь Туреччини в структурах ЄС як чинник реалізації її національної безпеки.....	68
2.3. Конфліктний потенціал турецько-грецьких відносин.....	79
2.4. Вірменська проблематика в регіональній політиці Туреччини.....	99
Висновки до 2-го розділу.....	115
РОЗДІЛ 3. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ВИМІР РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ.....	118
3.1. Партнерство з Україною як чинник регіональної політики Туреччини.....	118
3.2. Відносини з Російською Федерацією в контексті гарантування національної безпеки Турецької Республіки.....	132
Висновки до 3-го розділу.....	147

РОЗДІЛ 4. БЛИЗЬКОСХІДНИЙ НАПРЯМ ГАРАНТУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	150
4.1. Іранський вектор безпекової політики Туреччини.....	150
4.2. Еволюція турецько-сирійських взаємин.....	162
4.3. Безпековий вимір турецько-ізраїльських відносин.....	182
Висновки до 4-го розділу.....	198
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТР –	Азійсько-Тихоокеанський регіон
Баас –	Партія арабського соціалістичного відродження (Hizb Al-Ba‘ath Al-‘Arabī Al-Ishtirākī)
БЛЕКСІФОР –	Чорноморська група військово-морського співробітництва (Black Sea Naval Cooperation Task Group, BLACKSEAFOR)
ВНЗТ –	Велике національне зібрання Туреччини (Türkiye Büyük Millet Meclisi, TBMM)
ВПК –	військово-промисловий комплекс
ЄЕС –	Європейська економічна спільнота (European Economic Community, EEC)
ЄС –	Європейський союз
ЗЄС –	Західноєвропейський союз (Western European Union, WEU)
ІКАО –	Міжнародна організація цивільної авіації (International Civil Aviation Organization, ICAO)
ІМО –	Міжнародна морська організація (The International Maritime Organization)
ІРІ –	Ісламська Республіка Іран
ЛАД –	Ліга арабських держав
МАГАТЕ –	Міжнародна агенція з атомної енергії (The International Atomic Energy Agency, IAEA)
МВФ –	Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund, IMF)
НАТО -	Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization, NATO)
НРП –	Народно-республіканська партія (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP)
ОБСЄ –	Організація з безпеки і співробітництва в Європі

	(Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE)
ОВД –	Організація Варшавського договору
ОІК –	Організація Ісламська конференція
ОІС –	Організація ісламського співробітництва
ПАСОК –	Загальногрецький соціалістичний рух (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, ΠΑ.ΣΟ.Κ.)
ПНД –	Партія націоналістичної дії (Milliyetçi Hareket Partisi, МНР)
ПСР –	Партія справедливості й розвитку (Adalet ve Kalkınma Partisi, АКР)
РНБ –	Рада національної безпеки
РПК –	Робітничча партія Курдистану (Partiya Karkerên Kurdistanê, РКК)
САР –	Сирійська Арабська Республіка
СЕНТО –	Організація Центрального договору (Central Treaty Organization, СЕНТО)
ТІКА –	Агентство тюркського співробітництва і розвитку (Türk işbirliği ve koordinasyon ajansı)
ТРПК –	Турецька Республіка Північного Кіпру (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, ККТС)
ФАТХ –	Рух за національне визволення Палестини (Harakat al-Tahrir al-Watani al-Filastini)
ХАМАС –	Ісламський рух опору (Харакат аль-мукавама аль-ісламійя)
ЦСЄ –	Центрально-Східна Європа
ESDI –	Ідентичність європейської безпеки і оборони (European Security and Defence Identity)
ESDP –	Європейська політика безпеки і оборони (European Security and Defence Policy)
EUFOR –	Збройні сили ЄС (European Union Force)
GAP –	Проект Південно-Східної Анатолії (Güney Doğu Anadolu Projesi)

KFOR –	Сили для Косово (Kosovo Force)
SFOR –	Стабілізаційні сили (The Stabilization Force)
TÜSİAD –	Турецька асоціація промисловців і підприємців (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зміцнення міжнародно-політичних позицій і посилення ролі Турецької Республіки на глобальній і регіональній арені після розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, а також її поступальний політичний і економічний модернізаційний розвиток, надають цій державі всі шанси стати потенційним лідером мусульманського світу. А послідовна й збалансована зовнішня та безпекова політика, що узгоджено здійснюється лідерами помірковано-ісламістської Партії справедливості й розвитку (ПСР) з часу її приходу до влади в листопаді 2002 р., забезпечила перетворення Туреччини на чільну регіональну державу.

Це було зумовлено й низкою об'єктивних геополітичних чинників, передусім винятково вдалим географічним розташуванням держави на стику Європи й Азії. Територіально Турецька Республіка пов'язана з кількома ключовими для безпекового виміру регіонами: Балканським, Близькосхідним, Кавказьким і Чорноморським. Як наступниця, з погляду міжнародного права, Османської імперії після її розпаду, Туреччина омивається чотирма стратегічно важливими морями – Егейським, Мармуровим, Середземним і Чорним та, згідно Конвенції Монтре 1936 р., наділена правом державного й безпекового контролю над світового значення Протоками – Босфором і Дарданеллами.

Крім того, Турецька Республіка є важливою ланкою міжнародної енергетичної системи, оскільки знаходиться між головними експортерами вуглеводнів (каспійські й близькосхідні держави та Росія) і їхніми імпортерами (учасники ЄС і Україна). Вона також належить до НАТО й має другу (після США) за чисельністю армію в Альянсі. Туреччина є давнім

офіційним кандидатом на вступ до Євросоюзу, а також діяльним членом багатьох провідних міжнародних організацій. Величезний геополітичний і безпековий потенціал Туреччини пов'язаний також зі швидко зростаючим її населенням (за офіційними оцінками США, на початок 2017 р. в державі мешкало 80 млн. чол., причому майже 41% з них були віком до 24-х років включно) [385]. Протягом останніх півтора десятиліття Турецька Республіка здійснила якісний стрибок в соціально-економічному прогресі, перетворившись на другу, після китайської, державу, що найшвидше розвивається в сучасному світі.

Таким чином, зростання міжнародного авторитету Туреччини, що спостерігається нині на регіональному й глобальному рівнях, істотно впливає на формування світового й регіонального балансу сил. Це додає до вивчення еволюції регіональної політики Турецької Республіки за постбіполярної доби безперечної актуальності й становить помітний науковий та практичний інтерес, оскільки дозволяє з'ясувати принципові цілі й вектори реалізації міжнародно-політичного курсу впливової регіональної держави. Відповідно, таким чином, є можливість точніше прорахувати її ймовірні зовнішньополітичні кроки й розробити адекватні заходи у відповідь.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках Комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку світових процесів глобалізації», затвердженої Вченою Радою Університету протоколом № 12 від 20 червня 2011 р., і науково-дослідної теми Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом: політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти» (номер державної реєстрації 16БФ048-01). У рамках зазначеної теми дисертація відповідає напряму наукової діяльності відділення міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в сучасних політичних та безпекових процесах».

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу геостратегічних, геополітичних, міжнародних та військово-політичних процесів і чинників, які обумовили позитивну активізацію регіональної політики Турецької Республіки в постбіполярний період.

Для реалізації сформульованої мети автор ставить наступні **завдання**:

- охарактеризувати доктрину «стратегічної глибини» А. Давутоглу, яка є основою «нового зовнішньополітичного бачення» правлячої в Туреччині Партії справедливості й розвитку, та з'ясувати специфіку її реалізації в регіональному контексті;
- висвітлити роль і місце стратегічного партнерства зі США для гарантування національної безпеки Турецької Республіки в регіоні;
- окреслити значення інтеграції Турецької Республіки в ЄС для реалізації інтересів сторін на регіональному рівні;
- уточнити особливості еволюції політики Туреччини в Чорноморському регіоні;
- з'ясувати підстави вибудовування турецько-ізраїльського стратегічного партнерства й розкрити причини його деформації;
- визначити наслідки впливу процесів т. зв. «арабської весни» на регіональну й безпекову політику Турецької Республіки та її взаємини з Ісламською Республікою Іран;
- осмислити досвід становлення Туреччини як регіонального лідера й розробити рекомендації щодо можливості використання окремих його аспектів при формуванні й реалізації регіональної політики Республіки Ірак.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика Туреччини, а **предметом** – еволюція регіональної політики Турецької республіки.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені його проблемно-тематичною спрямованістю й охоплюють постбіполярний період, що позначений інтенсифікацією та оптимізацією процесів і напрямів регіональної політики Турецької Республіки. Разом із тим, для кращого розуміння сутності турецько-американського, турецько-євросоюзівського, турецько-ізраїльського й турецько-українського партнерства та взаємин Туреччини з рештою регіональних держав, а також відстеження їхньої генези й шляхів розвитку, окремі аспекти проблеми подані в ретроспективному плані.

Методи дослідження визначені специфікою його об'єкта й предмета, метою й завданнями дисертації. До загальної методології, використаної в дослідженні, передусім слід віднести загальнонаукові методи, а саме: *гносеологічний, політико-системний, структурно-функціональний, історико-філософський, хронологічний, історичної реконструкції та компаративний.*

Компаративний метод у дослідженні певним чином поєднується із системним підходом, оскільки, приміром, Ізраїль, Іран, Росія і США є ключовими елементами регіональних систем – у даному випадку Близькосхідного регіону, на більш високому рівні – азійської системи міжнародних відносин, і на найвищому рівні – одними з головних (США і Росія) елементів глобальної міжнародної системи.

Системний аналіз дозволяє пояснити особливості відносин Турецької Республіки зі США, Іраном і «дореволюційною» Сирією в контексті програмування їхньої зовнішньої політики існуючою регіональною/міжнародною системою, що виступає зовнішнім середовищем по відношенню до системи двосторонніх взаємин.

Специфічні конструктивістські методи й прийоми міжнародно-політичної науки вжиті для з'ясування чинників, що визначають природу суб'єктності Турецької Республіки як регіонального й глобального актора міжнародних відносин.

Серед прикладних методів дослідження варто зазначити й *екстраполяцію та аналіз тенденцій зовнішньої політики* окремих держав і світового розвитку. *Метод екстраполяції* дозволив перенести окремі характеристики відносин Турецької Республіки з певними близькосхідними країнами (Ірак, Сирія) на взаємини офіційної Анкари з іншими державами регіону за умови схожості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що автор дисертації на основі залучення і комплексного та компаративного аналізу широкого кола джерел, частина яких раніше не була об'єктом спеціального наукового вивчення, здійснив цілісне дослідження обставин формування та особливостей реалізації й еволюції регіональної політики Турецької Республіки, в контексті позитивних і негативних наслідків глобалізації.

Основними положеннями та результатами, які визначають наукову новизну дослідження й виносяться на захист, є такі:

уперше:

– здійснена спроба системно узагальнити результати реалізації на регіональному рівні доктрини «стратегічної глибини» як основи «нового зовнішньополітичного бачення» правлячої в Туреччині ПСР, що передбачає забезпечення не лише власної безпеки та стабільності, але й сусідніх держав;

– доведено причинно-наслідковий зв'язок між поверненням Турецької Республіки до ісламської ідентичності й досягненням нею домінуючих позицій на регіональній міжнародно-політичній арені;

поглиблено:

– розуміння того, що Турецька Республіка є чільним регіональним актором, а також опрацювання аналітичних підходів до відстеження політичної трансформації Туреччини як діяльного учасника глобальних процесів;

– положення про дистанціювання Турецької республіки від реалізації стратегічних інтересів США задля здійснення власної регіональної

безпекової стратегії, що стало важливим елементом запровадження нового зовнішньополітичного курсу ПСР;

– аналіз сутності сучасної регіональної політики Турецької Республіки в контексті концепції «стратегічної глибини», що спирається на ефективне поєднання «неоосманізму», націоналізму, модернізованого ісламу, демократії й європейської ідеї;

– положення про те, що лише та держава, яка за допомогою результативної комбінації «м'якої» й «жорсткої» сили здатна поширити свій вплив далеко за межі національних кордонів, спроможна гарантувати власну безпеку й відігравати помітну роль у регіональній та світовій політиці;

отримали подальший розвиток:

– дослідження базових чинників регіональної політики Туреччини в постбіполярному світі й визначення її основних концептуальних компонентів, а також змістовний аналіз головних регіональних проблем на безпековому порядку денному Туреччини;

– положення про те, що зовнішньополітична ідеологія правлячої ПСР базується на дуалістичних принципах євроатлантизму й гарантування національної безпеки держави в контексті ісламської ідентичності та має на меті: за збереження стратегічного партнерства зі США трансформацію Турецької Республіки в бік більшої самостійності як міжнародного актора, здатного відстоювати власні національні інтереси, а також поступове зміцнення Туреччини як держави надрегіонального, а згодом і світового рангу;

– обґрунтування тези, що регіональна політика Туреччини знаходиться на стадії оптимізації й класифікується здобувачем як експансіоністська (за типом орієнтації – назовні), ревізійністська (за типом цілей – повернути й зміцнити колишню велич держави), гнучка (за типом структури, на протипагу догматичній) і прагматична.

Практичне значення одержаних результатів дослідження впливає з його актуальності й наукової новизни. Зважаючи на це, положення та

висновки дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення зовнішньої й безпекової політики Туреччини, США, ЄС та інших акторів у Близькосхідному, Південнокавказькому й Чорноморському регіонах, а також у рамках навчального процесу у вузах при підготовці підручників, навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій, у викладанні нормативних і спеціальних курсів із політології та історії міжнародних відносин на Близькому Сході, зовнішньої політики й новітньої історії Туреччини, актуальних проблем світової політики, міжнародних систем та глобального розвитку, країнознавства тощо.

Окрім того, висновки дослідження можуть стати в нагоді фахівцям МЗС Іраку та інших державних установ, науково-дослідницьких інститутів і центрів, які беруть участь у плануванні та здійсненні регіональної політики Республіки Ірак.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням; усі наукові результати, що викладені в дисертації, одержані автором особисто й концентровано викладені в авторефераті та 16 публікаціях.

Апробація результатів дослідження. Головні висновки й тези дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові положення дисертації були оприлюднені у виступах на міжнародних науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 15 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Актуальні проблеми міжнародних відносин» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 22 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-

практичній конференції «Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (Львівська фундація суспільних наук, 23-24 жовтня 2015 р.); VII міжнародній заочній науково-практичній конференції «Розвиток науки в ХХІ столітті» (Науково-інформаційний центр «Знання», Харків, 30 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (Громадська організація «Київська наукова суспільнознавча організація», 13-14 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсонський державний університет, факультет психології, історії та соціології, 20-21 листопада 2015 р.); Міжнародному симпозиумі «Соціальна та економічна солідарність – український вибір» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ВГО «Українська Асоціація економістів-міжнародників», 28 січня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 7 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження знайшли відображення в 16-ти одноосібних публікаціях, з них 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 8 – матеріали та тези наукових конференцій, 3 – публікації, що додатково розкривають зміст дослідження.

Структура роботи обумовлена визначеними метою, об'єктом та предметом дослідження. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури (414 найменувань англійською, арабською, німецькою, російською, турецькою й українською мовами). Загальний обсяг роботи складає 252 сторінки, з них основного тексту – 207 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Концептуальні засади дослідження

Протягом кількох століть Османська імперія відігравала одну з провідних ролей у світовій політиці й твердо захищала інтереси мусульманської спільноти на міжнародній арені. Турецька Республіка як держава-продовжувач і правонаступниця Османської імперії зберегла за собою стратегічний контроль над континентально важливими Чорноморськими протоками – Босфором і Дарданеллами, що дозволяє їй гарантувати безпеку входу в Чорне море та виходу з нього в Середземноморський басейн. Тому за доби холодної війни Туреччина була ключовим членом НАТО, що утримував другу за чисельністю армію в рамках блоку й стояв із південного флангу на варті безпеки Альянсу від загрози радянського військового експансіонізму. Взамін це передбачало як американські гарантії суверенітету й територіальної цілісності Турецької держави, так і інші політичні та економічні дивіденди в рамках західної системи, у т. ч. надання Турецькій Республіці фінансової допомоги та сприяння в модернізації її Збройних сил.

Водночас, обраний військовими й цивільними кемалістами засадничий курс на вестернізацію Турецької Республіки спричинив брак чіткої регіональної стратегії, передусім у безпековому вимірі, що призвело до напруженості у відносинах із навколишніми державами. Адже гасло Ататюрка «Мир удома, мир у світі», що стало базовим принципом нового республіканського підходу, означало відмову від територіальних претензій до суміжних держав і проведення оборонної безпекової тактики. Модернізація Турецької Республіки на західний взірець означала відмову від

ісламської ідентичності, що породило відчуженість у взаєминах із країнами, які раніше входили до складу Османської держави.

Розпад СРСР і закінчення біполярного протистояння істотно зменшили геополітичну вагу Туреччини в очах Заходу. Водночас поява на Південному Кавказі й у Центральній Азії нових незалежних держав відкрила перед офіційною Анкарою можливість повторної спроби реалізації пантюркістської політики, що передбачала інтеграцію всіх тюркомовних народів в наддержавне об'єднання під егідою Турецької Республіки. Але для успішного здійснення такого амбітного плану Туреччині не вистачило політичних і фінансово-економічних ресурсів, тому зрештою ця політика зійшла нанівець.

Іншим зовнішньополітичним напрямом, що мав підвищити міжнародний статус Турецької Республіки й гарантувати їй регіональну безпеку, стала активізація процесу євроінтеграції. Але й тут офіційна Анкара зіткнулася з такими важко переборними перешкодами як порушення прав людини, відносна економічна відсталість країни (в порівнянні з консолідованими демократіями «Старої Європи»), а головне – небажання державно-політичних лідерів останньої приймати до лав щойно створеного Євросоюзу потужну мусульманську країну. Все це призвело до стагнації переговорного процесу [254, s. 62].

Тим часом, ескалація збройних конфліктів у сусідніх із Туреччиною регіонах – на Балканах, Кавказі й Близькому Сході, а також задавлені проблеми у відносинах із суміжними державами помітно звузили зовнішньополітичні можливості Туреччини для реалізації оборонної безпекової тактики. Перманентна силова конфронтація з Грецією, теж членом НАТО, знизилася гарантії безпеки Турецької Республіки з боку західних союзників. Це підштовхнуло офіційну Анкару до пошуку нових стратегічних партнерів, а військові, які відігравали тоді чільну роль у виробленні зовнішньої та безпекової політики держави, зробили свій вибір на користь Ізраїлю, оскільки він мав споряджену високотехнологічною

зброєю патріотичну армію й теж був стратегічним союзником США, що цілком відповідало західній геополітичній орієнтації Туреччини.

Але стратегічна концепція Турецької Республіки 1998 р. («Білий зошит: оборона 1998»), що вже ґрунтувалася на політиці стримування й навіть залякування суміжних регіональних конкурентів («просунута оборона») [3], виявилася безперспективною. Така концепція зовні виглядала активною й превентивною, але, як і раніше, прив'язаною до status-quo. Зміцнення ж військово-політичних і безпекових зв'язків Туреччини з Державою Ізраїль спричинило гостру критику з боку мусульманських країн, які звинуватили офіційну Анкару в зрадництві мусульманських інтересів. До того ж проведення адміністрацією Президента США Дж. В. Буша антитерористичних операцій в Афганістані й Іраку спричинило протестний рух у Турецькій Республіці й інших ісламських державах Близькосхідного регіону.

Таким чином, на початку ХХІ ст. Туреччина мала проблемні відносини майже з усіма навколишніми країнами (за винятком Азербайджану, Грузії й України), що ставило під сумнів традиційну зовнішньополітичну концепцію офіційної Анкари. Напружена регіональна ситуація вимагала від Турецької Республіки розроблення адекватної зовнішньополітичної стратегії, але гострі суперечки усередині коаліційного лівоцентристського уряду Бюлента Еджевіта, що був зайнятий вирішенням нагальних внутрішньополітичних питань, відсувала це завдання на другий план.

Неузгоджені дії турецького державного керівництва спричинили не лише внутрішньополітичну, а й гостру економічну кризу, урядові провали на зовнішньому й внутрішньому напрямках вилилися в народне невдоволення, що вимагало зміни кабінету. Тому не дивно, що турецьке суспільство, роздратоване неефективною зовнішньою й передусім внутрішньою політикою трипартійного коаліційного уряду (Демократична ліва партія, Партія вітчизни й Партія націоналістичного руху), нездатного вирішити проблеми державного розвитку й гарантування національної безпеки,

висловило йому недовіру на позачергових парламентських виборах 3 листопада 2002 р.

Тоді перемогу здобула заснована лише роком раніше помірковано-ісламістська Партія справедливості й розвитку, що, попри відсутність тривалого політичного досвіду, здолала 10-відсотковий виборчий поріг і отримала 34,28% голосів та 2/3 депутатських мандатів [395] (а згодом підтверджувала своє домінуюче становище в турецькому політикумі на парламентських виборах 2007, 2011 та двічі в 2015 рр.). Показово, що жодна з партій, які входили до попереднього уряду Б. Еджевіта, за підсумками парламентських виборів 2002 р. не потрапила до Великих національних зборів Туреччини.

Невдовзі по заснуванню, ПСР зазначила в своїй програмі, що Турецька Республіка має відмовитися в зовнішній політиці від забобонів і нав'язливих ідей, переглянути міжнародні пріоритети й повинна створити баланс між світовими реаліями та її національними інтересами. Оскільки Туреччина тісно пов'язана з Європою й географічно, й історично, взаємини з європейськими державами мають залишатися у верхній частині зовнішньополітичного порядку денного держави. Співробітництво зі США, зорієнтоване на гарантування національної безпеки, має підтримуватися, й цю співпрацю слід поширити на інші сфери: економіки, інвестицій, науки й техніки. При цьому Туреччина повинна докласти більше зусиль для гарантування безпеки і стабільності у своєму найближчому оточенні, інтенсифікувати свої спроби налагодити добрі відносини із сусідами на основі діалогу, тобто вона покликана зробити більший внесок у розвиток регіонального співробітництва.

Особливого значення в програмі ПСР надавалось зв'язкам Туреччини з мусульманськими країнами, говорилося про потребу докласти зусиль для підвищення двосторонньої співпраці з цими державами, а також активізувати свою діяльність в Організації ісламська конференція (з 28 червня 2011 р. – Організація ісламського співробітництва), щоб посісти

більш гідне місце на міжнародній арені. ПСР зробила наголос на тому, що Туреччина має потенціал стати впливовою регіональною державою, оскільки в неї вигідне геостратегічне розташування, багата історична й культурна спадщина, молоде й динамічне населення, а також потенційно висока підприємницька здатність до міжнародної конкуренції [225].

Обійнявши владу, лідери ПСР, передусім Реджеп Таїп Ердоган, розробили й провели за рекомендаціями Євросоюзу низку законодавчих реформ, які помітно змінили міжнародний імідж Туреччини на краще. Ринкові перетворення уможливили подолання системної кризи політики етатизму й виведення економіки держави в 2015 р. на 17-те місце в світі й 7-ме – в Європі за ВВП, оціненим за паритетом купівельної спроможності [385]. Правові реформи ПСР під гаслом відповідності європейським стандартам обмежили всевладдя військових і гарантували демократичні права громадян. Це забезпечило правлячій партії широку підтримку електорату, що було переконливо продемонстровано під час невдалої спроби військового перевороту 15-16 липня 2016 р. Все вищезазначене дозволило ПСР, посилаючись на важливість розширення демократичних свобод, у т. ч. права на свободу віросповідання, приступити до повільної ісламізації Туреччини.

Процес внутрішньополітичної перебудови супроводжувався ідеологічною переорієнтацією, тобто переосмисленням доктрини кемалізму – головного політичного тренду Турецької Республіки. А поступова ісламізація країни зумовила потребу розроблення нової зовнішньополітичної стратегії, до того ж лідери ПСР були вкрай незадоволені зневажливим ставленням західних союзників до Туреччини й ратували за відновлення її престижу в мусульманському світі. Визначальний вплив на розроблення нової зовнішньополітичної стратегії держави справила концепція завідувача кафедрою міжнародних відносин стамбульського Університету Бейкент – доктора політичних наук, професора А. Давутоглу, котрого також не

влаштувало становище Турецької Республіки на міжнародній арені як другорядного союзника Заходу.

У 2001 р. він опублікував концептуальне дослідження «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини», де запропонував принципово новаторську концепцію зовнішньої політики республіки й розкритикував односпрямований міжнародний курс Туреччини, що, на думку А. Давутоглу, не дозволив їй реалізувати той потенціал, який надає державі унікальне геополітичне розташування й славетне імперське минуле. Професор-міжнародник пропонував повернути домінуючі позиції Туреччини на міжнародній арені, втрачені з розпадом Османської імперії, й докладно пояснював, яким чином можна досягти настільки амбітної цілі.

Примітним було те, що відомий науковець А. Давутоглу, чиї праці перекладені багатьма іноземними мовами, не мав жодного практичного досвіду в політиці й дипломатії. Однак, відразу ж після формування уряду ПСР, автор книги «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини» був запрошений на посаду головного радника із зовнішньополітичних питань Прем'єр-міністра Турецької Республіки А. Гюля, а потім і Р. Ердогана, що 14 березня 2003 р. змінив на посаді глави уряду свого попередника. Того ж року А. Давутоглу був присвоєний ранг надзвичайного й повноважного посла, після чого його стали називати «тіньовим міністром закордонних справ» – він курував ключові зовнішньополітичні питання. А з призначенням А. Давутоглу Міністром закордонних справ Туреччини (2009-2014 рр.) та Прем'єр-міністром (28 серпня 2014 – 24 травня 2016 рр.), саме він впроваджував у зовнішню й безпекову політику держави свої теоретичні постулати. Настільки стрімка кар'єра університетського професора свідчила про готовність поміркованих ісламістів кардинально змінити міжнародну діяльність країни, тому вони, ймовірно, більше потребували носіїв свіжих ідей, аніж відомих функціонерів із солідним політичним стажем.

До появи праці А. Давутоглу в Турецькій Республіці домінували дві геополітичні доктрини. Перша продовжувала сприймати державу в контексті

парадигми холодної війни, де Туреччині відводилася роль захисника демократичного Заходу від радянського експансіонізму. Тому всю другу половину ХХ ст. турецький істеблішмент керувався такими настановами: Турецька Республіка – надійний учасник НАТО й член політичного Заходу, що протистоїть комуністичному Сходу з усіма політичними обмеженнями та зобов'язаннями. Це надавало офіційній Анкарі як американські гарантії національної безпеки, так і інші військово-політичні та соціально-економічні дивіденди в межах Західної системи. Тим паче, що Туреччина була не лише одним із союзників США, а базовою країною Альянсу на його південному фланзі [245, р. 360-362].

Друга доктрина національної безпеки окреслилася з розпадом СРСР, коли з'явилися нові незалежні держави, пов'язані з Туреччиною історично, етнічно й культурно. Турецька Республіка раптово опинилася в оточенні слабких держав, вражених внутрішніми політичними й етнічними конфліктами, та бойовиків терористичної Робітничої партії Курдистану (РПК), що підтримувалася Іраном і Сирією. Тому навколишні регіони – від Балкан до Південного Кавказу й Близького Сходу сприймалися офіційною Анкарою як джерело воєнної загрози. Геостратегічне мислення керівництва Турецької Республіки зазнало мілітаризації, проявом чого й стала вищезгадана стратегічна концепція 1998 р., яка спиралася на політику стримування й залякування регіональних конкурентів. Відповідно, турецькі армія й ВПК розцінювалися як головна противага будь-якій загрозі національній безпеці [303].

Тому «стратегічна глибина» А. Давутоглу стала планом того, як Туреччина має реагувати на всі зміни в глобалізованому постбіполярному світі. Її розробник виходив із того, що місце певної держави визначається її геополітичним ставищем та «історичною глибиною». З цього погляду Турецька Республіка є унікальною, завдяки її географічному розташуванню на стикові відразу кількох стратегічно важливих регіонів, успадкованих від

Османської імперії, – Балканського, Близькосхідного, Кавказького, Середземноморського й Чорноморського.

У своєму концептуальному дослідженні А. Давутоглу зазначив: «На початку минулого століття Туреччина відмовилася від свого османського спадку, закріпивши за Турецькою Республікою новий статус: нація-держава. За доби холодної війни питання культурної ідентичності мало формальний характер. Однак геополітичні зміни, спричинені закінченням біполярного протистояння, внесли це питання до порядку денного. Сучасні територіальні спори й конфліктогенність, особливо на Балканах, Кавказі й Близькому Сході, в основному коріняться в історичному минулому. Таким чином, османська спадщина Турецької Республіки покладає на неї тягар геокультурної й геополітичної відповідальності та вимагає повторного формування ідентичності турецького стратегічного мислення. Повернення до історичного спадку, – зробив глибокий висновок на перспективу А. Давутоглу, – відкриє перед Туреччиною нові горизонти й можливості та дозволить зробити зовнішню політику Туреччини більш конструктивною» [254, s. 20].

Адже Турецька Республіка відрізняється від багатьох інших націй-держав тим, що є державою-продовжувачем Османської імперії, яка чимало століть домінувала в міжнародній системі, й саме ця обставина надає сучасній Туреччині глибоку історичну спадщину. Османська імперія виступала в ролі покровителя мусульман та головною силою в боротьбі проти колоніального панування. З одного боку, це накладає на Туреччину зобов'язання, а з іншого – окреслює їй шлях до лідерства в мусульманському світі. Тому, продовжуючи османські традиції, Турецька Республіка повинна взяти на себе роль посередника в урегулюванні регіональних конфліктів, що цілком відповідатиме інтересам її національної безпеки.

Такий підхід виявився співзвучним поглядам Р. Ердогана, який теж був переконаний у тому, що модернізація не виключає повернення Туреччини до свого ісламського коріння й не вимагає від неї відмовитися від

своєї долі як близькосхідної держави, навіть якщо це означає зневагу до очолюваної США політики в даному регіоні [239].

Отже, якщо з часів К. Ататюрка Туреччина була віддана своєму європейському покликанню, то помірковані ісламісти водночас прагнули повернути їй ісламську ідентичність. Хоча концепція А. Давутоглу й не мала релігійної складової, вона, по суті, мала на меті ту ж ціль, посиляючись на історичне минуле Туреччини. Це стало додатковим позитивом, оскільки турецькі військові під приводом порушення світських засад держави (лаїцизму) могли усунути ПСР від управління республікою. На користь такої небажаної перспективи переконливо свідчили низка військово-політичних переворотів (28 квітня 1960 р., 12 березня 1971 р. і 12 вересня 1980 р.), невдалих військових заколотів (22 лютого 1962 р., 20 травня 1963 р. і 15-16 липня 2016 р.) та військових ультиматумів урядові (1 березня 1997 р. і в січні 2001 р.), спрямованих на недопущення повномасштабних політичних криз і захоплення влади екстремістами, передусім ісламськими фундаменталістами.

Тому А. Давутоглу в своєму дослідженні наголошував, що в світлі зростаючої ролі мусульманського світу на регіональному й глобальному рівнях ісламська ідентичність Туреччини, на відміну від досить поширеної думки, не загрожує турецькій державності, а, навпаки, відкриває перед нею важливі стратегічні можливості [254, s. 266]. Оскільки Османська імперія на вершині свого розвитку об'єднувала майже весь ісламський світ, це теоретично робить Турецьку Республіку «мусульманською наддержавою». Отже, маючи комбінацію низки чинників, ця держава за визначенням не може бути периферією чи другорядним членом ЄС і НАТО, або просто частиною Азії [255; 402].

На думку А. Давутоглу, Туреччина володіє унікальною особливістю – «стратегічною глибиною», що властива обмеженому колу держав, які міжнародник-політолог назвав «центральною». А. Давутоглу стверджував, що стратегічна глибина будь-якої держави визначається неперервністю її

географічного й історичного зв'язку з регіоном. На переконання політолога-міжнародника, для Туреччини питання полягає не в досягненні стратегічної глибини, а у використанні її на регіональному й глобальному рівні передусім для гарантування національної безпеки. Це вимагає від Туреччини вибудувати взаємини з державами, з якими в неї спільне минуле й географія, таким чином, щоб сприяти просуванню спільних інтересів і створенню взаємовигідних засад для співробітництва й діалогу. «Туреччина, з її міцною демократією, економікою, що динамічно розвивається, й активною зовнішньою політикою, – робить висновок А.Давутоглу, – має більше можливостей отримати вигоду зі своєї стратегічної глибини» [296].

Отже, Туреччина не повинна обмежуватися своєю провідною регіональною роллю на Балканах і Близькому Сході, а може й повинна впливати на міжнародно-політичні події відразу в кількох регіонах, нагородою за що стане її глобальна стратегічна значимість [266]. Поміркованим ісламістам-реформістам імпонувала головна думка стамбульського професора про те, що Турецька Республіка як наступниця Османської імперії, що впродовж півтисячоліття була значимою величиною на міжнародній арені, має відігравати провідну роль у Близькосхідному регіоні й узяти на себе чільні позиції в мусульманському світі. А. Давутоглу, наголосивши на центральному геополітичному становищі Туреччини, що перебуває на стикові кількох ключових регіонів і перетині можливих енергетичних маршрутів, зазначив, що, маючи такі характеристики, вона не може бути другорядною державою, тобто потенційно є лідируючою регіональною країною.

А. Давутоглу заперечував, що Турецькій Республіці притаманна роль своєрідного «мосту» між мусульманським світом і християнським Заходом, оскільки це робить офіційну Анкару інструментом просування стратегічних інтересів інших держав, усупереч національним безпековим інтересам. Натомість Туреччина має з вигодою для себе використати потенціал власної «м'якої сили», базованої на історичних і культурних зв'язках з усіма

регіонами, до яких вона належить, а також на демократичних інститутах та процвітаючій ринковій економіці. Це також дозволило б уникнути потреби регіонального втручання великих держав і наддержави.

Задля того, щоб Турецька Республіка стала регіональним лідером та відіграла глобальну стратегічну роль, доводив А. Давутоглу, їй варто подолати страхи й налагодити конструктивні взаємини з усіма своїми сусідами. Зовнішня політика Туреччини має бути націлена на врегулювання всіх за давнених міждержавних спорів, що були породжені в минулому бездіяльністю дипломатичних кіл, і тоді вона зможе добитися своєї глобальної стратегічної ролі [277].

Тому Туреччині слід послаблювати залежність від політичного Заходу й прозахідних міжнародних організацій на користь встановлення системи балансів – вибудовування взаємин із геополітично важливими незахідними державами: від традиційно недружніх Росії й Ірану до КНР, Індії, Індонезії та інших прогресуючих держав Південної, Південно-Східної й Східної Азії. А. Давутоглу був переконаний, що Туреччині пощастило, й вона володіє кількома регіональними ідентичностями, а отже й можливістю, яка є також її обов'язком, – здійснювати інтегральну та багатовимірну зовнішню політику.

Унікальне поєднання історії й географії змушує Турецьку Республіку й до безпекової відповідальності, а почуття обов'язку сприяє її діяльному внескові у вирішення конфліктів та підтримання міжнародного миру й безпеки. А. Давутоглу стверджував, що внаслідок процесів вестернізації турецька нація опинилася відірваною та відчуженою від свого історичного «я», й більш того, ідентифікує себе з фальшивою, чужою їй сутністю.

«Стратегічна глибина» має власне геополітичне й геостратегічне бачення світового політичного процесу, і в це бачення входять як нормативний ідеалізм, так і дебати про ідентичність. Гостро критикуючи попередні турецькі геополітичні школи, що сприймали геополітику лише в якості інструменту збереження статус-кво, натомість того, аби посісти належне державі місце в світі, А. Давутоглу стверджував, що раніше

турецька нація «практично не діяла на міжнародній арені». Тому настав час «динамічної інтерпретації» зовнішньої політики, наслідком чого стане різке посилення глобального впливу Туреччини [344].

Великої практичної цінності дослідженню А. Давутоглу додавало те, що крім ґрунтовного формулювання перед Турецькою Республікою високих цілей та переконливого аргументування здатності офіційної Анкари досягати їх, професор-міжнародник докладно описав шляхи їхнього досягнення. А. Давутоглу радив турецьким політичним стратегам уникати привілейованих відносин з окремими країнами, щоб не стати провідником чужих інтересів, а, лавіруючи між інтересами потужних держав, проводити політику у відповідності з національними безпековими інтересами Туреччини.

При цьому А. Давутоглу вважав, що національні інтереси Туреччини вимагають як збереження добрих взаємин із Заходом, оскільки це стимулюватиме демократизацію республіки, так і налагодження міцних зв'язків із державами регіону, що сприятиме зміцненню національної безпеки. Це вимагає від Туреччини здійснення багатовекторної зовнішньої політики. Стрижнем зовнішньополітичного курсу А. Давутоглу визначив політику «нульових проблем» із сусідами, а головний акцент у взаєминах із навколишніми країнами він робив на вирішенні всіх спірних питань та економічну інтеграцію [256].

При цьому цементуючого значення А. Давутоглу надавав культурним зв'язкам, що підкреслювали ментальну спільноту держав-партнерів. Професор рекомендував владі переглянути своє негативне ставлення до османського минулого Туреччини й повернути їй придушену в республіканський період ісламську ідентичність. Це, на думку А. Давутоглу, дозволило б Туреччині, що володіє, порівняно з іншими державами регіону, сильною економікою та демократичними інститутами, стати лідером усього мусульманського світу. Для підвищення свого авторитету на міжнародній арені А. Давутоглу радив турецькому урядові не лише брати активну участь

в урегулюванні регіональних конфліктів, а й спробувати посісти ключові позиції в крупних міжнародних організаціях.

Крім того, професор-міжнародник вважав, що в процесі формування нової зовнішньополітичної стратегії Турецької Республіки передусім варто було позбавитися від будь-яких проявів ідеологічного фанатизму й подолати проблеми недовіри до народів транскордонних регіонів, зокрема Близькосхідного й Балканського. Розблокування транскордонних культурно-цивілізаційних горизонтів надало б відчуття єдності й гарантувало б безпеку кордонів Туреччини [254, s. 74].

Згідно з концепцією «стратегічної глибини», Турецька Республіка перебуває в центрі трьох концентричних геополітичних кіл: 1) Балкани, Чорноморський басейн і Кавказ; 2) Близький Схід і Східне Середземномор'я; 3) Перська затока й Центральна Азія та Африканський Ріг. Таке «неосманське» бачення Туреччини в багатополюсному світі окреслює доступ держави до Середземного, Чорного й Каспійського морів та Перської затоки [400].

На перший погляд, нова концепція А. Давутоглу про потенційно ключову роль Туреччини в сучасному світі дійсно скидалася на політичну доктрину османізму кінця XIX ст., головною метою якого було формування «оттоманської ідентичності». Вона мала накластися на всі інші самоідентифікації індивіда – релігійні, політичні, культурні й національні. Щоправда, концепт неосманізму ненадовго був відроджений за часів урядування творця турецького «економічного дива» Тургута Озала в 1980-х – на початку 1990-х рр., але його бачення мало надто небагато спільного з концепцією А. Давутоглу.

Отже, можна стверджувати, що згідно «нового зовнішньополітичного бачення» ПСР, Турецька Республіка – балканська, близькосхідна, кавказька, каспійська, середземноморська, центральноазійська та чорноморська держава, що в змозі відігравати стратегічну роль у всіх перелічених регіонах водночас, і, таким чином, претендувати на глобальну місію.

Імплементація концепції А. Давутоглу означала принципову переорієнтацію зовнішньої політики Турецької Республіки, а саме:

- перегляд історичних безпекових альянсів держави в тому сенсі, що традиційні військово-політичні союзи Туреччини зі США та Євросоюзом залишаються важливими й пріоритетними, але особлива увага має бути надана новим центрам сили – КНР, Індії, Росії та Ірану;
- укладення нових альянсів із країнами, що стрімко розвиваються й допоможуть збалансувати безпекову залежність Турецької Республіки від Заходу (Єгипет, Індонезія, ОАЕ, Пакистан);
- відновлення державного інтересу до колишніх володінь Османської імперії в регіоні з особливим акцентом на Іракові й Сирії;
- більша відповідальність за регіональну безпеку на Балканському півострові через зміцнення партнерських зв'язків із мусульманськими (переважно чи частково) Албанією, Боснією та Герцеговиною й Чорногорією;
- врегулювання історичних суперечностей із Вірменією для посилення турецької міжнародно-політичної присутності на Південному Кавказі;
- посилення геополітичної ролі Турецької Республіки в мусульманському світі;
- залучення держав Центральної Азії до сфери турецького безпекового впливу й презентування економічної моделі розвитку на основі турецького бізнесу, будівництва, освіти й недержавних організацій [266].

Таким чином, по-перше, зовнішня політика Туреччини мала набути напористого й наступального характеру, вона почала активно поширювати свій геополітичний вплив на мусульманський світ і колишні османські володіння. По-друге, нова геополітична школа А. Давутоглу, розглядаючи турецько-ізраїльське військово-політичне партнерство 1990-х – 2000-х рр. як «чинник відчуження» від національної «турецької ідентичності», призвела до відповідних негативних процесів, про що докладніше йтиметься нижче.

Стартова точка нової теорії «стратегічної глибини» А. Давутоглу була загальнозрозумілою й стала виправданою реакцією на попередні турецькі концепції, що розглядали державу як слухняного геополітичного гвинтика в міжнародно-політичних системах інших країн. А. Давутоглу окреслив три методологічні та п'ять операційних принципів стратегічного партнерства Турецької Республіки.

До методологічних принципів він відніс: 1) Туреччина реалізує далекоглядний і прогностичний підхід, на відміну від «кризового» часів холодної війни; 2) розвиває партнерські взаємини з усіма регіонами світу в «послідовних та систематичних рамках»; 3) озброєна «новим дискурсом та дипломатичним стимулом», який сприятиме зміцненню «м'якої сили».

Операційними засадами зовнішньої політики Туреччини А. Давутоглу визначив: 1) підтримання природного балансу між національною безпекою й демократією («безпека не має реалізовуватись за рахунок свобод і прав людини»); 2) політика «відсутності проблем із сусідами»; 3) активна дипломатія миру, спрямована на запобігання кризам; 4) багатовимірна дипломатія, коли її напрями не конкурують, а взаємодоповнюють один одного; 5) «ритмічна дипломатія», що забезпечує діяльне членство Туреччини в міжнародних організаціях та її участь у вирішенні всіх глобальних питань [235].

Першим кроком ісламістів-реформістів щодо втілення в життя нового зовнішньополітичного курсу став відхід офіційної Анкари від проведення американських геополітичних інтересів у регіоні (за «представницькою» моделлю стратегічного партнерства, запропонованою українським політологом І. Жовквою [89, с. 7]) задля реалізації власної регіональної стратегії безпеки. А, певною мірою, переломним моментом у двосторонніх відносинах стало рішення турецького парламенту від 1 березня 2003 р. про відмову Сполученим Штатам на їхнє прохання відкрити північний фронт для нападу на Ірак із турецької території.

За правління Дж.Буша-молодшого властивою рисою турецько-американських безпекових взаємин було небажання обох держав поступатися з регіональних питань, за обопільного розуміння важливості збереження стратегічного союзу між двома державами. Президент США Б. Обама відразу ж після свого обрання на посаду запропонував Турецькій Республіці «модельне партнерство» як взірць двосторонніх взаємин. Ця пропозиція була прийнята турецькою стороною як підтвердження свого рівноправного статусу партнера США [60].

Такого ж статусу офіційна Анкара прагнула добитися і у взаєминах із Євросоюзом, отримавши повноцінне членство в цій організації. Турецька Республіка доклала чимало зусиль для того, щоб наблизитися до т. зв. «копенгагенських критеріїв». Головним досягненням реформістів-ісламістів стало рішення Єврокомісії в жовтні 2005 р. почати безпосередні переговори про вступ Туреччини до ЄС [64, с. 5]. Але каменем спотикання в переговорному процесі стала Кіпрська проблема, й, незважаючи на запевнення з обох сторін про зацікавленість у продовженні переговорного процесу, помітного прогресу в цій справі не відстежується. Багато в чому це пояснюється впливом світової валютно-фінансової кризи 2008–2010 рр. на економіку держав-учасників ЄС, що, з одного боку, змусило європейських політиків зосередитися на вирішенні власних проблем, а з іншого боку – знизило інтерес Туреччини до європейського ринку. Не сприяла посиленню євроінтеграційного курсу офіційної Анкари й жорстка внутрішня політика уряду після поразки військового заклоту в ніч на 16 липня 2016 р.

Водночас «обнуління» проблем із суміжними державами та створення зони стабільності й безпеки навколо Туреччини дозволило в короткий час якщо не врегулювати, то, як мінімум, згладити багаторічні суперечності й знизити напругу в стосунках Турецької Республіки з Іраком, Іраном і Сирією, а також загально активізувати політично-економічні зв'язки з державами Близького Сходу. Ця політика сприяла також зростанню популярності Туреччини в арабському світі, що дозволило владі країни

відверто заявити про претензії республіки на роль провідної регіональної держави. Показово, що з початком т. зв. «Арабської весни» опозиційні сили Єгипту й Тунісу сприйняли турецьку модель державного ладу взірцевою для своїх країн [222].

На такому сприятливому тлі виділялось різке загострення турецько-ізраїльських відносин, що чимало експертів почали називати «побічної дією» політики «нульових проблем» із сусідами, а окремі з них – і загалом її крахом [175, с. 17]. Але, на думку автора, це надто поверхова думка, швидше всього йдеться про добре продуману тактику в руслі нового зовнішньополітичного курсу Туреччини, націленого на здійснення більш самостійної політики. Про це переконливо свідчить той факт, що всі різкі заяви й показові акції робились у відповідь на силові дії Ізраїлю.

У світлі прагнення взяти на себе роль лідера в регіоні й мусульманському світі, Турецька Республіка не могла залишатися на нейтральних позиціях в умовах нарощування Сполученими Штатами глобальної «антитерористичної операції». Офіційна Анкара вміло використала міжнародно-політичну ситуацію, що склалася, на свою користь і довела світовому співтовариству, що вона здатна чітко сформулювати й твердо відстоювати власні принципи на міжнародній арені та що її прагнення до лідерства базується не на порожніх словах і обіцянках, а на реальній здатності взяти на себе відповідальність за гарантування регіональної безпеки.

В цьому ж контексті варто розглядати й дипломатичні зусилля Турецької Республіки з урегулювання регіональних конфліктів. Офіційна Анкара наполягає на тому, що вирішення всіх спірних питань між державами має здійснюватися за столом переговорів і на підставі міжнародного права.

Загалом зовнішня політика А. Давутоглу на засадах концепції «стратегічної глибини», безумовно, дала позитивні результати, незважаючи на те, що не вдалося досягти всіх задекларованих цілей. Протягом короткого

часу міжнародна діяльність Турецької Республіки була диверсифікована, а майже з усіма сусідніми державами регіону, з якими раніше були проблеми, налагоджено взаємовигідне економічне співробітництво. Все це сприяло зниженню загроз національній безпеці Туреччини з боку регіональних суперників і виведенню колись відсталого турецької економіки на провідні позиції в регіоні.

Ці успіхи вселили впевненість у власних силах і дозволили Турецькій Республіці змістити акценти у взаєминах із Заходом. Офіційна Анкара зуміла довести світовій громаді, що Туреччина не є більше слухняним виконавцем розпоряджень США, НАТО і ЄС та надалі вибудовуватиме свою безпекову політику з ними на основі рівноправного діалогу. Активна участь Туреччини в міжнародних організаціях, підтримка нею нових глобальних і регіональних ініціатив та її посередництво в урегулюванні регіональних проблем підвищили авторитет Турецької Республіки на міжнародній арені й зробили безглуздим ігнорування її участі в міжнародних процесах.

Щоправда, з кардинальною зміною геополітичної ролі Туреччини й перетворенням її з посередника на міжнародного актора, який помітним чином впливає на регіональну безпекову ситуацію, концепція «стратегічної глибини», на думку турецьких аналітиків, втратила свою актуальність [68, с. 49-50]. Але ж із розгортанням т. зв. «Арабської весни» турецьке керівництво відверто підтримало позицію Заходу щодо деструктивних подій у Єгипті, Ємені, Лівії й Сирії, продемонструвавши союз зі США стосовно проекту реформатування Великого Близького Сходу й фактично відмежувавшись від своїх колишніх партнерів в особі правлячих еліт регіону. Білий Дім, зі свого боку, готовий визнати провідну роль Туреччини в Близькосхідному регіоні, але вимагає від неї конкретної участі в зміні регіонального геополітичного простору.

1.2. Джерельно-документальна база й стан наукового розроблення проблематики дисертації

Останнім часом у політології міжнародних відносин актуалізувалося обговорення проблем, пов'язаних із функціонуванням механізмів безпеки й стабільності в певних регіонах, передусім на Близькому Сході, а також із участю в них глобальних і регіональних держав, зокрема таких як Турецька Республіка. Адже у світлі стрімко зростаючої ваги зазначеного регіону в світовій політиці та економіці на перший план виходять питання міжнародної стабільності й безпеки в регіоні, де зосереджені життєво важливі інтереси глобальних лідерів, найбільші на планеті вуглеводневі резерви й залишаються неврегульованими потенційно загрозові міждержавні територіальні конфлікти.

Тому компаративна оцінка концептуально-теоретичних засад, викладених у документальних джерелах, що стали фактологічною базою даного дослідження, а також критичний аналіз практичних аспектів реалізації національних безпекових інтересів Турецької Республіки в регіонах Близького Сходу, Південного Кавказу й Чорного моря стали важливим підґрунтям для розуміння особливостей процесу формування зовнішньої політики регіонального лідера на цьому напрямі. При написанні дисертації автор опрацював і впровадив у науковий обіг широке коло нових документів та матеріалів, частина з яких раніше не використовувалися у міжнародно-політологічній літературі.

При підготовці дисертації були опрацьовані й критично проаналізовані такі групи джерел:

1. До першої групи увійшли двосторонні й багатосторонні угоди й договори [376], документи міжнародних організацій – ООН [361], НАТО [347] та інших міжнародних інституцій [390; 391], міністерств і відомств Турецької Республіки та інших держав [241; 275; 341; 360; 397]. Зокрема, на підставі їхнього опрацювання дисертантом проаналізовані міжнародно-правові аспекти турецько-грецьких територіальних і водних проблем, що впливають із них, а шляхом аналізу двосторонніх договорів

здійснена спроба представити подальший розвиток згаданих спорів з урахуванням нових геополітичних реалій [275; 381].

Таким чином, опрацювання документів цієї групи є головною складовою оцінки реального рівня взаємин Турецької Республіки із суміжними державами й напряду їхньої еволюції. Ці джерела, як правило, відносяться до певного вектора турецької зовнішньої політики, а рівень домовленостей дозволяє оцінити загальну ступінь розвитку двосторонніх зносин. Основну масу міжнародних договорів публікує МЗС Туреччини, яке зацікавлене в інтенсифікації діалогу з впливовими регіональними акторами й позиціонуванні власної міжнародної діяльності [360; 397], в той час як іранська чи сирійська сторона, з політичних причин, обходять мовчанням ці питання в своїх офіційних виданнях. Водночас, низка документів, що в першу чергу стосуються сфери безпеки, відсутні у вільному доступі, й інформація про них отримується головним чином із заяв і виступів офіційних осіб двох країн.

2. Тому чималий фактологічний матеріал для компаративного аналізу емпіричної бази й висновків дисертації надали саме статті, промови й інтерв'ю глав держав і урядів та керівників зовнішньополітичних відомств Туреччини (А. Давутоглу, Р. Т. Ердогана) [256; 262; 263; 396] і урядовців її зовнішньополітичних партнерів [341; 362]. Використання цього виду джерел дозволило отримати з перших рук найціннішу інформацію з основних питань двосторонніх відносин. До цієї ж групи джерел можна віднести й мемуари та праці дипломатів різних держав у тій частині, що стосується загальних засад безпекової, зовнішньої й регіональної політики Турецької Республіки [46; 47; 104; 160; 161; 230].

Враховуючи неповне висвітлення нормативної бази турецької безпекової політики на регіональному рівні в друкованих виданнях, комюніке урядових засідань, виступи й коментарі посадових осіб, особливо державно-політичних діячів Турецької Республіки, заповнюють прогалину інформації й надають оцінки більш детальні та актуальні, ніж база

двосторонніх договорів. Водночас, коментарі, що даються в таких виступах, нерідко можуть мати досить суб'єктивний характер, а тому вимагати обережності в оцінках з боку дослідника. Головною перевагою аналізу таких джерел є їхня автентичність у світлі нових політичних рішень і тенденцій урядів, адже, як правило, саме висвітлення нових кроків правлячих кіл Туреччини слугує метою їхньої появи.

3. Ще одну групу джерел становлять матеріали періодичних видань, хоча варто відразу ж зазначити, що часом публікації в ЗМІ відрізняються політичною заангажованістю, яка заважає об'єктивному аналізу тих чи інших подій та процесів. Проте вивчення великого пласту матеріалів ЗМІ дозволило уявити максимально близьку до реальності картину політичних процесів і явищ, що аналізувалися. До того ж, помітне кількісне переважання турецьких і англomовних джерел над арабськими, іранськими й ізраїльськими оригінальними матеріалами вимагає активного залучення неофіційних джерел, передусім, мережі Інтернету.

Особливо корисними виявилися такі періодичні видання: газети «Аль-Васат» («Основа нації», Бахрейн, Манама), «Аль-Хайат» («Життя», Бейрут, Ліван), «га-Арец» («Країна», Ізраїль, Тель-Авів), «Коммерсантъ» (Росія, Москва), «Независимая газета» (Росія, Москва), «Asharq Al-Awsat» («Близький Схід», Велика Британія, Лондон), «Virikim» («Накопичення», Туреччина, Стамбул), «Cumhuriyet» («Республіка», Туреччина, Анкара), «Gunes» (Туреччина, Анкара), «Hurriyet» («Свобода», Туреччина, Стамбул), «Milliyet» («Народність», Туреччина, Стамбул), «Radikal» (Туреччина, Анкара), «Sabah» («Ранок», Туреччина, Стамбул), «Turkiye» («Туреччина», Туреччина, Стамбул), «Zaman» («Час», Туреччина, Стамбул); наукові журнали – «Азия и Африка сегодня» (Росія, Москва), «Arab Studies Quarterly» («Щоквартальник арабських досліджень», США, Каліфорнійський державний університет), «Foreign Policy» («Зовнішня політика», США, Вашингтон), «International Journal of Middle East Studies» («Міжнародний журнал близькосхідних досліджень», США, Нью-Йорк), «Middle East

Journal» («Близькосхідний журнал», США, Вашингтон), «Middle Eastern Studies» («Близькосхідні дослідження», Велика Британія, Лондон), «Middle East Quarterly» («Близькосхідний щоквартальник», США, Філадельфія), «Orbis» (США, Філадельфія), «Turkish Review of Middle East Studies» («Турецький огляд близькосхідних досліджень», Туреччина, Анкара), «The Turkish Yearbook of International Relations» («Турецький щорічник міжнародних відносин», Туреччина, Анкара); інформаційні агентства – «Анадолу» «Анатолія», Туреччина), «РБК» («РосБизнесКонсалтинг», Росія), «Регнум» («Королівство», Росія), «Рейтер» (Велика Британія), «РИА-Новости» «Російське інформаційне агентство – Новини»), «САНА» («Сирійське арабське інформаційне агентство»).

4. Чималу частку емпіричного матеріалу при написанні дисертації надали й різнопланові матеріали світової мережі Інтернету, завдяки чому вдалося критично проаналізувати широкий спектр інформації, недоступний у друкованому вигляді в Україні. Зокрема, в дослідженні були використані матеріали таких Інтернет-джерел: офіційний сайт МЗС Турецької Республіки – www.mfa.gov.tr (в т. ч. «Synopsis of Turkey's foreign policy» – www.mfa.gov.tr/files/synopsysrusca.pdf), сайти Адміністрації проекту Південно-Східної Анатолії – www.gap.gov.tr і Комісії зовнішньоекономічних зв'язків Турецької Республіки – www.deik.org, а також Турецького статистичного інституту при уряді Турецької Республіки – www.turkstat.gov.tr й Генеральної Асамблеї ООН – www.un.org/ga.

На жаль, серед цієї групи джерел надто мало місця займають Інтернет-ресурси офіційних структур регіональних близькосхідних держав, оскільки цей сегмент у їхніх інформаційних технологіях ще слабо розвинений.

Фахова література, незважаючи на відсутність у сучасній орієнталістиці робіт, які комплексно охоплювали б увесь спектр проблем, що виникли в процесі еволюції постбіполярної турецької безпекової й зовнішньої політики в регіональному вимірі, доволі докладно висвітлює окремі питання двосторонніх міждержавних відносин офіційної Анкари.

Автором проаналізовані праці українських і зарубіжних дослідників, зокрема, турецьких, американських, російських та ін.

Грунтовний аналіз зовнішньої політики Туреччини, зокрема її безпекового виміру у біполярну та постбіполярну добу, зробив видатний радянський / російський тюрколог, завідувач сектором Інституту сходознавства АН СРСР Борис Поцхверія. [150; 151]. На його думку, після Другої світової війни головною метою політики Туреччини було саме створення умов для її інтегрування в західне співтовариство. Компаративний аналіз його праць засвідчив, що в основі зовнішньої політики правлячих кіл Турецької Республіки, незалежно від того, яка партія чи партійна коаліція перебувала при владі, зберігався спільний експансіоністський курс, підвалини якого були закладені по завершенні Другої світової війни.

Водночас Б. Поцхверія надавав великого значення дослідженню відносин Туреччини з країнами Арабського Сходу (Машрику), стверджуючи, що з початком політики розрядки позначилася їхня еволюція, а її причини він пояснював визнанням правлячими колами Туреччини безперспективності для країни односторонньої орієнтації на НАТО, необхідністю для неї відходу від канонів холодної війни [152; 153].

Процеси ісламізації та їх вплив на зовнішню політику Турецької Республіки були в центрі уваги відомого українського тюрколога Ігоря Чернікова [208-209]. Вагомий внесок у вивчення зовнішньополітичних і безпекових проблем, із якими Туреччина стикається за постбіполярної доби, зробили науковці Інституту сходознавства РАН та Інституту Близького Сходу (*раніше* – Інституту вивчення Ізраїлю та Близького Сходу) у численних колективних монографіях та збірниках статей, зокрема, «Туреччина між Європою й Азією» (М., 2001) [194], «Туреччина за нових геополітичних умов» (М., 2004) [191], «Туреччина на шляху до регіонального лідерства» (М., 2015) [192], «Туреччина в період правління Партії справедливості та розвитку» (М., 2012) [197]. Корисним для дослідження став збірник публікацій Вашингтонського інституту

близькосхідної політики «Новий світ Туреччини» за редакцією Д. Менашрі та С. Сайарі [393], в якому структуроване багатий фактичний матеріал з внутрішніх і зовнішніх проблем Турецької Республіки, а також простежено динаміку змін у зовнішній політиці Туреччини протягом першого постбіполярного десятиріччя.

Концепція «стратегічної глибини» та різні аспекти її реалізації привертають неабияку увагу як українських фахівців, серед яких Павло Варбанець [40-41], Олексій Волович [49], Роман Рукомеда [162], Ольга Чубрикова [211-214], так і зарубіжних учених Хюсейн Багджи [29], Німет Секер [370], Сінан Ульген [202] (Туреччина), Володимир Аватков [2], Юлія Мавріна [126], Іван Стародубцев [178], Алім Сулейманов [183] (Росія), Джошуа Волкер [402] (США), Іоанніс Грігоріадіс [277] (Греція), Аарон Стейн [377] (Велика Британія).

Українські політологи-міжнародники надавали чималой уваги й питанням еволюції американсько-турецького партнерства в постбіполярну епоху, зокрема, Є. Габер [59-62], О. Ірхін [103], К. Кулешова [121], М. Ратніков [157], А. Худолій [204-205] та ін. Певною мірою підсумковим доробком вітчизняної американістики стали праці Н. Ржевської [158-159], де представлена цілісна картина аналітико-прогностичного супроводу зовнішньої політики США. Помітне місце в зазначених дослідженнях посів розгляд стратегічного партнерства США як інструментарію реалізації зовнішньополітичних і безпекових інтересів, в т. ч. й на засадах «представницької моделі» з Турецькою Республікою.

Одеська дослідниця Є. Габер дійшла висновку, що «в короткостроковій перспективі можна очікувати загострення дискусій навколо нової, самодостатньої регіональної політики Турецької Республіки та її впливу на стан відносин зі США. Тоді як найбільш песимістичні сценарії щодо кардинальної переорієнтації зовнішньої політики Туреччини на Схід видаються передчасними, а співпраця з трансатлантичними інститутами залишається наріжним каменем її зовнішньої та безпекової

політики, активна регіональна дипломатія Анкари, зокрема в Близькосхідному РКБ, скоріш за все, і надалі буде викликати періодичні кризи у двосторонніх відносинах» [61, с. 17].

Передумови оформлення турецько-американського партнерства та його розвиток за біполярної доби дослідив турецький історик Т. Атаєв [23]. Зарубіжні дослідники, такі як Дж. Харріс та С. Сайарі [285], Х. Крамер [312], С. Кук [251], С. Ларрабі [315], Я. Лессер [316] та інші докладно аналізують різні аспекти співробітництва Анкари та Вашингтону на сучасному етапі.

Чільне місце у наукових розвідках останніх десятиліть займають питання євроінтеграції Туреччини. Різні аспекти євроінтеграційної стратегії Туреччини розглядають у своїх наукових працях Х. Арікан [234], Е. Ахмедова [27-28], М. Воротнюк [53; 55], А. Гаджиєв [63-64], Ю. Кудряшова [119-120], О. Терці [380], А. Юртагюль [411].

Українські та російські науковці вагоме значення приділяють безпековим проблемам Чорноморського регіону, зокрема, А. Болдирєв [33-35], М. Воротнюк [54], С. Глебов [69; 271], В. Остап'як [142], Г. Шелест [215]. Особливостям формування й перспективам розвитку українсько-турецького стратегічного партнерства присвячено низку публікацій Т. Лахманюк [124], А. Меріча [128], О. Мощенка [129], Н. Мхитарян [137], К. Паюк [147-148], Л. Рассохи [156], В. Шишкіної [216], О. Щерби [219].

Близькосхідний вектор зовнішньої політики Турецької Республіки аналізується у працях російських дослідників А. Арутюняна [20-22], В. Ахмедова [24-26], І. Свістунової [165-170], О. Сорокіна [175], Г. Старченкова [181-182], українських – Л. Кияниці [112-113], О. Мощенка [130], Н. Мхитарян [136], турецьких – М. Кібароглу [392], К. Кірісчі [307-308], О. Октав [349-350], американських – Р. Олсона [351-353] та ін.

Міжнародно-політичні обставини виникнення Александреттської проблеми й розгортання навколо неї конфліктної ситуації між Турецькою Республікою й підмандатною Франції Сирією, з'ясування впливу згаданої

проблеми на взаємини між Туреччиною, Сирією й Францією були розглянуті в декількох публікаціях американських авторів [305; 367]. Вже по завершенні холодної війни побачило світ ґрунтовне дослідження відомого американського історика й фахівця з Близькосхідного конфлікту, директора Науково-дослідного Інституту з питань зовнішньої політики Д. Пайпса, який зосередився на аналізові зовнішньополітичних стратегій Сирії після здобуття нею державної незалежності [356].

Проблематика близькосхідного напряму безпекової політики офіційної Анкари загалом і турецько-сирійських відносин зокрема стала активніше розроблятися з початку 1990-х рр., коли Турецька Республіка за президентства Тургутта Озала й Сулеймана Деміреля почала зміщувати свої зовнішньополітичні вектори до ісламського світу й поступово долучатися до врегулювання регіональних проблем, претендуючи в перспективі на провідне становище на Близькому Сході. Так, питання розподілу водних ресурсів між Туреччиною й Сирією та розроблення офіційною Анкарою Проекту Південно-Східної Анатолії й використання ресурсного потенціалу Євфрату на шкоду південно-східним сусідам, були розглянуті в роботах Утама Кумара Сінгхи [374], Юксея Інана [410], Кемалю Кірісчі [307; 308] й Мухаммада Муслі [345], а також у колективній монографії співробітників сектора Туреччини Інституту сходознавства РАН «Туреччина: нові тенденції економічного розвитку у 80-ті рр.» [196].

Дослідник Інституту Близького Сходу І. Новіков висловив думку, що питання використання річкової води первісно мають асиметричний характер, оскільки той, хто володіє верхньою течією річки, контролює весь стік і має сильнішу позицію. Наглядним прикладом демонстрації такої позиції, на думку науковця, і є дії Туреччини у взаєминах із Сирією та Іраком [139; с. 170-172].

Принципово важливу й дискусійну курдську проблему у відносинах між близькосхідними державами загалом, і в контексті турецької безпекової політики зокрема, розглянуто в працях російських сходознавців

М. Гасратяна [66], В. Єгорова [83-85], Н. Мосакі [131-134], українських – О. Борділовської [36], П. Тригуба [186] та ін. Певний інтерес серед наукової спільноти викликав і збірник статей «Курдське питання в Західній Азії на початку ХХІ ст.», підготовлений Інститутом сходознавства РАН спільно з Інститутом Близького Сходу [122]. У більшості публікацій збірника розглянута специфіка курдської проблеми в Туреччині й Іраку, де вона тоді постала з особливою гостротою в зв'язку з близькосхідною політикою США та Ізраїлю [88]. Заходи ПСР, спрямовані на вирішення зазначеної проблеми в контексті «курдської ініціативи», ґрунтовно розглянуті в низці публікацій К. Вертяєва [42-45].

Заслуговують на увагу й дослідження В. Ахмедова [24-26], де проаналізовано перші кроки до порозуміння Туреччини й САР із безпекових питань. Науковець окремо відзначає, що важливу роль у формуванні нового політичного мислення в турецько-сирійських взаєминах відігравали геополітичні зміни в Близькосхідному регіоні, зокрема, заморожування процесу мирного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту й окупація Іраку американсько-британськими військами.

Але водночас усі вищезазначені публікації мають загальний характер і лише окреслюють нововведення, що з'явилися у зовнішній політиці Туреччини, та основні вектори її регіональних устремлінь. Певним підсумком вивчення в Росії еволюції зовнішньої політики Турецької Республіки, в т. ч. й на регіональному рівні, та впливу на неї зовнішнього чинника стали захищені дисертації В. Аваткова [2], А. Арутюняна [22], А. Гаджиєва [64], Ю. Мавриної [126], Р. Мрассі [135], Д. Накісбаєва [138], І. Свистунової [167] й О. Сорокіна [175]. Зокрема, А. Арутюнян досить критично осмислив історію турецько-сирійських відносин, зосередившись на оцінці ефективності зусиль обох сторін зі зміцнення взаємного співробітництва у постбіполярний період, та показав взаємозв'язок глобальних процесів із регіональними й ступінь їхнього впливу на рух двох країн назустріч одна одній. І. Свистунова дійшла висновку, що перспективи

відновлення суверенітету Іраку з одночасним формуванням курдської державності сприяла політичному зближенню між офіційними Анкарою й Дамаском, особливо після відмови останнього від підтримки терористичної РПК.

При написанні дисертації для уточнення фактичного матеріалу здобувачем була використана різноманітна довідкова література, зокрема «Українська дипломатична енциклопедія» у 5-ти томах [201]; країнознавчі довідники з Туреччини та держав регіону Інституту Близького Сходу [174; 187; 188]; країнознавчі матеріали бібліотеки Конгресу США (A Country Study: Syria; A Country Study: Turkey) та інші видання [220-221].

Але, незважаючи на накопичений протягом останніх десятиліть багатий джерельний матеріал і ґрунтовну міжнародно-правову базу турецької регіональної безпекової політики, ця проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження, надто в площині близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин.

А між тим наявна джерельна основа надає можливість виокремити найважливіші тенденції та особливості еволюції турецької регіональної політики в безпековому вимірі, окреслити її основні етапи й ключові точки, представити головні проблемні питання, а також простежити динаміку безпекового партнерства Турецької Республіки, що набуло нової якості по завершенні холодної війни. У цілому, джерела з проблематики дослідження дають можливість простежити як становлення регіональних міждержавних відносин у безпековому вимірі, так і окреслити перспективи цих взаємин на передбачуване майбутнє.

Висновки до 1-го розділу

Створена внаслідок перемоги Кемалістської революції на уламках Османської імперії, Турецька Республіка першочерговим завданням в умовах міжнародної нестабільності була змушена висунути захист своєї територіальної цілісності й гарантування національної безпеки. Але політика

вестернізації й дотримання оборонної тактики в безпековій сфері спричинили відмову Турецької Республіки від ісламської ідентичності й призвели до її відчуження із суміжними країнами, що раніше входили до складу Османської держави. До того ж, із крахом Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин Туреччина втратила своє стратегічно важливе для Заходу значення форпосту, що стримував військову загрозу з боку СРСР. На поч. ХХІ ст. Турецька Республіка перебувала в доволі несприятливому зовнішньополітичному й безпековому середовищі, особливо по периметру її кордонів.

З приходом до влади помірковано-ісламістської ПСР відбувся перехід від однобічно прозахідної зовнішньої та безпекової політики до багатовекторної. За збереження пріоритетності західного вектора, не меншого значення Туреччина стала надавати розвитку взаємин, передусім у сфері безпеки, з регіональними державами. Центральне місце в новій стратегії посіла політика «нульових проблем» із сусідами, спрямована на усунення конфліктних проблем у відносинах із навколишніми країнами й налагодження максимальної співпраці з ними в усіх площинах. Визначальний вплив на розроблення нової безпекової й зовнішньополітичної стратегії справила концепція «стратегічної глибини» А. Давутоглу, який, з огляду на центральне геополітичне становище Туреччини, що знаходиться на стикові кількох регіонів і перетині можливих енергетичних маршрутів, наполягав на тому, що володіючи такими характеристиками, його держава не може бути другорядною, оскільки потенційно є ключовою регіональною країною.

Реформувавши зовнішню політику держави на засадах своєї концепції «стратегічної глибини», А. Давутоглу поступово змінював на краще міжнародне становище Туреччини, прагнучи поставити її в один ряд із найпотужнішими світовими державами. Таким чином, можна констатувати, що теоретичні рекомендації А. Давутоглу, які використовуються правлячою ПСР у здійсненні нового зовнішньополітичного курсу, дозволили Турецькій

Республіці створити імідж надійної й відповідальної держави, що діє за допомогою «м'якої» й «жорсткої» сили та робить істотний внесок у справу збереження миру й стабільності як на регіональному, так і на глобальному рівнях.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТУРЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

2.1. Еволюція стратегічного партнерства Турецької Республіки зі США

У 2000 р. Туреччина і США відзначили 200-річчя встановлення перших міждержавних контактів, відколи влада Османської імперії вітала в своїх територіальних водах американський фрегат «Джордж Вашингтон». Але аж до поч. ХХ ст., доки американці не зацікавились мосульською нафтою, Туреччина мало значила для США, до того ж доступ до неї був ускладнений з огляду на перешкоди, що чинилися великими європейськими державами й передусім Великою Британією. Та й для Туреччини протягом багатьох десятиліть військово-політичні й економічні інтереси на Заході були зосереджені саме на європейських державах. На схилі імперії вони дедалі більше вписувались у концепцію вестернізації, що виражала прагнення турецької правлячої еліти увійти в родину європейських народів. Спроби кемалістів зблизитися зі США на принципах Лозаннського мирного договору 1923 р. також не мали успіху, оскільки Сенат США засудив нову владу в Туреччині й зажадав збереження режиму капітуляцій.

Справжнє військово-політичне й економічне зближення між Турецькою Республікою й США відбулося після Другої світової війни, коли послаблені нею європейські партнери виявилися не в змозі надати офіційній Анкарі фінансово-економічну допомогу. Турецько-американське співробітництво, започатковане «доктриною Трумена» 1947 р., вилилося в низку військово-політичних угод між двома державами, для яких властивим було пов'язування співпраці, а по суті американської допомоги Туреччині в

області безпеки (в т. ч. наданням озброєння й використанням армією США військових об'єктів у країні), з вирішенням економічних проблем офіційної Анкари, з її фінансовою й технологічною підтримкою, особливо в сфері виробництва військової техніки.

Відтоді Туреччина була поряд зі США в усіх важливих міжнародних починаннях, ініційованих західними державами, - як-то членство в НАТО, спільне «стримування комунізму» (в т. ч. при укладенні Багдадського пакту 1955 р. і діяльності «Організації центрального договору» (СЕНТО)), активна участь у Корейській війні 1950-1953 рр. і у вирішенні нових проблем, пов'язаних із розпадом СРСР. Туреччина й США тісно співпрацювали в протистоянні новим викликам сучасності, таким як іракська окупація Кувейту 1990 р., громадянські збройні конфлікти в Сомалі, Боснії й Герцеговині та в Косово.

Турецько-американські союзницькі відносини перетворились на одне з найскладніших і найвагоміших питань як зовнішньої політики Туреччини, так і Сполучених Штатів, більше того, це партнерство має фундаментальне значення в контексті триваючої політичної й економічної перебудови «Великого Близького Сходу», Південного Кавказу і Європи. Завдяки своєму геополітичному розташуванню на стикові Європи й Азії, Туреччина після краху біполярної системи почала відігравати помітнішу роль в епіцентрі реальних і потенційних конфліктів у двох частинах світу.

Водночас із завершенням холодної війни такі регіональні держави як Туреччина отримали набагато більше можливостей для проведення самостійної політики на регіональному рівні та активізації своєї діяльності на глобальній арені. Турецька Республіка, що традиційно сприймалася виключно як проекція американської сили на південно-східних кордонах НАТО, в нових умовах дедалі частіше почала заявляти про себе як про автономного безпекового та зовнішньополітичного актора. Хоча на глобальному рівні домінування США зберігається на довгострокову перспективу, становлення Туреччини як політичного лідера одразу в

декількох ключових регіонах (Балканський, Близькосхідний, Чорноморський, Центральноазійський) призвело до значної трансформації турецько-американського військово-політичного союзу, який проіснував без істотних змін із часу вступу Турецької Республіки до НАТО в 1952 р. [62, с. 42].

Враховуючи особливості концептуального оформлення двосторонніх турецько-американських взаємин і практичної реалізації регіональних стратегій Туреччини й США, українською дослідницею Є.Габер було розроблено авторську періодизацію еволюції турецько-американських відносин у постбіполярний період, яка включає три етапи: 1) 1991-2001 рр. – військово-політичний союз (асиметричний союз глобальної та регіональної держав, сфокусований на питаннях «жорсткої» безпеки); 2) 2001-2009 рр. – стратегічне партнерство (більш рівноправне партнерство з розширеного кола питань у військовій, політичній, безпековій, енергетичній сферах); 3) з 2009 р. – «модельне» партнерство (чітко не інституціоналізоване багатовекторне партнерство лише з тих питань регіональної політики, де це відповідає національним інтересам обох держав) [61; с. 16]. Турецький міжнародник А. Гюней запропонував дещо відмінну версію періодизації взаємин США і турецької Республіки: 1950-1990 рр. – військово-політичний альянс; 1991-1999 рр. – розширене партнерство; 1999-2001 рр. – стратегічне партнерство; з 11 вересня 2001 р. – партнерство заради демократії [282, р. 344].

В усякому разі, турецько-американське стратегічне партнерство, згідно запропонованої українським політологом І. Жовквою типології, відноситься до «представницької» моделі [89, с. 7]. Адже якщо традиційно в практиці міжнародних відносин, задля забезпечення своїх інтересів у певному регіоні певна держава намагалась його підпорядкувати, то вже за біполярної доби достатньо було мати в такому регіоні партнера, який належним чином зможе представити й просувати інтереси певного «центру сили». У свою чергу, регіональний партнер також буде зацікавлений у підтриманні відносин із набагато сильнішою від нього державою.

Дійсно, протягом усієї доби холодної війни Туреччина виконувала функцію південного флангу НАТО і слугувала опорою безпеки США у регіоні Близького Сходу. Згідно Угоди в області оборони і економіки від 29 березня 1980 р., Сполучені Штати використовували турецькі військові бази задля спільної оборони й надавали їй військову та економічну допомогу й сприяння в розвитку військової промисловості. Але із закінченням холодної війни й блокового протистояння, коли важливість Туреччини як форпосту для НАТО стала зменшуватись, офіційна Анкара змушена була опрацьовувати нові напрями своєї політики у відносинах зі США.

На сьогодні Туреччина перейшла до розвитку стратегічного партнерства зі США виключно у двосторонньому форматі й представляє інтереси наддержави в Чорноморському, частково Центральноазійському й Близькосхідному регіонах, а також має потенційну здатність транспортувати через свою територію важливі для США енергоресурси Каспійського моря (після завершення в 2006 р. побудови Базового нафтопроводу Баку - Тбілісі – Джейхан). У свою чергу, США здатні гарантувати національну безпеку Туреччини, зокрема, й через надання фінансової допомоги.

ВПС США використовують велику військово-повітряну базу «Інджирлік» (поблизу турецької Адани), де служать близько двох тисяч американських військовослужбовців. База застосовується для повітряних ударів по позиціях терористичного угруповання «Ісламська держава» в Сирії та Іраку, а свого часу відіграла також важливу роль під час війни у Перській затоці та місії НАТО в Афганістані. Там же тимчасово розміщуються і 250 військових Бундесверу разом з розвідувальними літаками Tornado та літаком-дозаправником.

«Інджирлік» не є об'єктом НАТО, але в Ізмірі працює одна зі штаб-квартир Альянсу (LANDCOM), що відповідає за великі операції сухопутних військ та їхню координацію й підпорядковується головнокомандувачу військами НАТО в Європі. В Ізмірі розташований також ще один важливий військовий аеродром, який використовує американська армія. Загалом у

різних місцях Туреччини нараховується 20 об'єктів, які частково використовують війська НАТО. Крім того, НАТО зовсім нещодавно встановило в Туреччині радарну установку європейської системи протиракетної оборони [137].

Й після сумнозвісної спроби військового перевороту 15-16 липня 2016 р. офіційна Анкара продовжує сприймати США як головного стратегічного партнера в політичній, економічній і військовій сферах, а також у сфері національної безпеки. Це обумовлено низкою чинників: залежністю Анкари від поставок американської зброї й військової техніки, підтримкою Білого Дому в питаннях надання Туреччині кредитів МВФ і Світового банку для програми стабілізації її економіки, лобюванням президентською адміністрацією США інтересів Туреччини в питаннях її інтеграції в Європейський Союз, обіцянкою Білого Дому надати турецькому бізнесу вигідні проекти й контракти в процесі післявоєнного облаштування Іраку. Офіційна Анкара також тісно пов'язана зі США зобов'язаннями в рамках блоку НАТО, який вона вважає єдиним налагодженим механізмом гарантування глобальної та регіональної безпеки з реальною можливістю застосування сили при потребі [70, с. 124].

Протягом першого періоду турецько-американських відносин за постбіполярної доби активній співпраці двох держав сприяли спільні військові операції в Іраку в 1990-1991 рр., в Сомалі в 1993-1994 рр., в Боснії і Герцеговині в 1993-1995 рр., в Афганістані з 2001 р. та в Косово в 1999 р., участь у воєнних місіях Альянсу в Албанії (1997 р.) та Лівані (2006 р.), військові навчання в рамках програми «Партнерство заради миру» за участю країн НАТО і нових незалежних республік колишнього СРСР, а також наявність спільних загроз (необхідність обмеження геополітичного впливу Ірану та Росії) та спільних інтересів (реалізація нових проектів в енергетичній сфері) у Чорноморському та Центральноазійському регіонах [62, с. 47-48].

Туреччина є однією з п'яти країн-членів НАТО (ще Бельгія, Італія, Нідерланди, ФРН), на території якої знаходяться ядерні боєприпаси НАТО. 70 тактичних ядерних бомб США B61-12, зосереджені на воєнному складі турецьких ВПС в Інджирліку неподалік від кордону із Сирією. Від 10 до 20 бомб призначені для використання турецькими ВПС, для чого була створена 142-а ескадрилья винищувачів-бомбардувальників з літаками F-16A/B; інші 50 бомб - у розпорядженні США. В рамках багаточисленних домовленостей офіційної Анкари зі США на території Туреччини було побудовано понад 60 різноманітних воєнних об'єктів [48].

Загалом стабільний розвиток турецько-американських союзницьких відносин у цей час переривався лише короткочасними спадами у двосторонньому діалозі, викликаними стурбованістю Сполучених Штатів щодо проблем внутрішньополітичного життя Туреччини, зокрема, періодичним порушенням базових прав і свобод людини в країні. Натомість у питаннях регіональної політики Турецька Республіка зазвичай підтримувала американські ініціативи, розраховуючи на взаємне сприяння з боку США [59, с. 128-130].

Водночас, паралельно з розвитком співпраці зі США як на двосторонній основі, так і в рамках НАТО, Туреччина почала надавати особливої уваги збільшенню власної військової могутності та поступово перетворювалася на незалежного безпекового актора і самостійного гравця в регіональній політиці. На тлі загальної тенденції до продовження турецько-американського співробітництва, головним чином, на Балканах та на Близькому Сході, очевидними стають досить серйозні розбіжності в позиціях партнерів з особливо «чутливих» питань національної та регіональної безпеки. Хоча кардинальної зміни зовнішньополітичного курсу не відбулося навіть із приходом до влади в 1996-1997 рр. відверто ісламістського уряду Неджметтіна Ербакана, Туреччина поступово почала відігравати дедалі активнішу роль у регіональних процесах і діяти

самостійніше й рішучіше там, де стратегічні завдання Сполучених Штатів суперечили її національним інтересам [62, с. 52-54].

З приходом до влади в Анкарі в 2002 р. Партії справедливості й розвитку така впевненість Туреччини в своїх силах лише зміцнювалася за рахунок відновлення конструктивного діалогу із сусідами, десек'юритизації багатьох питань внутрішньої політики, істотного зменшення ролі військових еліт у процесі прийняття політичних рішень та визнання нової ролі Туреччини як стратегічно важливого регіонального партнера самими Сполученими Штатами. Як наслідок, розширення сфери співробітництва зі США й зони відповідальності Туреччини в згаданих регіонах призвело до поступового переформатування асиметричного турецько-американського військово-політичного союзу часів холодної війни до стратегічного партнерства, вперше офіційно задекларованого в 1999 р. і остаточно сформованого вже в 2001 р.

Та й структурні зміни в світовій системі після трагічних подій 11 вересня 2001 р., що забезпечили значно ширші можливості для проведення активної зовнішньої політики регіональними державами, а також безперечне покращення внутрішньополітичного й міжнародного становища Туреччини сприяли трансформації американоцентричного військово-політичного союзу до більш рівноправного та багатостороннього партнерства сучасності.

Згідно нового формату «модельного» партнерства, що не передбачає обов'язкового вироблення партнерами спільної позиції з усіх проблем міжнародних відносин і передбачає більш вільні форми співробітництва [59, с. 128-129], турецько-американське співробітництво розвивається досить інтенсивно з тих питань регіональної політики, де національні інтереси держав збігаються. Але в разі невідповідності союзницьких зобов'язань національним інтересам одного з партнерів, ці відносини переживають серйозні кризи. Причому, головною причиною таких криз слід вважати не цілковиту переорієнтацію зовнішньої політики Турецької Республіки із Заходу на Схід, чи повернення до політики неоосманізму, а рішуче

прагнення офіційної Анкари заявити про себе як про впливового регіонального гравця, чиї інтереси мають враховуватися при формуванні регіональної системи безпеки.

Саме це зумовлює періодичне виникнення конфліктів між партнерами в Чорноморському й Близькосхідному регіонах, тобто тих, які Туреччина традиційно вважає своєю сферою впливу й намагається будь-що обмежити присутність у них нерегіональних акторів. Найбільш проблемним регіоном турецько-американських взаємин став Близький Схід. Стратегічно важливе розташування, величезні поклади енергоносіїв, численні міждержавні та внутрішньодержавні конфлікти, традиційні й асиметричні загрози безпеки, які існують у цьому регіоні, обумовлюють залучення широкого кола регіональних та глобальних акторів.

Після терактів 2001 р. регіон «Великого Близького Сходу» набув першочергового значення в зовнішній політиці США. З іншого боку, для офіційної Анкари проблеми регіонального оточення завжди сприймалися як питання екзистенціональної безпеки й продовження внутрішньої політики країни. Як наслідок, різне бачення майбутнього регіону, відсутність чіткої скоординованості в діях, а також намір Турецької Республіки відігравати провідну роль у своєму безпосередньому оточенні неодноразово спричиняли глибокі кризи довіри у двосторонніх відносинах, коли в цілому стабільне стратегічне партнерство США і Туреччини набувало рис жорсткого суперництва в рамках регіону [60, с. 289-290].

Так, Білий Дім був невдоволений недостатньою підтримкою турецьким урядом воєнної окупації Іраку в 2003 р., гострою критикою дій американської адміністрації в процесі його повоєнного облаштування, включно з підготовкою, проведенням і результатами парламентських виборів 2005, 2010 і 2014 рр. (що приносили перемогу іракським шиїтам). Роздратування американців викликала непоступливість турецького керівництва щодо планів посилення угруповання ВПС США на базі Інджирлік, а також дислокації військовослужбовців США у прикордонних з

Іраком районах. Адміністрація США була невдоволена й стриманою реакцією офіційної Анкари на запропонований Білим Домом проект «Великого Близького Сходу», стурбована розширенням відносин Турецької Республіки з Росією, Сирією й Іраном.

Своєю чергою уряд ПСР вказував офіційному Вашингтону на непослідовність його лінії в курдському питанні: незважаючи на визнання Сполученими Штатами РПК терористичною організацією, Білий Дім напередодні вторгнення в Ірак фактично відмовився від здійснення обіцяних раніше операцій проти її бойовиків в Іракському Курдистані. На думку офіційної Анкари, Білий Дім фактично посів примиренську позицію щодо курдських екстремістів, обмежившись політико-дипломатичним тиском на РПК. Більше того, за даними турецьких спецслужб, уповноважені американською стороною представники вели сепаратні переговори з курдами, про зміст і результати яких турецькі партнери не інформувалися. В турецькому керівництві дійшли висновку, що таким чином американці прагнуть зберегти бойовий потенціал РПК для його можливого використання в залежності від розвитку ситуації в окупованому Іраку, зокрема на півночі країни.

Турецькі ж військові схилилися до того, щоб взяти участь у військовій операції США проти режиму Саддама Хусейна й дозволити Білому Дому відкрити «північний фронт», скориставшись територією Туреччини, але за умови виконання таких вимог:

- рівні за чисельністю підрозділи турецької й американської армій проведуть спільну операцію на півночі Іраку;
- уздовж турецько-іракського кордону буде створена 30-40-км зона безпеки, в якій залишаться турецькі військові задля того, щоб взяти під контроль ситуацію в Іракському Курдистані й попередити скупчення біженців на кордоні з Туреччиною;

- турецька армія братиме участь у бойових діях лише в разі зіткнення з бойовиками РПК, якщо курди спробують заволодіти Мосулом і Кіркуком чи почнуть гнобити місцевих туркоманів [409, s. 118].

Загалом підготовка, здійснення й наслідки воєнної операції США проти Іраку задля повалення режиму Саддама Хусейна стала своєрідним каталізатором посилення настороженості в турецько-американських взаєминах. У січні 2003 р., тобто в розпал підготовки Білим Домом інтервенції в Ірак, офіційна Анкара наполягала на обов'язковості проведення будь-яких дій проти режиму Саддама Хусейна лише на підставі рішень Ради Безпеки ООН і розпочала активну човникову дипломатію в регіоні з метою врегулювання іракської проблеми суто політичними засобами.

В орбіту човникової дипломатії було залучено Єгипет, Іран, Йорданію, Саудівську Аравію, Сирію й, зрозуміло, Ірак, була організована низка зустрічей (перша – в Стамбулі) на рівні міністрів закордонних справ і голів парламентів цих держав, націлених на спільне вирішення іракської проблеми. Державний міністр Кюршад Тюзмен відвідав Багдад з особистим посланням Прем'єр-міністра Турецької Республіки Абдулли Гюля й мав двогодинну бесіду з Саддамом Хусейном. Наприкінці січня 2003 р. лідер правлячої ПСР Р.Т.Ердоган, що невдовзі мав очолити турецький уряд, оприлюднив гостру оцінку дій США щодо Іраку. Виступаючи перед колегами по партії, він наголосив, що акція боротьби проти міжнародного тероризму вийшла за будь-які межі й закликав Сполучені Штати прислухатися до вимог світової громадськості та зберегти мир. Але американська дипломатія, можливо внаслідок надмірної самовпевненості, недооцінила цей факт і не звернула належної уваги на згадану заяву.

Між тим, позицію вищого військово-політичного керівництва Туреччини щодо необхідності мирного врегулювання іракської кризи активно підтримало населення країни. За результатами проведених у той час численних соціологічних досліджень, більше 90% турецьких громадян виступало проти війни в Іраку, а представники двадцяти найбільших

громадських організацій країни провели масові демонстрації й закликали США відмовитися від військової операції проти Іраку. Був сформований «поїзд миру», що виїхав до провінції Адана, де знаходиться вищезгадана військова база Інджирлік, що використовується ВПС США і Великої Британії для контролю над територією Іраку. А спікер Великих національних зборів Туреччини Бюлент Аринч, за підсумками зустрічі з групою прибічників політико-дипломатичних методів урегулювання ситуації навколо Іраку, заявив, що турецький парламент зробить все, щоб країна не була втягнута у військову операцію проти південно-східного сусіда [165, с. 61].

Остаточне рішення спільно з парламентом мав ухвалити уряд Туреччини, а Рада національної безпеки, що зібралася 27 грудня 2002 р., рекомендувала йому почати офіційні переговори зі США й добитися того, щоб досягнуті домовленості в економічній, політичній і військовій сферах отримали документальне оформлення й схвалення Конгресу США. Попереднього дня до Анкари прибули заступник Держсекретаря США М.Гроссман і заступник секретаря Казначейства США Дж.Тейлор, які в своїх дискусіях з турецьким урядом дали зрозуміти, що для забезпечення фінансової допомоги США необхідно продовжити спостереження МВФ за реформуванням економіки Туреччини.

Турецько-американські переговори набули затяжного характеру й проходили в складній для Турецької Республіки міжнародній і внутрішньополітичній обстановці. З одного боку, США – найважливіший стратегічний партнер Туреччини, співробітництво з яким означало для держави, що перебувала в скрутному економічному становищі, можливість отримання фінансової допомоги від США й кредитів від МВФ, а також допомогу у вирішенні курдської проблеми. З іншого боку, серйозна опозиція політиці США з боку ФРН і Франції (провідних держав ЄС) і Росії (важливого економічного партнера Туреччини), а також з боку сусідів –

арабських країн – викликала в офіційній Анкари стривоженість за майбутню регіональну роль країни.

13 лютого 2003 р. Держсекретар США К.Пауелл зустрівся у Вашингтоні з Міністром закордонних справ Туреччини Яшар Якишем і Міністром економіки Алі Бабаджаном, а наступного дня турецьку делегацію прийняв Президент США Дж. Буш-молодший. В обмін на дозвіл турецької сторони дислокувати на кордоні з Іраком 62 тис. військовослужбовців США для відкриття «північного фронту» й перекидання в Ірак 225-ти літаків і 65-ти гелікоптерів, він пообіцяв надати Турецькій Республіці безоплатну допомогу в обсязі 6 млрд. дол. США (з якої 4 млрд. дол. мали піти на покриття заборгованості за поставки американської військової техніки) і гарантії комерційних кредитів на суму в 20 млрд. дол. США. Але з питання гіпотетичної можливості створення незалежного Іракського Курдистану, боротьби проти РПК і гарантування прав іракських туркоманів домовленості досягти не вдалось [70, с. 126].

Пропозиції американської сторони були ретельно обговорені на багатогодинному засіданні турецького уряду. Віце-прем'єр Мехмет Алі Шахін наголосив, що Турецька Республіка отримала урок із Війни в Перській затоці 1990-1991 р. й не бажає знову бути жертвою внаслідок військової акції США проти Іраку. Адже попередня підтримка Сполучених Штатів обернулася для Туреччини лише матеріальними збитками (в т.ч. в екологічній сфері) загалом на 50 млрд. дол. США. Офіційний Вашингтон неодноразово обіцяв компенсувати такі втрати, але всі обіцянки залишилися на папері, тому навчена гірким досвідом офіційна Анкара зажадала спрямувати до США пакету умов із політичними, економічними й військовими вимогами Туреччини. Лише після отримання на нього чіткої відповіді в письмовому вигляді турецька сторона вважала за можливе приступити до обговорення питання про розташування на території країни американських військ [244].

В очах світового співтовариства турецько-американські переговори виглядали безсоромним торгом, а їхній зтяжний характер пояснювався прагненням офіційної Анкари отримати якомога більше вигод за пролиття крові в Іраку. Однак турецькі політологи-міжнародники стверджували що уряд свідомо зтягував переговори зі США, сподіваючись, що тим часом з'явиться можливість врегулювати іракський конфлікт мирним шляхом. Помилка ж уряду А.Гюля полягала в тому, що він не зміг пояснити свою позицію світовій громадськості. А стурбованість Туреччини майбутнім політичним облаштуванням Північного Іраку сприймалась як бажання отримати контроль над нафтоносним Мосулом.

Оскільки Білий Дім продовжував тиск на офіційну Анкару з метою добитися виконання своїх вимог, законопроект про дозвіл на дислокацію американських військ на турецькій території та про відрядження турецьких військових до Іраку був внесений 1 березня 2003 р. на голосування до ВНЗТ. Проте документ не набрав потрібної, у відповідності з Конституцією Туреччини для його схвалення, абсолютної більшості голосів депутатів (не вистачило чотирьох голосів, причому 99 депутатів від правлячої ПСР проголосували проти урядового запиту, а 19 членів партії утримались). Найбільші турецькі ЗМІ, зокрема газета «Міллієт», охарактеризували голосування як «холодний душ для Вашингтона», назвавши його історичним свідченням того, що Туреччина вміє відстоювати свої справжні національні інтереси [332]. Офіційна Анкара, таким чином, чи не вперше в історії турецько-американських відносин змусила Білий Дім поважати себе як партнера і союзника по НАТО.

Відомий турецький політик і депутат від ПСР Невзат Ялчинташ, що голосував за прийняття урядового законопроекту, коментуючи провальне голосування, назвав кілька причин розколу в урядовій партії:

- брак часу й об'єктивної інформації, що не дозволило молодим і недосвідченим членам ПСР сформулювати потрібну думку;

- відверта опозиція з боку окремих міністрів від ПСР, які прилюдно заявили, що вони проголосують «проти»;
- потужний тиск з боку громадських організацій (у день голосування біля парламентського будинку відбувався багатотисячний мітинг протесту);
- позиція США, що демонстрували непоступливість з питань, які хвилювали Туреччину (фінансові компенсації, курди).

Крім того, на думку Н.Ялчинташа, первісною помилкою було об'єднання двох серйозних питань в одному документі [406, s. 69-70].

Знову стартували жваві турецько-американські переговори, в ході яких Білий Дім пропонував 1 млрд. дол. США офіційній Анкарі як фінансову допомогу в обмін на використання повітряного простору Туреччини, а остання зажадала ввести свої війська в Північний Ірак автономно від Сполучених Штатів з гуманітарними цілями (не отримавши від офіційного Вашингтона гарантії того, що в Іраку не буде створена незалежна курдська держава, Туреччина сподівалася самостійно встановити контроль за перебігом подій у курдських районах). Але Держсекретар США К.Пауелл повідомив турецьке керівництво, що такий сценарій не влаштовує Білий дім, і що Туреччині не варто розраховувати на економічну допомогу, якщо вона вчинить односторонні дії. Більше того, американські офіційні особи заявили, що в разі самостійного вступу турецьких військових до Північного Іраку вони ризикуватимуть випадково потрапити під удари армії США [333].

20 березня 2003 р. ВНЗТ схвалило третій запит уряду (332 голоси «за», 202 – «проти»), за яким іноземні військово-повітряні сили отримали право використати повітряний простір держави. Того ж дня почалася спільна американсько-британська військова операція проти режиму Саддама Хусейна, й невдовзі на півночі Іраку сталася низка неприємних для Туреччини інцидентів. 9 квітня збройні формування Демократичної партії Курдистану й Патріотичного союзу Курдистану спільно з американськими військовими вступили в Мосул і Кіркук, де знищували офіційні документи з

даними про етнічний склад населення. Звинувачуючи курдів у спробах викривити реальність, щоб обґрунтувати претензії на Кіркук – центр розселення іракських туркоманів, турецький уряд звернувся до Вашингтона з вимогою втрутитися й припинити безлад. В разі відмови офіційна Анкара пообіцяла, що турецька армія через дві години вступить у Кіркук.

США відреагували оперативно й узяли зазначений район під контроль, але дали чітко зрозуміти туркам, що про жодні самостійні дії мова йти не може. Крім того, 12 квітня 2003 р. Конгрес США ухвалив поправку до рішення виділити Туреччині безоплатну допомогу в розмірі 1 млрд. дол. США або кредит на суму в 8,5 млрд. дол., за якою отримання грошей обумовлювалося відмовою Анкари від автономного військового втручання [144, с. 201]. А невдовзі в столиці Іракського Курдистану – Ербілі американські військові затримали турецьких колег, що згідно попередніх домовленостей супроводжували в цивільному одязі гуманітарний вантаж, і звинуватили їх у спробі доставити зброю бойовикам Туркоманського фронту в Кіркуці.

У відповідь на обурення офіційної Анкари, керівництво США заявило через посла Р.Пірсона, що за воєнних умов важко відрізнити одягнених у цивільне й озброєних турків від терористів. До того ж підозри в тому, що турки озброюють туркоманів, могли спровокувати виступ курдів, співпраця з якими потрібна США для підтримання порядку. Тому буде краще, якщо гуманітарну допомогу супроводжуватимуть не турки, а самі американці [409, с. 209].

Білий Дім намагався віднайти формулу, що дозволила б співпрацювати в повоєнному Іраку і з турками, і з курдами. Але курди не лише вимагали залишення турками півночі Іраку, а й гостро негативно поставилися до ідеї участі Турецької Республіки в міжнародному окупаційному контингенті. Курдські лідери, що входили до складу Тимчасової керуючої ради в Іраку, пригрозили бойкотувати роботу цього органу й припинити будь-яку

взаємодію з коаліційними силами в разі вступу турок в Ірак. Спроби американців досягти компромісу з цього питання не мали успіху.

Турецький уряд все ж звернувся до парламенту за повноваженнями відрядити військових до Іраку: 7 жовтня 2003 р. ВНЗТ надало уряду Р.Ердогана таке право терміном на 1 рік (358 голосів «за», 183 «проти», 2 – утрималися) [406, s. 210]. Таким чином, Туреччина продемонструвала США готовність іти на компроміс, але насправді відрядити турецьких військовослужбовців до Іраку не уявлялося можливим, оскільки вже не лише курди, а й арабське населення Іраку почало активно протестувати проти їхнього прибуття, що нагадувало про колишнє османське владарювання.

До того ж у липні 2003 р. в Сулейманії, що перебувала під управлінням Патріотичного союзу Курдистану, вперше в історії НАТО американські спецназівці вчинили напад на казарму з військовиками свого союзника по Альянсу й заарештували 11 турецьких офіцерів місії зв'язку, відкритої за попереднім узгодженням із Вашингтоном. Вони з накинутими на голови мішками знаходилися в полоні майже три доби, Р. Ердоган назвав інцидент «огидним», а глава МЗС Туреччини А. Гюль – «великою помилкою» США, Туреччиною прокотилася хвиля антиамериканських мітингів.

Для розслідування прикрого випадку була створена спеціальна турецько-американська комісія, але офіційних вибачень з боку Білого Дому за безпідставні дії щодо турецьких військових не надійшло. Спільна комісія обмежилася лише заявою про необхідність поліпшення координації дій представників США і Туреччини в Північному Іраку задля уникнення таких конфліктів у майбутньому. Подальший розвиток ситуації в окупованому Іраку, а також підготовка й проведення там парламентських виборів, продемонстрували, що налагодити таку взаємодію між офіційною Анкарою й Вашингтоном так і не вдалося. Зокрема, в ході формування Перехідної правлячої ради Іраку американці викреслили з її складу попередньо

узгоджену з турецькою стороною кандидатуру лідера Туркоманського фронту Санана Ахмета Агу.

Під час підготовки до парламентських виборів США неодноразово обіцяли турецьким партнерам, у відповідності з існуючими домовленостями, зберегти крихкий етнічний баланс між курдами, арабами, туркоманами й християнами-ассирійцями, а також роззброїти бойовиків екстремістського Народного конгресу Курдистану. Однак офіційний Вашингтон знову не виконав обіцянки, а турецький уряд не визнав справедливими перші за півстоліття багатопартійні парламентські вибори в Іраку, вказавши на численні порушення в ході їхнього проведення 30 січня 2005 р., в т.ч. на порушення прав туркоманської громади. Прем'єр-міністр Туреччини Р. Ердоган, виступаючи 1 лютого на засіданні парламентської фракції правлячої ПСР, звинуватив Білий Дім в ігноруванні застережень свого союзника щодо можливості розпаду Іраку внаслідок етнічних, релігійних і національних суперечностей. На думку глави турецького уряду, «якщо така політика Вашингтона продовжуватиметься, вона стане причиною широкомасштабних зіткнень і значною перешкодою на шляху мирного вирішення іракської проблеми» [70, с. 133].

Але за всієї стурбованості наростанням антиамериканських настроїв у Туреччині, офіційний Вашингтон тривалий час не міг відмовитися від традиційного силового методу в дипломатії, що в разі потреби застосовується й щодо союзників. На початку березня 2005 р. Палата представників Конгресу США за поданням Державного департаменту США позбавила Туреччину виділеної їй раніше допомоги в розмірі 1 млрд. дол. США, мотивуючи це рішення потребою використання цих коштів в Іраку й Афганістані.

Класик американської політології міжнародних відносин З. Бжезинський у своїй підсумковій монографії «Вибір. Світове панування чи глобальне лідерство» обґрунтував політику Сполучених Штатів на Близькому Сході потребою зміцнення глобальної безпеки. З цього погляду є

вкрай важливо стабілізувати й перебудувати на засадах співробітництва густонаселений, політично й соціально нестійкий регіон, де зосереджена більша частина світових покладів нафти й природного газу; регіон, що «має величезний потенціал насилля» [31, с. 87]. У США є кілька можливих ключових партнерів з перевлаштування регіону (один із них – Туреччина), але американські інтереси в регіоні ширші, ніж власні цілі цих держав, і можуть вступати в суперечність із ними. За більш, ніж піввіку союзницьких відносин Туреччина показала себе надійним партнером, але її роль у регіоні обмежена внутрішніми проблемами. Курдська проблема зв'язує руки, лімітує роль Туреччини й навіть робить її «одним із джерел фундаментальних дилем регіону» [31, с. 90].

Насправді ж США не прагнули до створення незалежного Іракського Курдистану, плануючи війну проти режиму Саддама Хусейна, але гіпотетична можливість виникнення курдської державності не лякала північноамериканську наддержаву на відміну від Туреччини, а могла б вважатися «побічним продуктом» перебудови Іраку. Окремі турецькі політики вважали, що США таємно підтримують ідею появи незалежної держави курдів, оскільки Білому Дому вигідне існування на Близькому Сході неарабської держави, готової співпрацювати з ними й багатої на поклади нафти.

В усякому разі, курди виявилися тією внутрішньоіракською групою, на підтримку якої США могли б опертися в боротьбі проти Саддама Хусейна. Насправді в масштабах Іраку підтримка від курдів виявилася для Америки важливішою, ніж сприяння їй з боку Туреччини. З цієї причини адміністрація Дж. В. Буша не надавала Туреччині гарантій з курдського питання. А для офіційної Анкари вся іракська проблема була сфокусована на курдській півночі Іраку, таким чином і виник конфлікт інтересів двох давніх партнерів-союзників.

Але, незважаючи на всі розбіжності з іракської проблематики, вектор турецько-американських партнерських контактів і за адміністрації Б.Обами

був спрямований на подолання взаємної недовіри. Прем'єр-міністр Турецької Республіки Р. Ердоган неодноразово наголошував, що «турецько-американські відносини зберігають характер стратегічного партнерства» [168, с. 199]. Після візиту до Туреччини новообраного Президента США Б. Обама, який заявив про необхідність відродження тісних стратегічних відносин з офіційною Анкарою, серед турецьких політиків і економістів, представників наукових кіл, бізнесу й ЗМІ розгорнулися жваві дискусії про подальші шляхи й напрямки розвитку турецько-американських взаємин. Бізнес-спільнота, в особі Турецької асоціації промисловців і підприємців (TÜSİAD), відреагувала документом під заголовком «Відбудовуючи партнерство : турецько-американські відносини для нової ери. Турецька перспектива». Доповідь охоплює різні сфери взаємодії Туреччини і США та містить пропозиції конкретних дій, спрямованих на запобігання конфліктів у турецько-американських відносинах і поглиблення співпраці.

Окремі з пропозицій «TÜSİAD» були звернені до Білого Дому:

- посприяти вступу Туреччини до ЄС;
- сприяти якнайшвидшому остаточному розв'язанню Кіпрської проблеми;
- надати підтримку проекту «Набукко», до виведення американських військ з Іраку забезпечити створення інфраструктури, необхідної для транспортування зазначеним трубопроводом природного газу;
- забезпечити збереження особливого статусу Кіркука й не допустити насильницького включення цього міста до складу Курдської автономії;
- підтримувати реалізацію спільних енергетичних, торговельних та інвестиційних проектів між Туреччиною й Курдським автономним районом Іраку;
- заохочувати нормалізацію міждержавних турецько-вірменських відносин;
- створити Спільну історичну комісію, яка проведе незалежний науковий аналіз подій 1915-1916 рр. у Східній Анатолії;

- розробити програму підтримки спільних економічних ініціатив американських і турецьких компаній, як у Туреччині, так і на ринках сусідніх із Туреччиною країн [169].

Були серед запропонованих авторами доповіді рекомендації й для Туреччини, зокрема, стосовно того, що турецькі військовики не можуть брати участь у бойових діях проти мусульман, але здатні виконувати такі функції, які викликають труднощі в західних членів НАТО, наприклад, брати участь у створенні таких необхідних соціальних установ як лікарні чи школи для дівчаток. Треба нагадати, що Туреччина – єдина (до прийому Албанії 1 квітня 2009 р.) мусульманська країна в НАТО, цінність якої для розв’язання гуманітарних проблем важко переоцінити.

Зокрема, завдяки конструктивним відносинам з іранським керівництвом, Туреччина могла посприяти в пошуку шляхів для налагодження американсько-іранського діалогу. Інтересам Сполучених Штатів відповідає готовність Анкари виступати в ролі офіційного або непрямого посередника. Зростання турецько-іранських економічних відносин, взаємовигідних для обох сторін, уможливорює сприйняття думки офіційної Анкари іранським керівництвом [251].

Вінцем зусиль ПСР щодо зміцнення турецько-американського співробітництва став офіційний візит Прем’єр-міністра Турецької Республіки Р. Ердогана до США 7-10 грудня 2009 р. Він наголосив на тому, що припущення про зміну зовнішньополітичного курсу Туреччини безпідставні. Разом з тим, зовнішня політика країни не повинна бути однобокою, тісно співпрацюючи із Заходом, офіційна Анкара не може забувати про Схід і навпаки. Водночас, увагу аудиторії привернуло й висловлювання Р. Ердогана про те, що Туреччина є країною, яка сама визначає власний зовнішньополітичний порядок денний і не потребує того, щоб це робив за неї хтось інший.

За словами Прем’єр-міністра Турецької Республіки, її відносини зі США зберігають характер стратегічного партнерства. Під час зустрічі

Р. Ердогана з Президентом США Б.Обамою обговорювались можливості наповнення конкретним змістом (передусім у сфері економічних зв'язків) «модельного» партнерства – концепції турецько-американської співпраці, задекларованій у ході вищезгаданого візиту глави США до Туреччини в квітні 2009 р. У фокусі турецько-американських переговорів перебували також питання, пов'язані з іранською ракетно-ядерною програмою, становищем в Афганістані, нормалізацією турецько-вірменських відносин, проблемою Нагірного Карабаху, Кіпром, Іраком і арабсько-ізраїльським врегулюванням. Перелік цих актуальних аспектів міжнародних відносин продемонстрував насиченість порядку денного турецько-американського партнерства й глибоку залученість офіційного Вашингтона в події на Близькому Сході.

Білий Дім недвозначно підкреслив, що розраховує на підтримку Туреччини в урегулюванні ситуації навколо ядерної програми Ірану. Це не означає, що офіційний Вашингтон чекав від Туреччини посилення контактів з офіційним Тегераном, швидше всього в Білому Домі розраховували на активізацію посередницьких зусиль офіційної Анкари, незалежно від того, чи буде їм надано певний офіційний статус. Зі свого боку Р. Ердоган нагадав співрозмовникам про те, що в листопаді 2007 р. РПК була оголошена спільним ворогом Туреччини, США й Іраку, а також про те, що турецький уряд продемонстрував свою готовність боротися проти міжнародного тероризму, підтримавши США після терористичних актів 11 вересня 2001 р.

Однак Б.Обама, відповідаючи на питання про наявність у американської адміністрації конкретного плану із роззброєння й ліквідації РПК, висловив впевненість у тому, що дії офіційної Анкари, спрямовані на зміну становища турецьких громадян курдської національності («курдський прорив» 2009 р.), стануть ефективним заходом попередження тероризму. Стосовно ж діяльності РПК в Іраку, президент США запевнив турецького колегу в тому, що готовність іракських курдів віддавати перевагу політичним, а не воєнним методам вирішення конфліктів збільшиться, якщо

вони почуватимуть себе адекватно представленими в центральному уряді в Багдаді, а ключові довгострокові проблеми, зокрема про статус Кіркука, будуть вирішені [169].

Адміністрація Білого Дому підкреслила багатосторонній характер американсько-турецьких відносин. Президент США Б. Обама, виступаючи на прес-конференції за підсумками переговорів з Р.Ердоганом, заявив, що він сповнений оптимізму стосовно перспектив зміцнення американсько-турецького партнерства, в основі якого лежить не тільки співпраця в межах НАТО і двостороннє військове співробітництво, але й також стратегічні інтереси й економічні зв'язки, що розвиваються. З ним солідаризувався Прем'єр-міністр Туреччини, очевидно, що акцент на багатовекторності співробітництва необхідний для формування в турецькому й американському суспільствах відповідного позитивного взаємospрийняття, яке дозволить уникнути надмірного охолодження відносин при розбіжності інтересів сторін з одного з напрямків партнерства.

Таким чином, якщо протягом десятиліть біполярного протистояння і в умовах розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи відносини між Турецькою Республікою й США мали стратегічний характер, обидві сторони надавали взаємну підтримку у вирішенні різноманітних міжнародних регіональних криз, нині стратегічна якість не може сприйматися гарантом стабільного й стійкого розвитку двосторонніх взаємин. Після терористичної атаки 11 вересня 2001 р. на США і приходу до влади в Анкарі в листопаді 2002 р. помірковано-ісламістської ПСР окреслилося взаємне дистанціювання Турецької Республіки й Сполучених Штатів, передусім щодо оптимальних варіантів вирішення іракської проблеми.

Двосторонні взаємини геополітичного значення стали предметом численних дискусій, а погіршення турецько-американських взаємин частково сталося внаслідок нездатності правлячих верхівок двох держав вірно визначити внутрішньополітичну ситуацію своїх партнерів. В Туреччині ослабли позиції природних союзників США – кемалістів, які були

традиційно віддані ідеям інтеграції республіки в західні структури. Натомість набули політичного впливу лідери й бізнес-групи з Анатолії, які стверджували, що ісламська традиція має відігравати більшу роль у зовнішній (і внутрішній) політиці Туреччини.

Але Президент США Дж. В. Буш після трагічних подій 11 вересня 2001 р. так окреслив міжнародну роль наддержави: «Якщо ви не з нами, ви проти нас». Як для турецьких поміркованих ісламістів із ПСР, так і для кемалістів із НРП було нелегко осмислити таку перспективу, зрозуміти союзника, що перетворився на незнайомця, який постійно вимагав регулярної й безумовної підтримки своєї зовнішньої політики, навіть коли вона йшла врозріз із національними інтересами Туреччини. Хоча обидві держави не з чуток знайомі з жахами терористичних атак, окремі компоненти антитерористичної кампанії Дж.Буша-молодшого швидше породжували суперечності в турецько-американському альянсі, аніж надавали йому шанс зміцнити двосторонню координацію. Воєнне американсько-британське вторгнення в Ірак і його окупацію можна вважати каталізатором появи проблем у новітній історії партнерства офіційних Анкари і Вашингтона.

Коли ж усім залученим в іракську проблему міжнародним акторам стало ясно, що її вирішення потребує багатостороннього підходу, а для Білого Дому виявилася важливою турецька підтримка щодо нейтралізації ядерної програми Ірану й координація підходів обох держав до стрімко набираючої сили агресивної путінської Росії, США повернулися до сприйняття Турецької Республіки як важеля власного політичного впливу в Близькосхідному, Чорноморському й Балканському регіонах.

Хоча з приходом до влади помірковано-ісламістської ПСР внутрішньополітичні особливості розвитку Туреччини й надалі ускладнюватимуть її відносини з офіційним Вашингтоном і створюватимуть додаткові труднощі для реалізації спільних зовнішньополітичних інтересів, офіційна Анкара продовжує розглядати США в якості головного

стратегічного партнера в політичній, військовій і економічній площині, а також у сфері національної безпеки. З іншого боку, альянс із Туреччиною – єдиною в своєму регіоні світською демократичною державою з мусульманським населенням, допомагає Білому Дому демонструвати його здатність підтримувати ефективні дружні зв'язки з мусульманськими країнами, а це своєю чергою свідчить про те, що США протистоять не ісламу, а екстремістам, які прикриваються релігією.

2.2. Участь Туреччини в структурах ЄС як чинник реалізації її національної безпеки

Оскільки влада й громадянське суспільство Турецької Республіки чітко усвідомлюють вразливість держави через її розташування неподалік від зон нестабільності (Близький Схід, Південний Кавказ, Балкани, Чорноморський регіон), все, що стосується безпеки країни, виноситься на перше місце в зовнішньополітичній стратегії. У рамках Європейської регіональної підсистеми міжнародних відносин функціонують кілька інституцій, співробітництво Анкари з якими може гарантувати Туреччині безпеку й захищеність у недобросусідському (чи навіть ворожому) геополітичному середовищі. Окрім НАТО, це - Західноєвропейський союз (ЗЄС) у 1948-2011 рр., Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС і її головна складова – Спільна політика безпеки та оборони, що були започатковані Маастрихтським договором 1992 р. Тому перспектива вступу до ЄС – один із найважливіших чинників, що визначають не лише суспільно-політичний і фінансово-економічний розвиток сучасної Туреччини, а й стан її національної безпеки.

Безпека ж ЄЕС за доби біполярного протистояння гарантувалася головним чином США і Туреччиною, а члени «Спільного ринку» віддавали перевагу передусім економічному розвитку. Військові видатки й чисельність військовослужбовців у європейських арміях були мінімізовані. Ця обставина не залишалась непоміченою з боку Єврокомісії, яка постійно зазначала в

своїх звітах, що Турецька Республіка серед членів Альянсу посідає друге місце після США за чисельністю Збройних сил і військовими видатками [264]. А Європарламент, зі свого боку, наголошував, що «Європа розглядає Туреччину в якості країни, котра володіє критичним геополітичним значенням у трикутнику між Європою, Балканами і Близьким Сходом та має особливе стратегічне значення. В цих регіонах, де існує безліч політичних і етнічних проблем, Туреччина відіграє роль фортеці спокою й безпеки» [234, р. 97].

Під час Війни в Перській затоці 1990-1991 рр., коли помітно зросло стратегічне значення Туреччини як заборони проти загроз, що випливали з нестабільного становища на Близькому Сході, військово-стратегічному потенціалу Турецької Республіки з боку європейських держав надавалась підвищена увага. Наголошуючи на істотній геополітичній ролі Туреччини, італійський журнал «Панорама» тоді писав: «В ніч на 2 серпня, як тільки Джордж Буш дізнався про вторгнення іракських військ в Кувейт, він зателефонував до Москви, в Ер-Ріяд і Анкару. Остання розмова була найважливіша» [171, с. 11].

Відразу ж по завершенні холодної війни ЗЄС став безпековою складовою новоствореного ЄС, водночас встановивши зв'язки з НАТО. ЄС, зі свого боку, взяв курс на всеохоплююче членство європейських держав, що дозволило Туреччині, не входячи до ЄС, стати асоційованим членом ЗЄС у 1992 р. Турецька Республіка подавала заявку на вступ до ЗЄС ще в 1988 р., тобто наступного року після відповідної заяви до ЄЕС – в ході єдиної проєвропейської політики офіційної Анкари. Туреччина отримала повне право на участь у засіданнях Ради ЗЄС, робочих груп і допоміжних органів, військовому плануванні, деяких воєнних операціях тощо. Фактично, Туреччині надали статусу, наближеного до справжнього членства в ЗЄС.

Одним із вимірів процесу постбіполярної трансформації НАТО в рамках рішень Брюссельського саміту 1994 р. стало формування «Ідентичності європейської безпеки і оборони» (ESDI), започатковане

ухвалою спільної міністерської зустрічі НАТО і ЄС 1996 р. З іншого боку, держави-члени ЄС готували ініціативу «Європейська політика безпеки і оборони» (ESDP) – одну з механізмів реалізації Спільної зовнішньої та безпекової політики. Дані рішення породили питання про те, яким чином держави-члени НАТО, що не входять до ЄС, зокрема Туреччина, сприймуть нові повноваження Євросоюзу. Так, в Стратегічній концепції НАТО 1999 р. зафіксовано, що згадана ініціатива ЄС впливатиме на НАТО, і всі європейські держави мають взяти участь у посиленні безпекового й оборонного вимірів ЄС на основі майбутніх угод з НАТО і ЗЄС. Коли ж у 2003 р. країни ЄС погодились на окремий військовий штаб, члени НАТО сприйняли це як найбільшу загрозу солідарності всередині Альянсу.

На жаль, погляди Туреччини і ЄС щодо участі в ESDP тих членів НАТО, які не входять до ЄС, розходились. Офіційна Анкара побоювалася, що вона залишиться поза прийняттям рішень, які можуть стосуватися її безпеки. Планувалося розташування сил кризового реагування ЄС в сусідніх із Туреччиною регіонах, тому турецький уряд остерігався втратити контроль над своїм геополітичним полем. В ширшому розумінні мова йшла про те, чи вважають Туреччину частиною Європи. У відповідь офіційна Анкара блокувала дозвіл країнам ЄС на доступ до фондів і потужностей НАТО.

США також були занепокоєні напруженими відносинами Брюсселя й Анкари щодо налагодження європейської оборони. Саме цю лінію розлому офіційний Вашингтон вважав небезпечною для підтримання солідарності та єдності серед членів НАТО. США наполягали на тому, щоб Туреччина разом з іншими членами Альянсу, які не входять до ЄС, набула спеціального статусу для участі в безпекових ініціативах Співтовариства [380, р. 108]. Але на практиці виходило так, що в разі проведення Євросоюзом військової операції по-сусідству з Туреччиною без використання потужностей НАТО, офіційна Анкара могла залучитися до неї лише після запрошення ЄС. Однак і в такому разі Туреччина могла брати участь лише в прийнятті військових

рішень, що стосуються виконання конкретного завдання, а не політичної чи стратегічної сторони питання.

Згадуване турецьке вето мало слугувати тому, щоб голос Анкари в НАТО стосовно військової кооперації з ЄС був почутий, але така по суті негативна поведінка не могла тривати довго. Окрім цього, напередодні вирішення питання про початок переговорів про вступ Туреччини в Європейський Союз офіційна Анкара вирішила не загострювати зайвий раз взаємини з партнерами і продемонструвати здатність до компромісу. В обмін на турецьку поступку, на засіданні Європейської ради в Копенгагені було узгоджено, що члени ЄС, які не є учасниками програми «Партнерство заради миру», тобто Республіка Кіпр і Мальта, не братимуть участі в операціях з використанням фондів НАТО.

У декларації з ESDP від 16 грудня 2002 р. Європейський союз пообіцяв найширше залучення до своїх операцій держав-членів НАТО, які не є членами ЄС. А вже з 1 січня 2003 р. Туреччина взяла участь у поліцейській місії ЄС у Боснії та Герцеговині, що стала першою цивільною операцією Євросоюзу з постконфліктного врегулювання. Коли ж операція НАТО в цій державі – SFOR 2 грудня 2004 р. була замінена операцією Євросоюзу EUFOR-Althea, Туреччина надала для участі в ній 255 чол., включаючи 48 офіцерів жандармерії для Об'єднаного поліцейського підрозділу [120, с. 189-190].

Офіційна Анкара також виступала проти того, щоб ESDP жорстко протиставляла себе НАТО. Це може статися, якщо ESDP сприйматиметься суто в контексті подальшої інституціалізації Європейського союзу, а його метою стане вирішення безпекових питань, що стосуються лише членів ЄС і, в першу чергу, їхніми власними силами.

Спробою покласти край побоюванням Турецької Республіки залишитись осторонь процесів, що визначають стан безпеки в регіоні, став пакет документів, прийнятих 2001 р. в Анкарі. Перший розділ, в якому викладено зобов'язання невикористання будь-яким чином ESDP проти

держав-союзників, для Туреччини був найбільш визначальним в усьому пакеті. Розділ, присвячений способу, в який не-члени ЄС, але союзники цієї організації, можуть долучитися до операцій ЄС, передбачав запрошення таких союзників Європейською радою до участі в автономних операціях ЄС. Міркування союзників щодо їхньої безпеки також мали бути враховані. Причому, якщо операція ЄС плануватиметься в безпосередній географічній близькості до союзника-не члена ЄС, з ним проводитимуться консультації, на основі яких буде вирішено питання про участь союзника в операції. У 2002 р. згадані документи були остаточно погоджені главами держав і урядів держав-членів ЄС та отримали назву «Ніщцька імплементаційна угода». Спільна декларація ЄС-НАТО про початок партнерства, що побачила світ 16 грудня 2002 р., максимально відповідала вимогам офіційної Анкари, яка відкликала своє вето [315, р. 201].

Після Копенгагенського саміту 2002 р. відносини між Туреччиною і ЄС уже стосувалися головним чином внутрішньополітичних і економічних, а не безпекових, питань [354, s. 118]. Але американсько-британське вторгнення в Ірак у березні 2003 р. знову нагадало ЄС про безпеково-стратегічні особливості Турецької Республіки. Адже напередодні й під час іракської операції внаслідок істотних розбіжностей серед членів ЄС і Альянсу так і не було напрацьовано єдиної політики: більшість європейських держав на чолі з ФРН і Францією були категорично проти інтервенції в Ірак під проводом США [243, s. 225]. Офіційні Берлін і Париж свою незгоду з Біли Домом мотивували тим, що США ніби порушили міжнародне право, одноосібно ухваливши рішення про іракську військову операцію [242, s. 230].

Після окупації Іраку американсько-британськими військами європейський вплив на Близькому Сході різко впав, а ЄС висунув на перший план стратегічні питання безпеки й оборони, оскільки здавалося, що в разі серйозної кризи Євросоюзу не варто сподіватися на НАТО чи США. Як наслідок, ЄС почав надавати більше уваги формуванню європейських сил

безпеки [253, s. 111] і поновив зацікавлення стратегічним значенням Туреччини, розташованої на міжконтинентальному енергетичному проході [243, s. 260].

Вищі органи ЄС почали усвідомлювати масштаби можливого внеску Туреччини в формування європейської армії, відзначалась позитивна роль офіційної Анкари в реалізації політичних і стратегічних проектів Об'єднаної Європи на Близькому Сході. Одна з таких значущих заяв була зроблена головним радником із політичних і академічних питань Делегації Єврокомісії у США Дж. Девідсоном на конференції 26 лютого 2004 р.: «Передусім членство Туреччини в ЄС має стратегічне значення: Туреччина – це фортеця безпеки і оборони в точці, де поєднуються енергетичні коридори Близького Сходу, Кавказу й Каспію. Туреччина зі своєю історичною, культурною і військовою потугою здатна зробити великий внесок у забезпечення спокою, миру і стабільності в Середземноморському регіоні, у Північній Африці й на Близькому Сході. Після подій 11 вересня і внаслідок кривавих терактів у Стамбулі у відносинах між Туреччиною і ЄС окреслилося значне зближення. Розширені рамки співпраці з нагляду за кордонами і виявленню терористів. У забезпеченні стабільності на Балканах Туреччина відіграла позитивну роль. Туреччина додасть новий «колір» у формування ЄС, який із кожним своїм розширенням об'єднує різні культури. Туреччина як демократична країна з ліберальною економікою успішно об'єднала європейські цінності з ісламською культурою», – наголосив політик [265, р. 2].

Такі офіційні заяви про стратегічне значення Туреччини для регіональної безпеки виходили і від окремих державних діячів країн-членів ЄС. Одна з них була зроблена міністром закордонних справ Бельгії в 1999-2004 рр. Луї Мішле: «Туреччина має особливість виступати мостом між різними релігіями й культурами. З цієї причини вона в змозі зробити внесок у розвиток діалогу між різними культурами. Туреччина надто важлива для ЄС у гарантуванні регіональної стабільності. Використовуючи своє

геополітичне розташування й військову могутність, Туреччина здатна відігравати велику роль у міжнародних відносинах. Якщо ЄС прагне стати світовою силою, то йому необхідно контролювати стратегічні регіони світу. В цю справу Туреччина спроможна зробити найбільш значний внесок» [261].

В заявах державних діячів ЄС пропонувались рекомендації для турецької влади щодо проведення активної політики у Близькосхідному регіоні. Крім розвитку міжкультурного діалогу, від офіційної Анкари вимагалась активна участь у проекті забезпечення миру в регіоні [228].

Більшість турецьких науковців також була переконана в тому, що зі стратегічного, політичного, економічного й культурного поглядів Туреччина відіграє ключову роль у зближенні ЄС із державами Близького Сходу. Це було підтверджено й на саміті НАТО в Стамбулі в 2004 р. при обговоренні американської ініціативи «Великий Близький Схід» [347]. Тому, на думку більшості турецьких політологів, саме стратегічне значення держави належить використовувати як основний політичний і дипломатичний козир у переговорному процесі з Євросоюзом [369].

До того ж були успішні приклади того як Туреччина, спираючись на свої геополітичні особливості, досягла повноправного членства в НАТО й асоційованого – в ЗЄС. Помітний вплив на процес євроінтеграції Турецької Республіки чинить військовий потенціал Збройних сил держави, причому позитивний бік цього чинника надто виявляється в той час, коли західним країнам необхідні додаткові сили для врегулювання певного конфлікту. Уряд ПСР вміло використовував це задля зміцнення своїх позицій на міжнародному рівні, незважаючи на провокаційні заяви лідерів опозиційних партій – лівоцентристської НРП і ультраправої ПНД.

У зведеннях Генштабу турецької армії, наданих країнам ЄС у серпні 2006 р., відзначалися важливі особливості Збройних сил Турецької Республіки. Поряд із нагадуванням про друге місце Туреччини в НАТО (після США) за військовою потугою, наголос робився на великому досвіді турецьких Збройних сил, якого вони набули під час тривалої боротьби проти

курдських бойовиків і в операціях з підтримання миру в Близькосхідному регіоні та на Балканах. У зазначених документах також зазначалося, що протягом короткого проміжку часу 90-тис. угруповання турецьких військ здатне розташуватися в будь-якій точці світу для проведення спільних операцій. Говорилось і про можливість перекидання в рамках наступальної операції з повітря шести рот до району бойових дій.

Окремої уваги надавалось операціям турецьких Збройних сил з надання допомоги населенню при стихійних лихах. Для таких операцій готуються спеціальні підрозділи, що відіграють головну роль в разі виникнення в Туреччині природних катастроф [413].

В рамках євроінтеграційного курсу Турецької Республіки її Збройні сили розглядаються керівництвом ЄС, поміж іншого, як «важіль тиску» на політичну владу всередині держави. В ЄС регулярно проводяться порівняння рівня значимості турецької армії із становищем національних армій в інших європейських країнах [407]. Але окремі турецькі ЗМІ стверджують, що «Євросоюзу ніяк не зрозумілі особливості функції Збройних сил Туреччини. Оскільки більшість вчених, які в змозі зробити це, в основному налаштовані проти армії» [359].

Разом із тим, голова Делегації Єврокомісії з Туреччини М.П'єрні у своїй статті, опублікованій як додаток «Євросоюз» у стамбульській газеті «Дюнья» («Світ»), запевнив, що турецька армія зберігає велике значення для ЄС. «Давайте уявимо собі військову потугу Євросоюзу з цілком інтегрованими в європейські миротворчі операції турецькими Збройними силами: Туреччина має другу за величиною армію в НАТО. І вона здатна визначальною мірою змінити можливості проектування миротворчих операцій ЄС в Африці, на Близькому Сході чи в будь-якому іншому регіоні», – писав М.П'єрні [337].

В ЄС звертають увагу не лише на особливості турецької армії, але й на характеристики інших силових структур, у т. ч. 150-тис. жандармерію [384]. 13 травня 2009 р. у Парижі відбулося засідання Командування Європейських

сил жандармерії, штаб-квартира яких розташована в італійській Віденці. Під час нього було ухвалено рішення надати турецькій жандармерії можливість брати участь у діяльності Європейських сил. Заявка на участь в якості спостерігача у навчаннях європейської жандармерії була подана Туреччиною ще в 2005 р., тому МЗС Туреччини у своїй офіційній заяві щодо рішення вищого керівництва Європейськими силами жандармерії висловив задоволення й підкреслив, що Турецька Республіка продовжує робити значний внесок у зміцнення міжнародної безпеки [414].

Крім того, Турецька Республіка бере активну участь у розслідуваннях небезпечних злочинів європейського масштабу в рамках Об'єднаних поліцейських підрозділів ЄС (Integrated Police Union, IPU). Згідно офіційних заяв представників Туреччини і ЄС, взаємодія між турецькими і європейськими поліцейськими сприяє підвищенню ефективності співпраці компетентних органів щодо попередження й аналізу причин та протидії міжнародним тяжким злочинам.

В руслі турецько-європейського співробітництва на рівні поліцейських відомств, 18 травня 2004 р. в Анкарі главою Генерального управління безпеки Туреччини Гьокханом Айдинером і директором Європейського поліцейського управління (Європолу) Ж.Сторбеком була підписана угода про співпрацю поліцейських підрозділів Турецької Республіки і ЄС. З питань проведення міжнародних розслідувань компетентними органами турецькою стороною були визначені Генеральне управління безпеки, Генеральне командування жандармерії, Командування берегової охорони й Митна служба Туреччини [358].

ЄС негативно ставиться до можливого втручання силових структур у політичне життя Туреччини, як це було в недавньому минулому: військово-політичні перевороти (28 квітня 1960 р., 12 березня 1971 р. і 12 вересня 1980 р.), невдалі військові заколоти (22 лютого 1962 р., 20 травня 1963 р. і 15-16 липня 2016 р.) та військові ультиматуми урядові (1 березня 1997 р. і в січні 2001 р.), спрямовані на недопущення повномасштабних політичних криз і

захоплення влади екстремістами, передусім ісламськими фундаменталістами. Згідно щорічних звітів Єврокомісії, в Турецькій Республіці й надалі необхідно розширити повноваження цивільної влади в сфері нагляду за діяльністю спецслужб, а також посилити участь цивільної влади в розробленні стратегії національної безпеки.

Серйозною перемогою правлячої в Туреччині в останні півтора десятиліття ПСР на правовому терені стало прийняття в 2010 р. нового «Політичного документа про національну безпеку країни» («Червоної книги»). У цьому документі, який ще називають «секретною конституцією», викладається стратегія національної безпеки держави й визначаються основні виклики і загрози для країни. Якщо в 2005 р. розробленням цього документа фактично займалися Збройні сили країни, й саме їхня позиція була в ньому прописана, в 2010 р. цей обов'язок був уже покладений на цивільних осіб, і зокрема, на тодішнього міністра закордонних справ Туреччини Ахмета Давутоглу. Тому не дивно, що одним з основних пріоритетів держави було названо створення поясу безпеки навколо Туреччини [139].

Євросоюз також виступає за прозорість і парламентський контроль над видатками в сфері безпеки й оборони Турецької Республіки. На переконання керівних органів ЄС, це призвело б до підвищення ефективності діяльності турецьких Збройних сил, секретних служб, жандармерії й поліції [236].

Нині взаємини між Туреччиною і ЄС у сфері безпеки й оборони розвиваються в рамках, передбачених Маастрихтським договором 1992 р. правових норм, спрямованих на встановлення й розвиток ESDP. Усвідомлюючи свої обмежені можливості, Євросоюз аж ніяк не проти участі Туреччини у вирішенні проблем, пов'язаних з питаннями регіональної безпеки і оборони в Середземномор'ї й на Близькому Сході. Щоправда, з сер. 2000-х рр. провідні держави – члени ЄС (ФРН і Франція) почали виявляти підвищену зацікавленість у створенні європейських сил, здатних

самостійно проводити операції міжнародного характеру, які обмежують вплив НАТО, США і Туреччини.

Але висока вартість ініціативи створення «європейської армії» й стратегічне, з геополітичного погляду, розташування Турецької Республіки, підштовхує ЄС до співробітництва з цією державою. Безперечно, що обидві сторони рівною мірою зацікавлені в створенні механізмів обміну стратегічною й технічною інформацією в оборонній сфері і в питаннях регіональної безпеки.

З XV ст. Турецька держава почала відігравати помітну роль у європейській історії й політиці, але й до сьогодні очікування Турецької Республіки щодо національної безпеки і економічного процвітання безпосередньо пов'язані з європейською регіональною політикою. У той же час європейська ідентичність Туреччини піддається сумнівам, в очах європейських функціонерів такі її недоліки як нестабільність економіки, проблеми із захистом прав людини і національних меншин стають на заваді приєднанню Турецької Республіки до Європейського союзу. Досить міцним залишається в ЄС стереотипний погляд на ісламську культуру як ворожу християнській Європі. Насправді ж секуляризована Туреччина має достатньо потужностей для того, щоб у недалекому майбутньому конкурувати з традиційними «двигунами» ЄС – ФРН, Францією, Великою Британією.

Якщо за доби холодної війни й біполярного протистояння Північноатлантичний блок був основним інструментом для обстоювання національної і регіональної (європейської) безпеки Турецької Республіки, то в постбіполярну епоху функції підтримання регіональної безпеки й стабільності притаманні й іншим структурам. Офіційна Анкара не хоче залишитись поза процесом прийняття рішень в тих європейських структурах, членом яких вона не є, передусім ЄС, але це й тягне за собою певну конфліктність зі згаданими інстанціями.

Навіть періодичне непорозуміння між офіційними Брюсселем і Анкарою, як це сталося, приміром, щодо порушення прав людини й

скасування візового режиму після спроби військового перевороту в Туреччині 15-16 липня 2016 р., призводило до посилення позицій США в Європі й заважало окремому розвитку проектів ЄС у сфері безпеки. Адже офіційний Вашингтон змушений був захищати свого стратегічного союзника й впливати на європейські структури з тим, щоб інтеграція Туреччини до них стала виразнішою. Утім, безпекова політика Туреччини в цьому випадку також пов'язана з її бажанням підтвердити свою європейську ідентичність, поряд із поверненням до мусульманської.

2.3. Конфліктний потенціал турецько-грецьких відносин

Століттями, починаючи з часів протистояння Візантійської імперії й Сельджуцької та Османської держав, Туреччина та Греція перебувають у відносинах антагонізму. Адже вони поділяють один геополітичний простір, до певної міри уособлюють Схід і Захід в конкурентній боротьбі за вплив на Балканах і Близькому Сході, змагаються за західні інвестиції та авторитет у Середземномор'ї. Хоча такі взаємини не набувають форми довготривалого збройного конфлікту, тим не менше, вони становлять загрозу національній безпеці обох держав. Нездатність офіційної Анкари підтримати стабільний політичний діалог з Грецькою Республікою, партнером по НАТО і членом ЄС, призводить до невдач у загальній зовнішньополітичній та безпековій стратегії Турецької Республіки.

За Лозаннським мирним договором 1923 р., що окреслив нові кордони кемалістської Туреччини й символізував її міжнародно-політичне визнання, було здійснено грецько-турецький обмін населенням. Внаслідок нього близько півмільйона греків у новоствореній Туреччині автоматично стали біженцями у власних домівках, так само як півмільйона мусульман мали залишити Грецію і переїхати в Туреччину. Обміну не облягало населення тільки Стамбула та островів Імброс і Тенедос.

Через ганебну поразку грецької військової інтервенції 1919-1922 рр. і значні людські втрати, в Афінах ці події й досі іменуються «малоазійською

катастрофою». Обидві армії, і кемалістська по відношенню до православних греків, і грецька щодо населення в зоні окупації Антанти в західній частині Малої Азії, чинили злочини. Водночас Греція офіційно звинувачує Туреччину у цілеспрямованих діях з винищення (геноциду [382]) понтійських греків, що здійснювалося впродовж 1914-1923 рр. на південному узбережжі Чорного моря. Число жертв геноциду за різними оцінками грецької сторони становить від 350 000 до 1 700 000 осіб [231, р. 2].

Між тим, Президент Турецької Республіки Мустафа Кемаль і Прем'єр-міністр Греції Елефтеріос Венізелос доклали зусиль для налагодження нормальних відносин між двома державами. Зрештою, після тривалих переговорів у 1930 р. були встановлені дипломатичні відносини між Грецією й Туреччиною, Е.Венізелос відвідав з офіційним візитом Стамбул і Анкару, Греція відмовилася від усіх своїх претензій на території, що згідно Лозаннського договору входили до складу Туреччини. За цим слідувало підписання Балканського пакту в 1934 р. про військово-політичний союз Греції, Туреччини, Югославії й Румунії. Обидві держави визнали, що вони потребують миру, в зв'язку з цим почастишали двосторонні зустрічі на вищому рівні, Е.Венізелос і Ататюрк навіть були номіновані на отримання Нобелівської премії миру.

З початком Другої світової війни Туреччина стала першою країною, що направила гуманітарну допомогу Греції після окупації Афін нацистами, а Президент Туреччини Мустафа Ісмет підписав рішення про надання сприяння народу, проти якого він боровся під час кемалістської революції. Продукти харчування збирала організація Турецького Червоного Півмісяця, і вони відправлялись з порту Стамбула в Грецію кораблем «Куртулуш». Але водночас у 1942 р. Туреччина ввела спеціальний податок «Варлик Вергісі» - податок на майно греків, вірмен і євреїв, що привів і без того нечисленні громади етнічних греків до економічного колапсу.

Після війни окреслився курс на зближення двох країн, що одночасно вступили до НАТО, а 28 лютого 1953 р. спільно з Югославією в Анкарі

підписали новий Балканський пакт про взаємну оборону проти радянської експансії на Балканах [378]. Але, як і раніше, і Греція, і Туреччина намагалися зменшити взаємний економічний вплив, зокрема, турецька влада вела цілеспрямовану політику зі скорочення економічної присутності греків у державі. У вересні 1955 р. відбувся т. зв. «Стамбульський погром» грецької меншини, що підбурювався штучно поширюваними чутками, нібито будинок у Салоніках, в якому народився Мустафа Кемаль Ататюрк, зруйнований грецькими терористами.

За даними турецького уряду, збиток склав близько 69 500 тис. турецьких лір, згідно з британськими джерелами - близько 100 млн. фунтів стерлінгів. «Стамбульський погром» став причиною масової еміграції етнічних греків, які були виключені із обміну населенням 1923 р., і призвів до зникнення грецької меншини в Туреччині. За переписом 1924 р. в Туреччині мешкало близько 200 тис. греків, а станом на 2008 р. турецьких громадян грецького походження налічувалося вже лише від 3 до 4 тис. осіб, за даними Human Rights Watch, на 2005 р. їх було не більше 2,5 тис. [258].

У відповідь на «Стамбульський погром», Греція припинила дипломатичні відносини з Туреччиною, і т. ч. розпався союз, укладений за Балканським пактом 1953 р. В Турецькій Республіці й Греції набули поширення гасла «Турки не мають інших друзів, окрім турків» та «У греків немає братнього народу» [308, р. 38]. В обох країнах виникли спотворені образи їхніх візаві: офіційна Анкара перебільшувала значення «енозису» - концепції об'єднання всіх етнічних греків в одній державі, а Туреччина натомість зображувалась офіційними Афінами як сила, що прагне відновити міць колишньої Османської імперії та повернути значну частину грецьких територій під свій контроль. І в Туреччині, і в Греції культивувалася підозра один до одного, національній ворожнечі не завадило навіть членство обох держав в НАТО та стратегічне партнерство Афін і Анкари з Вашингтоном. Проблема була і в нестачі яскравих лідерів на кшталт Ататюрка або

Венізелоса, які б змогли, а головне – хотіли змінити усталену політичну лінію.

Головним подразником грецько-турецьких взаємин за доби холодної війни став Кіпр, що після відкриття на Близькому Сході величезних покладів енергоносіїв, завдяки своєму розташуванню в безпосередній близькості від регіону, острів набув величезного стратегічного значення. Іншим визначальним моментом зацікавленості у встановленні контролю над Кіпром була можливість ефективно втручатися силовими засобами з його території в територіальні конфлікти у регіоні. Але ж на підставі Цюрихсько-лондонських угод, підписаних у лютому 1959 р., Туреччина, Греція й Велика Британія, якій тоді належав Кіпр, стали гарантами майбутньої кіпрської конституції й територіальної цілісності острова.

Причому турки-кіпріоти особливо наполягали на тому, щоб їх розглядали не як етнічну меншину (трохи більше 18 % населення острова тоді [119, с. 144]), а як одну з двох рівноправних громад-співзасновниць нової держави. Тому Велика Британія задля запобігання етнічним конфліктам після проголошення незалежності острова спробувала розробити для майбутньої республіки таку конституцію, котра дозволила б обом громадам співіснувати на ньому, створивши систему юридичних противаг. З прийняттям Конституції Кіпру 16 серпня 1960 р. острів був проголошений двонаціональною республікою, а енозис, тобто приєднання Кіпру до Греції, заборонений. Крім того, Кіпру заборонялося вступати в будь-які союзи, куди не входили Туреччина і Греція.

Президентом Республіки Кіпр став архієпископ Кіпрської православної церкви Макаріос III, а віце-президентом - турок; обидва вони обирались на п'ять років роздільно громадами – грецькою й турецькою та мали право вето з усіх рішень, що стосувалися питань зовнішньої політики, оборони й безпеки. Обидві громади зберігали автономію у вирішенні своїх внутрішніх питань, до того ж Основний закон надавав можливість грецьким (35 мандатів) і турецьким (15 мандатів) депутатам сепаратно ухвалювати

рішення з питань виборчого законодавства, впровадження мит і податків. Але той факт, що турки-кіпріоти отримали непропорційне 30-відсоткове представництво в державних інституціях, створив підґрунтя для нових конфліктів, що поглиблювалися наростаючою напруженістю між Туреччиною й Грецією.

До того ж 30 листопада 1963 р. президент Макаріос III, за прямої підтримки Греції, спробував змінити конституцію в 13-ти параграфах: туркам-кіпріотам заборонялося проживати в найбільших містах острова, й більшість їх було переміщено в зони компактного проживання в північній частині Кіпру, тоді ж туркам-кіпріотам було заборонено здійснювати багато прибуткових торговельних операцій, брати участь у туристичному бізнесі, а також створювати базари й магазини поряд із грецькими торговельними точками. Таким чином, владна політика була спрямована на повну ізоляцію турецької громади, недарма офіційна Анкара назвала її «апартеїдом».

Відразу ж після спалаху конфлікту, віце-президент, три міністри (з 10-ти) етнічного турецького походження, члени палати представників і урядовці перебралися в турецьку частину Нікосії й відмовились від участі в управлінні державою. Відтоді Кіпр керувався урядом у неповному складі, причому Конституція 1960 р. залишалася чинною. Але турецька громад була позбавлена всіх джерел державної матеріальної підтримки й фактично змушена перебувати в економічному й адміністративному вакуумі.

Греція, Туреччина та Велика Британія мушили ввести свої військові контингенти, які згодом були замінені миротворчими силами ООН. До турецько-грецького врегулювання докладались значні дипломатичні зусилля, зокрема під егідою ООН та Сполучених Штатів. Проте діалог за доби холодної війни виявив принципову непримиренність позицій обох громад. Так, турки-кіпріоти виходили з концепції «таксіму» – поділу острова на турецьку й грецьку частини на засадах рівноправності та формування федерації. Прибічники «таксіму» вважали, що ця політика – єдиний спосіб зберегти турецьку етнічну присутність на острові і запобігти асиміляції

турецької меншини грекомовною більшістю. Греки ж дотримувались ідей «єнозису» – об'єднання всіх етнічних грецьких земель.

Кіпрський конфлікт був дещо послаблений ліберальним грецьким урядом Георгіоса Папандреу, але 21 квітня 1967 р. в Греції відбувся військовий державний переворот, до влади прийшла реакційна хунта «чорних полковників». Зовнішня політика хунти була незграбною, періодично виникали нові конфлікти з Туреччиною, що небезпідставно підозрювала про планування грецьким військовим режимом перевороту на Кіпрі для здійснення «єнозису» (взимку 1974 р. на острів прибув 20-тис. грецький військовий корпус [78]).

15 липня 1974 р. Греція за підтримки Сполучених Штатів, шляхом збройного перевороту, спробувала замінити президента Кіпру архієпископа Макаріоса III прибічником «єнозису» Нікосом Сампсоном. Через два дні Прем'єр-міністр Турецької Республіки Б.Еджевіт прибув до Лондона в надії переконати британський уряд у тому, що обидві держави як гаранти мають спільно втрутитися в перебіг подій для попередження цілковитого захоплення Кіпру Грецією. Але Велика Британія віддала перевагу бездіяльності.

Тому 20 липня Туреччина висадила свої війська в північно-східній частині Кіпру на правах держави-гаранта у відповідності зі ст. 4(2) Договору про гарантії 1959 р., щоб відстояти незалежність острова, поновити конституційний порядок і покласти край знищенню людей і матеріальних цінностей. Вже 23 липня 1974 р. обидві хунти – в Афінах і Нікосії впали, Макаріос III повернувся до влади, а 37 % території Кіпру, тобто землі на півночі, потрапили під контроль Туреччини. Після припинення вогню офіційна Анкара запросила демократичну Грецію й представників грецької громади Кіпру на нову конференцію з урегулювання проблеми за участю трьох держав-гарантів і представників обох громад острова. Турки-кіпріоти зажадали автономії в складі федеративного Кіпру, що складався б із двох зон, а Б.Еджевіт запевнив, що його країна виявить розуміння й гнучкість у

питанні перегляду демаркаційної лінії та пришвидшить поетапне скорочення своїх Збройних сил [119, с. 145].

Однак, Греція і громада греків-кіпріотів відкинули цю пропозицію, грецьких і турецьких кіпріотів розділила «зелена лінія», контроль за якою здійснювала ООН. Після обміну населенням у 1975 р. турецько-кіпрська адміністрація проголосила на півночі острова Турецьку федеративну державу Кіпр, де розташувалося бл. 30 тис. турецьких військовослужбовців.

Завдяки «добрим послугам», започаткованим Генеральним секретарем ООН К.Вайльдхаймом, у 1977 р. лідери Кіпру Макаріос III і Р.Денкташ підписали угоду про те, що в майбутньому острів стане федерацією грецької та турецької держав. Але етнічні громади не досягли порозуміння щодо характеру федерації: турки-кіпріоти вважали, що в їхній територіальній частині не мешкатимуть греки і навпаки; греки-кіпріоти підкреслювали те, що федеративна держава має складатися з більшості національних громад, а не винятково з грецької й турецької. Затягнення суперечок призвело до того, що 15 листопада 1983 р. турки-кіпріоти проголосили незалежність новоствореної Турецької Республіки Північного Кіпру (ТРПК).

Але в резолюції Ради Безпеки ООН № 541/83 вона була визначена нелегітимною і юридично неіснуючою, наголошувалося, що, згідно принципів міжнародного права, врегулювання має базуватися на існуванні на острові Кіпрської держави в формі двогромадівської і двозональної федерації, що включає дві політично рівні громади – грецьку й турецьку. Ця держава повинна мати єдиний суверенітет, громадянство і єдину міжнародну правосуб'єктність [78]. ООН рекомендувала всім державам-членам не визнавати ТРПК, а ЄЕС, у свою чергу, оголосило про впровадження проти неї ембарго. Світове співтовариство сприйняло проголошення ТРПК як небезпечний прецедент для багатьох країн, на територіальну цілісність яких зазіхають сепаратисти від імені національних меншин.

Прем'єр-міністр Турецької Республіки Тургут Озал спільно з МЗС спершу негативно поставився до створення ТРПК, але коли її конституція й

виборча система дозволили Р.Денкташу і його Національній партії залишитися при владі на багато років, Анкара пішла на юридичне визнання республіки (в 1992 р. це вчинили самопроголошені Абхазія й Ічкерія). Зв'язки між обома частинами Кіпру фактично перервалися, коли в 1990 р. грецька Республіка Кіпр подала заявку на вступ до Євросоюзу і той відреагував позитивно, ТРПК і Турецька Республіка уклали митну угоду. Офіційна Анкара від початку заявила про своє негативне ставлення до євроінтеграційних прагнень офіційної Нікосії й аргументувала свою позицію тим, що турецька громада острова не визнавала права представляти її інтереси [119, с. 152].

Здавалося, що з завершенням холодної війни, вдасться зменшити напругу між Туреччиною й Грецією та зобов'язати їхніх політичних діячів робити конкретні кроки до міждержавного зближення. Але, насправді конфлікт помітно посилювався, в 1993 р. Греція зміцнила відносини з Республікою Кіпр спільною оборонною доктриною й докладала максимум зусиль для того, щоб ініціатива врегулювання виходила від Євросоюзу в цілому, і щоб цю проблему Анкара вирішувала безпосередньо з Брюсселем. У 1994 р. стало відомо про те, що Кіпр потрапить у наступну хвилю розширення ЄС, і вже через два тижні після цього було накладено ембарго на експорт товарів із ТРПК до ЄС. Кіпрський чинник негативно позначився і на відносинах Туреччини з ЄС: у грудні 1994 р. Греція заблокувала останню стадію імплементації митного союзу між Анкарою і Євросоюзом. У 1996 р. Європейський суд з прав людини визнав Турецьку Республіку окупантом на Кіпрі. Ситуація трохи покращилась у 1999 р., коли Туреччину також визнали кандидатом у члени ЄС, проте Кіпрська проблема стала постійним подразником у стосунках офіційної Анкари і європейських структур.

Останньою перспективною спробою владнати Кіпрську проблему став план Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, чия остаточна версія була презентована у березні 2004 р. Згідно з документом, створювалась Об'єднана республіка Кіпр Турецької федерації (29 % території острова) й Грецької

держав. Кіпр зберігав би особливі відносини з материковими Грецією й Туреччиною на основі договорів про гарантії та союз. 1 травня того ж року ОРК мала стати членом ЄС. Двопалатний федеральний парламент мав складатися з Сенату та Палати депутатів, до кожної з яких входили б по 48 депутатів. У Сенаті передбачалося однакове за чисельністю представництво турків і греків, у Палаті депутатів – пропорційно до кількості громадян турецької та грецької частин острова. Рішення приймалися б схваленням обох палат парламенту. Виконавчу владу здійснювала б Президентська Рада з шести осіб, обраних парламентом у пропорції до кількості грецького й турецького населення (4/2). Рішення Президентської Ради мали прийматись консенсусом. Одне з найважливіших положень плану полягало в тому, що в разі об'єднання на острові залишиться турецька армія доти, доки Туреччина не стане членом ЄС [381].

Гостро стояло й майнове питання, оскільки під час спроби державного перевороту 1974 р. і турецької окупації частини острова греки-кіпріоти, які володіли 90 % землі та майна на півночі Кіпру, були змушені покинути їхні домівки. Грецька сторона постійно піднімає питання про відшкодування втрат або повернення майна, тому «план Аннана» пропонував механізм компенсацій і повернення нерухомості колишнім грецьким власникам. Водночас були введені квоти на кількість греків-кіпріотів, що забажали б переселитися до північної частини острова.

«План Аннана», підписаний лідерами грецької й турецької громад острова 31 березня 2004 р., також зберігав чинність Договору про гарантії 1960 р., згідно з яким Велика Британія, Греція й Туреччина мали право на військову інтервенцію до Кіпру в разі виникнення кризової ситуації. Багато греків-кіпріотів із занепокоєнням сприймали це положення, оскільки перевага Збройних сил Туреччини є надто очевидною. Натомість турки-кіпріоти вбачали в збереженні турецької військової присутності передумову своєї безпеки. ТРПК перебуває в міжнародній ізоляції й змушена опиратись на Турецьку Республіку як гаранта своєї незалежності та безпеки. У цілому

ТРПК орієнтується на офіційну Анкару в тому, що стосується міжнародного вирішення Кіпрської проблеми.

Єврокомісія, як і Велика Британія, США й Туреччина, цілком підтримали «план Аннана». Греція вирішила зберігати нейтральне ставлення до плану, хоча цю позицію слід було розуміти як несхвалення. На відміну від доби холодної війни, коли Північний Кіпр і Туреччина мали більшу підтримку міжнародної спільноти, ніж грецька сторона. Скоріш за все, це було пов'язано з побоюваннями гарантів безпеки Кіпру та решти впливових держав світу щодо можливості виникнення нової кризи у випадку неповного врегулювання питання до вступу Кіпру до ЄС.

На жаль, на референдумі 24 квітня 2004 р. 75,8 % греків-кіпріотів висловились проти об'єднання острова на умовах К.Аннана, натомість 64,9 % турків-кіпріотів проголосували «за» [162]. Греків-кіпріотів, за визнанням їхніх речників, не влаштовували такі чинники: недостатні гарантії безпеки громади в умовах збереження присутності на острові 35-тис. турецького військового контингенту й надання права проживання на Кіпрі всім переселенцям із Туреччини; відсутність чіткого механізму практичної реалізації плану, що гарантував би життєздатність об'єднаної держави; вищезгадані квоти, що обмежують кількість греків-кіпріотів, які отримували право переселитися на північ острова й повернути собі втрачену власність. Таким чином, з 1 травня 2004 р. Республіка Кіпр стала повноправним членом ЄС, але *acquis communautaire* Євросоюзу поширюється лише на грецьку частину.

Коли в січні 2008 р., вперше за останні півстоліття, Турецьку Республіку з офіційним візитом відвідав Прем'єр-міністр Греції К.Караманліс, сторони підтвердили необхідність першочергового розв'язання проблеми розмежування в Егейському морі, а щодо перспектив врегулювання на Кіпрі грецька сторона наголосила на готовності докладати активних зусиль для пошуку взаємоприйнятних варіантів. Р.Т.Ердоган, зі свого боку, також відзначив відданість Туреччини процесу винайдення

взаємоприйнятної формули врегулювання, яке, на переконання турецької сторони, має відбуватися під егідою ООН. Причому, Прем'єр-міністр Туреччини зазначив, що офіційна Анкара визнає безперспективність подальших спроб відновлення реалізації «плану К.Аннана», але виступає за використання принципів і «духу» цього документа як базової складової майбутнього об'єднання острова.

Не дивно, що наступного місяця глава ТРПК М.А.Талат закликав новообраного лідера грецько-кіпрської громади Д.Христофіаса без зволікань започаткувати діалог з проблематики врегулювання. Метою згаданого діалогу має бути створення об'єднаного Кіпру на засадах політичної рівності двох громад острова. У цьому контексті турецько-кіпрська сторона черговий раз наголосила, що гарантування політичної рівності громад у новій об'єднаній державі є базовою складовою досягнення бажаного результату переговорів, що мають відбуватися згідно з параметрами, визначеними ООН.

Вже 21 березня 2008 р. в буферній зоні Нікосія були проведені переговори представників грецької громади з лідером кіпріотів-турків Мехмет Алі Талатом, а 3 квітня на столичній вулиці Ледра були зняті бар'єри, встановлені тут ще 1960 р. в присутності численної як грецької, так і турецької громади. Пізніше, протягом весни-літа 2008 р. було проведено низку узгоджувальних переговорів, вже на 1 червня підготовлена принципова концепція впровадження єдиного громадянства та забезпечення єдиного суверенітету Республіки Кіпр. У вересні Президент Республіки Кіпр Д.Христофіас закликав до демілітаризації Нікосії, потім узгоджувались федеральні органи правління й був підготований план возз'єднання для винесення на референдум обох громад.

Але в 2011 р. виникла суперечка між Республікою Кіпр і Туреччиною через плани офіційної Нікосії розробляти нещодавно відкриті родовища вуглеводнів у своїй виключній економічній зоні. Туреччина намагалася перешкодити розробці, визнаючи тільки самопроголошену ТРПК і погрожуючи розв'язанням військового конфлікту [105]. Аналогічні

проблеми постали й тоді, коли в лютому 2014 р. на території покинутого аеропорту Нікосії відбулася зустріч Президента Республіки Кіпр Нікоса Анастасіадіса й Президента ТРПК Дервіша Ероглу. В спільному комюніке сторони заявили, що прагнутимуть створити об'єднаний Кіпр, що буде федеративним, двозональним і двогромадівським. Однак уже в жовтні переговори були вкотре перервані після того, як турецьке науково-дослідне судно в супроводі військових кораблів почало сейсмозв'язку корисних копалин у виключній економічній зоні й на шельфові Кіпру [69].

В умовах конфліктогенності Близькосхідного регіону гіпотетична втрата впливу на Північному Кіпрі (й реальна в Іракському Курдистані) сприймається турецьким керівництвом як скорочення стратегічного потенціалу та посилення чинників ризику для національної безпеки держави. Драматичні події в Іраку різко підвищують рівень вразливості Туреччини, в той час як втрата Північного Кіпру звужує зону її регіонального безпекового впливу вже на західному напрямку.

Очевидно, що в обох випадках натовська система чи система колективної європейської безпеки вже не виступають гарантом забезпечення національних інтересів Турецької Республіки. Крім того, на думку турецьких військових, у будь-якому ймовірному збройному конфлікті майбутнього Туреччина залежатиме від зовнішніх поставок зброї й спорядження, морські й повітряні шляхи доставки яких проходять через Кіпр. Це зумовлює те, що турецькі війська на Кіпрі не підпадають ні під які міжнародні угоди щодо обмеження озброєнь.

А в економічному сенсі розташування Кіпру, «ключа» до всього Східного Середземномор'я, дозволяє Анкарі контролювати підходи до ключових середземноморських портів Туреччини – Іскендеруна, куди переправляється іракська нафта, Мерсіна й Джейхана – кінцевого пункту транспортування каспійської нафти з Баку. Крім того, турецькі лідери вважають, що будь-яка поступка офіційної Анкари щодо врегулювання Кіпрської проблеми неминуче послабить довіру до неї з боку

центральноазійських республік, яким Туреччина прагне протегувати, а можливо й у решті мусульманського світу.

Одночасно із загостренням Кіпрської проблеми, в турецько-грецьких міждержавних відносинах з'явилися нові спірні питання, які стосуються розмежування акваторії Егейського моря та повітряного простору над ним, а також статусу численних островів в ньому. Після Балканських воєн 1912-1913 рр. Греція отримала всі острови Егейського моря, за винятком Імбросу (Гекчеада) і Тенедосу, розташованих на вході в Дарданелли. Оскільки окремі з великих островів (Кос, Лесбос, Самос, Сімі, Хіос) розташовані всього за декілька кілометрів від турецького узбережжя, по завершенню Другої світової війни офіційна Анкара наполягає на розмежуванні територіальних вод і повітряного простору Егейського моря. Після виявлення в акваторії Егейського моря нафтових родовищ до питань військово-стратегічної переваги додалися інтереси економічної експлуатації територіального шельфу.

Справа дійшла до того, що коли в 1987 р. турецький геологорозвідувальний човен зайшов у грецькі територіальні води, Прем'єр-міністр Греції А.Папандреу наказав без попереджень топити судна, якщо з'явиться підозра на військове втручання. Цей «Сісмійський інцидент» мало не спровокував війну між двома країнами, а через кілька днів виник конфлікт між прикордонними патрулями, що для обох сторін закінчився жертвами.

Весь спектр спірних питань між Туреччиною й Грецією, що стосуються Егейського регіону, можна поділити на декілька категорій:

- делімітація територіальних вод; обидві сторони на сьогодні визначають їх ширину як 6 морських миль (11 км), але Греція претендує на право продовжити її до 12 морських миль на основі міжнародного права. Туреччина, яка вже розширила свої територіальні води до 12 миль, заперечує, і погрожує Греції війною у випадку односторонньої спроби розширити їхню смугу;

- делімітація національного повітряного простору – Греція стверджує, що вона наразі контролює 10 миль, а Туреччина тільки 6 миль;
- делімітація виняткових економічних зон та зон економічної експлуатації континентального шельфу;
- делімітація районів польотної інформації, тобто право Греції здійснювати військові навчання в повітрі в рамках міжнародної частини Егейського моря, чому перешкоджають суперечливі тлумачення правил районів польотної інформації, встановлених ІКАО;
- суперечки щодо демілітаризованого статусу, присвоєного деяким з грецьких островів у Егейському морі;
- претензії Туреччини щодо, так званих, «сірих зон», тобто невизначеного суверенітету над численними незаселеними малими островами, в першу чергу, статусу острова Імла (Кардак).

Згідно з поширеною думкою, Туреччина стурбована тим, що Греція, можливо, намагається розширити свої зони впливу такою мірою, щоб перетворити Егейське море фактично на «Грецьке озеро». З іншого боку, офіційні Афіни стурбовані тим, що Туреччина може спробувати «зайняти половину Егейського моря», тобто встановити турецьку зону впливу до середини Егейського моря, за лінію островів Лесбос, Хіос, Самос і островів Додеканесу, перетворивши їх таким чином на ексклав, оточений турецькими територіальними водами й, таким чином, відрізаний від батьківщини.

Туреччина відмовилася стати членом Конвенції ООН з морського права 1982 р. і не вважає себе пов'язаною нею, вважаючи Конвенцію *res inter alios acta*, тобто такою, яка б мала бути підписана між двома сторонами суперечки. З іншого боку, Греція приєдналася до згаданої Конвенції, заявивши, що залишає за собою право застосовувати це правило і розширити свої територіальні води в Егейському морі до 12 миль у якийсь момент в майбутньому, хоча ніколи не намагалася цього зробити. Греція вважає, що 12-мильне розширення стосується не тільки договірного права, але і звичаєвого права, оскільки існує широкий консенсус у міжнародній

спільноті. Виходячи з цього, Туреччина стверджує, що географічні особливості Егейського моря (близькість грецьких островів до узбережжя Малої Азії) роблять строге використання 12-мильного правила незаконним в інтересах збереження справедливості [286, s. 332-335]. Водночас офіційна Анкара користується цим правилом поза межами Егейського моря.

Напруженість з приводу ширини смуги територіальних вод значно зросла між Туреччиною й Грецією на поч. 1990-х рр., коли Конвенція ООН з морського права мала набрати чинності. 9 червня 1995 р. парламент Туреччини офіційно заявив, що односторонні дії з боку Греції стануть приводом для війни [224, р. 202]. Ця заява була засуджена Грецією як порушення Статуту ООН, що забороняє «погрози силою або її застосуванням проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави».

Греція, зі свого боку, в односторонньому порядку («як виняток») провела делімітацію національного повітряного простору таким чином, що його кордони не збігаються з межею територіальних вод: 10 морських миль (19 км) повітряного простору на відміну від нині закріплених 6 миль територіальних вод. Але офіційна Анкара після кризи 1974 р. відмовилася визнати «зайві» зовнішні 4 милі повітряного простору за Грецією, посилаючись на Статут ІКАО від 1948 р. Він містить обов'язкові визначення, з яких випливає, що обидві зони повинні збігатися [283, р. 68].

У відповідь Греція стверджує, що:

- грецькі 10-морських миль передують Статуту ІКАО, оскільки були офіційно зафіксовані в 1931 р., визнані всіма сусідами Греції, включаючи і Туреччину, до відповідних змін Міжнародної конвенції цивільної авіації 1948 р., а відтак встановлені правильно [275];
- грецькі 10-морських миль також можуть інтерпретуватись як тільки часткове, виборче застосування значно ширших прав, гарантованих морським правом, а саме як лише частина 12-мильної зони, рівної як для повітряного простору, так і для територіальних вод;

- нині ж грецькі територіальні води встановлюються шириною 6-миль тільки через casus belli Туреччини.

Конфлікт через польоти турецьких військових літаків у національному повітряному просторі Греції привів до практики безперервних тактичних військових провокацій: «зустрічі» грецьких і турецьких літаків призводять до небезпечних маневрів, які вже неодноразово закінчувалися людськими жертвами з обох сторін. Зокрема грецький льотчик Н.Сіалмас розбився поблизу острова Айос-Ефстратіос, перехоплюючи турецький літак F-16; турецький пілот Н.Ердоган загинув, збитий грецьким літаком Міраж-2000 у 1996 р. [257], і грецький офіцер К.Ілікіас, який розбився після зіткнення з турецьким F-16 в районі острова Карпаток [273, р. 11].

Але з приходом до влади в Афінах лідера Загальногрецького соціалістичного руху (ПАСОК) Андреаса Папандреу (сина Г.Папандреу) офіційні відносини між Грецією та Туреччиною покращилися, в основному за рахунок підтримки грецьким урядом європейської перспективи Туреччини, незважаючи на низку невирішених питань, які й донині залишаються постійним джерелом конфлікту. Спроби зближення, що отримали назву «Давоського процесу», були здійснені ще 1988 р. Коли ж 17 серпня 1999 р. землетрус силою 7,4 бали за шкалою Ріхтера сильно пошкодив м. Ізміт і частково Стамбул, 17 тис. осіб загинули, а ще 300 тис. залишилися без даху над головою, МЗС Греції зв'язалося з турецькою стороною вже через кілька годин із пропозицією допомоги, і того ж дня надіслало першу групу рятувальників. Майже одночасно до допомоги підключилися численні громадські та інші недержавні організації, грецька допомога була тепло сприйнята турецькою пресою, що писала про «часи дружби» [259], «дружні руки в чорні дні» [302], добру організацію допомоги [249] та її великі обсяги [310]. Також покращилося й ставлення населення обох країн одне до одного, чим пізніше скористалися й уряди в рамках «дипломатії землетрусів» [300].

Менш ніж через місяць після землетрусу в Ізміті, 7 вересня 1999 р. новий землетрус силою 5,9 балів стався вже у передмістях Афін. В результаті нього загинуло 143 особи, 12 тис. було поранено, а велика кількість мешканців залишилася без даху над головою. Незважаючи на відносно невелике число жертв, економічний збиток був дуже великим. Туреччина відповіла на цей землетрус також значною допомогою [306]. Турецькі рятувальники до Афін також прибули першими, вже через 13 годин після землетрусу, а ще одна група - через кілька годин після першої. Багато турків пропонували істотну допомогу, у тому числі погоджувалися стати донорами органів [248].

Що найважливіше, обопільна швидка та кваліфікована допомога спеціалістів допомогла зламати стереотипи у свідомості турецького й грецького суспільства. Так, у 2000 р. була підписана низка угод з охорони довкілля, боротьби з міжнародним тероризмом, протидії нелегальній імміграції тощо. Цьому слідували домовленості щодо розмінування спільного кордону, продовження залізної дороги з Греції до Стамбула, транспортування каспійського та єгипетського газу до Європи через Туреччину і Грецію, постачання іранського газу турецькими трубопроводами до Греції, спільного інвестування до туристичної галузі з нагоди Олімпійських ігор 2004 р. у Греції, кооперації в разі стихійних лих тощо. У 2002 р. Греція змінила свою військову доктрину, скасувавши стан війни з Туреччиною, що тривав з 1974 р. До того ж обидві держави зменшили свої військові витрати.

Зрештою, в грудні 2007 р. було досягнуто низку турецько-грецьких домовленостей щодо розширення існуючого переліку заходів довіри та взаємодії у сфері безпеки, зокрема шляхом проведення на регулярній основі візитів командувачів видів збройних сил Турецької Республіки та Греції; створення спільних військових підрозділів для виконання завдань під егідою НАТО та для участі у Силах швидкого реагування Альянсу; створення спільного підрозділу для виконання завдань щодо ліквідації наслідків

стихійних лих, техногенних катастроф, проведення операцій з порятунку та надання гуманітарної допомоги; проведення на регулярній основі візитів командування військових підрозділів, дислокованих вздовж турецько-грецького кордону.

На останок варто зазначити, що турецько-грецьке протистояння позначилось на відносинах офіційної Анкари з ЄС. Адже Грецька Республіка – одна з найбільш проблемних країн Європейського Союзу, її економіка значною мірою залежить від підтримки, яку надають єврофонди. Грецію непокоїть те, що у випадку вступу Туреччини до ЄС та стане основним конкурентом у залученні фінансів, а Греція втратить преференції в економічній та політичній сферах. Тому тривалий час офіційні Афіни виступали проти повної інтеграції Турецької Республіки до ЄС через побоювання, що сучасна та економічно розвинута східна сусідка стане ближчою до Європи, ніж Греція і відіграватиме вагомішу роль в Трансатлантичній системі.

Отже, й донині турецько-грецькі відносини формуються з урахуванням антагонізму «свій-чужий». Так, Афіни експлуатують «не-європейськість» та належність Туреччини до ісламської цивілізації для пояснення, чому вона має залишатись за межами ЄС. Насправді ж, на переконання автора, членство Туреччини в ЄС буде на користь Греції, оскільки євроінтеграція виступає чинником посилення внутрішніх демократичних процесів в Турецькій Республіці. Відповідно, вступ Туреччини до ЄС сприятиме стабілізації і зміцненню безпеки в Чорноморському та Середземноморському регіонах.

Роль третьої сторони у безпекових відносинах Туреччини й Греції потребує додаткового аналітичного розгляду. Наразі основними посередниками виступають Сполучені Штати та Європейський Союз, з ними мають усталені відносини як офіційна Анкара, так і Афіни. Проте таке посередництво виявлялось малорезультативним. Так, США – військово-політичний союзник для обох країн з прийняття у 1947 р. «доктрини

Трумена», згідно якої Білий Дім здійснював економічну та військову підтримку Туреччині й Греції, таким чином убезпечивши їх від загрози поширення радянського геополітичного впливу. З того часу Сполучені Штати сприймають турецько-грецькі конфлікти як виклики власній національній безпеці. Насправді ж, зусиль США достатньо лише для того, щоб не допустити прямого збройного протистояння між суміжними державами.

Однією з причин є те, що і Греція, і Туреччина підозрюють США в односторонності регіональної стратегії й наданні більшого значення іншій стороні. Кожна з них прагне ексклюзивного партнерства з офіційним Вашингтоном, але той зацікавлений і надалі не виокремлювати одну з двох держав як опорну точку для реалізації своїх геополітичних інтересів у Південній Європі. Потужне грецьке лобі в Конгресі має противагу – традиційно міцні відносини між Білим Домом і урядом Турецької Республіки.

Спроби Європейського Союзу відігравати роль посередника в турецько-грецькому конфлікті також виявилися невдалими. Вагомим чинником є членство Греції в ЄС, отже вона впливає на консенсусне прийняття рішень організацією, особливо щодо прийняття нових членів. Фактично турки підозрюють ЄС у змові з Грецією та потуранні останній, зокрема у вирішенні Кіпрської проблеми, яку взагалі неможливо розглядати у відриві від євроінтеграційних процесів.

Крізь призму стосунків з Грецією варто розглядати й балканську політику Туреччини, адже Греція надзвичайно чутливо сприймає інтерес офіційної Анкари до балканських держав, що зріс із розпадом біполярної системи. Скажімо, Турецька Республіка намагалась стримувати сепаратизм у колишній Югославії, щоб негативні тенденції не поширилися на її східні провінції з курдським населенням. Розвивається військове співробітництво офіційної Анкари з Албанією, Македонією й Чорногорією, досягнуто домовленості щодо лояльнішого відношення з боку Болгарії до її турецької

етнічної меншини тощо. Грецькі політики дивляться на дедалі активніші дії Туреччини на Балканах як на спробу відновити тут свою гегемонію, спираючись на підтримку місцевих мусульман. Але насправді Туреччина не прагне розіграти «ісламську карту» проти Греції в жодному регіоні. Перетин безпекових інтересів обох держав лише створює підстави для їхнього регіонального співробітництва.

Проблема відносин Туреччини з Грецією та Республікою Кіпр полягає в тому, що у суспільній свідомості зазначених держав укоренилась думка про неможливість виграшу всіх сторін. А державним елітам обох країн не вдається (або ж вони не хочуть) зламати стереотип про негативну природу компромісів. Але ж поступка одного гравця необов'язково призводить до його послаблення і не свідчить про нездатність втримати контроль над ситуацією. Натомість офіційні Анкара, Нікосія й Афіни часто вдаються до тиску на опонентів для забезпечення власного посилення.

Майже до кінця 1990-х рр. стосунки між Турецькою Республікою й Грецією були напруженими й через намагання офіційних Афін знайти нових партнерів з-посеред тих держав, що тою чи іншою мірою непокоїли Анкару. Таким чином, до геополітичних ігор Туреччини й Греції виявились залучені Вірменія й Сирія. Першу не задовольняло небажання офіційної Анкари визнати геноцид проти вірменського народу в 1915-1923 рр. Тому, певною мірою, угоду про оборону між Грецією і Вірменією, підписану в 1996 р., можна сприймати як таку, що спрямована проти Туреччини. Сирія ж до 1998 р. підтримувала терористичну РПК. Надзвичайне погіршення турецько-грецьких відносин відбулося, коли стало відомим, що лідер РПК Абдулла Оджалан переховувався спершу в Греції, а потім у її посольстві в Найробі. Затримання А.Оджалана ізраїльськими спецслужбами, при спробі перевезти його до аеропорту в Найробі, й передача Туреччині спричинило серйозну урядову кризу в Греції.

На додаток до обопільної політичної волі, виходом із турецько-грецького протистояння можуть служити економічні інтереси: в 2014 р.

Туреччина стала найбільшим споживачем грецького експорту (12,2 %) [274]. Анкара наполягає на тому, що необхідним тлом для поглиблення економічного співробітництва є політична підтримка Грецією євроінтеграційних прагнень Туреччини на шляху реформ, необхідних для досягнення країною стандартів ЄС.

Дійсно, якщо раніше Греція перешкоджала належному виділенню коштів Євросоюзу на модернізацію Турецької Республіки, то зрештою вона відкинула цю тактику, а в 1999 р. відкликала своє вето на надання супротивниці статусу країни-кандидата на вступ до ЄС. Тепер від того, чи турецький уряд піде на компроміс у владнанні Кіпрської проблеми, залежить доля вступу країни до ЄС. Так, принципово залишається вимога Єврокомісії відкрити доступ до турецьких портів суднам під прапором Республіки Кіпр, інакше не відбувається вільний рух товарів. Можна сподіватись, що таке порозуміння буде довготривалим, на відміну від попередніх, але курс на взаємовигідне співіснування наразі зрозумілий для суспільств обох країн. Партія влади в Туреччині, яку часто характеризують як проісламістську, у своїй програмі назвала питання добросусідських стосунків з Грецією одним із найважливіших.

2.4. Вірменська проблематика в регіональній політиці Туреччини

Оскільки центральне місце в стратегії національної безпеки Анкари відіграє співробітництво з НАТО та ЄС, імідж Туреччини як прогнозованого партнера та дружньої держави західного світу, а також її просування на шляху євроінтеграції значною мірою залежать від того, чи зможе вона встановити добросусідські відносини з низкою сусідніх країн. Зокрема, йдеться про чутливі питання турецько-вірменських відносин.

Після того як 21 вересня 1991 р. у Вірменії відбувся загальнонародний референдум, на якому було ухвалено рішення про вихід її з СРСР, Турецька Республіка однією з перших – вже 16 грудня визнала незалежність Республіки Вірменія [397]. Проте й досі між двома державами відсутнє

дипломатичне представництво, вірменсько-турецький державний кордон цілком закритий, не існує автомобільного й залізничного сполучення, вірменська діаспора й уряд на міжнародній арені продовжують наполягати на визнанні офіційною Анкарою факту геноциду вірмен в Османській імперії, а ті громадяни, що намагаються поставити це питання для обговорення, зазнають переслідування за ст. 301 Кримінального кодексу «Образа турецької ідентичності» (в т. ч. лауреат Нобелівської премії з літератури Орхан Памук).

Вже в п. 11 Декларації про державну незалежність Вірменії, ухваленій Верховною Радою республіки 23 серпня 1990 р., наголошувалося, що «Республіка Вірменія виступає за міжнародне визнання геноциду вірмен 1915 року в Османській імперії й Західній Вірменії» [74]. Офіційний Єреван наполягав, що нібито вбивство в 1915 р. 1,5 млн. вірмен було першим геноцидом ХХ ст., але в Анкарі стверджували, що не було жодної систематичної кампанії зі знищення вірмен і що чимало турок також загинуло під час хаотичного розпаду Османської імперії, а також заявляли, що чисельність загиблих вірмен перебільшена [396].

Як видається автору, для Вірменії офіційне визнання й засудження геноциду, окрім морально-психологічного аспекту, також мало політичне значення, оскільки такий акт з боку Турецької Республіки гарантував би неповторення трагедії в майбутньому. Саме тому Вірменія розглядала факт визнання й засудження геноциду як запоруку власної безпеки. Туреччина ж, зі свого боку, була стурбована тим, що факт визнання геноциду вірмен зобов'язує її до сплати матеріальних компенсацій нащадкам жертв геноциду і поставить під загрозу територіальну цілісність держави [77, с. 81].

Справа в тому, що відразу ж після здобуття незалежності вірменські парламентарі знову підняли питання про перегляд кордону з Туреччиною, визначеного згідно російсько-турецького Договору про дружбу і братерство від 16 березня 1921 р. та аналогічного Карського договору між закавказькими радянськими республіками і Туреччиною від 13 жовтня того

ж року (вперше територіальні претензії до Турецької Республіки були висунуті Верховними Радами Вірменської й Грузинської РСР відразу ж після завершення Другої світової війни [129, с. 255]).

Вірменська сторона зазначала той факт, що вищезгадані Московський і Карський договори підписувалися Кремлем без узгодження з офіційним Єреваном, і це стало причиною порушення національних інтересів країни. Зокрема, міжнародно визнаний державний кордон, який у Вірменії нерідко іменують «радянсько-вірменським», залишив на турецькому боці один із найвідоміших символів країни – гору Арарат. З 1918 р. її зображення присутнє на державному гербові Вірменії, що в минулому неодноразово спричиняло турецькі протести. Туреччина не збиралася поступатися й власними національними та безпековими інтересами, у січні 1992 р. Анкара відверто заявила про те, що дипломатичні відносини між двома державами можуть бути встановлені лише після того як Вірменія офіційно визнає існуючий кордон [127].

Негативний вплив на перші спроби нормалізації двосторонніх турецько-вірменських взаємин чинила ескалація Нагірно-Карабаського конфлікту. За умов успішного вірменського військового наступу Туреччина відкрито підтримала етнічно рідний тюркомовний Азербайджан та в 1993 р. закрила сухопутний кордон з Вірменією (оскільки вона безпосереднє брала участь у конфлікті), заборонивши також транспортування будь-яких вантажів до цієї країни через свою територію. Турецький уряд пообіцяв відкрити кордон і поновити залізничне сполучення за маршрутом Карс – Гюмрі за умови, що офіційний Єреван припинить домагатися міжнародного визнання геноциду вірмен і виведе свої війська із зони збройного конфлікту в Нагірному Карабасі [19].

Таким чином турецько-вірменські торговельно-економічні зв'язки були ускладнені й набули неофіційного характеру. Для офіційної Анкари тоді першорядне значення мало підтвердження іміджу Турецької Республіки як держави, відповідальної за тюркські громади й країни, і окремі з її

ініціатив, серед яких лобіювання на міжнародній арені інтересів Азербайджану й інших тюркомовних держав, наділяли її статусом покровителя [77, с. 70].

Таким чином, Турецька Республіка опинилася в доволі складному міжнародно-політичному й безпековому становищі: з одного боку, вона зазнавала дипломатичного тиску Євросоюзу й Ради Європи, що вимагали припинення економічної блокади Вірменії, а з іншого – широкі верстви турецької громадськості закликали надати більш масштабну, аж до військової, підтримку своїм «азербайджанським братам». Крім того, офіційна Анкара зіткнулася з тим, що будь-які її зусилля з пошуку компромісу у відносинах із Вірменією провокували негативну реакцію Баку. В результаті повітряний простір із Вірменією був відкритий у 1995 р., але для розблокування наземних кордонів і встановлення дипломатичних відносин Туреччина висунула низку умов, зокрема повернення Азербайджану територій, що перебувають під контролем Нагірно-Карабаської Республіки, та відмову від міжнародного визнання геноциду вірменів [241]. Таким чином, нормалізація турецько-вірменських міждержавних відносин була заморожена на невизначений термін.

Тому варто з'ясувати, чи дійсно існували вагомі причини для того, щоб розрив між офіційними Анкарою і Єреваном продовжувався на шкоду безпековим інтересам Турецької Республіки, або ж за цим протистоянням крилися інші, непомітні на перший погляд протиріччя.

А почати слід з гуманітарного аспекту вірменського питання, витоки якого сягають кінця XIX ст. Як, на перший погляд, не дивно, Османська держава славилась толерантним ставленням до «немусульман», до неї тікали євреї з католицької Іспанії, протестанти з усієї Європи, навіть українські козаки неодноразово знаходили притулок в османських володіннях. Османська імперія створила окремий правовий та фіскальний режим для етнонаціональних громад, причому ніщо не заважало таким громадам жити

згідно своїх звичаїв (якщо вони, звичайно, не порушували загальнодержавних законів).

«Вірменське питання» з'явилося не без участі великих держав – Росії, Великої Британії й Франції, що використали гасла захисту християн східного обряду для послаблення Османської імперії й посилення свого впливу на підконтрольних їй територіях. Переможна для Петербурга російсько-турецька війна 1877-1878 рр. сприяла пробудженню національної свідомості всіх нетюркських народів Османської імперії. У рамках цього процесу в Східній Анатолії виникли декілька вірменських революційних груп, але вони були не надто впливові, оскільки вірменське населення не мало реальних претензій щодо перегляду свого становища в імперії. З часом керівництво вірменських революціонерів-націоналістів перебралось за кордон: комітет «Гнчак» («Дзвін») працював у Женеві, комітет «Дашнакцутюн» («Єднання») – у Тифлісі.

Від початку вірменський національно-визвольний рух існував за рахунок меценатства, але потім він активно вдавався до терористичних методів, організації страйків та повстань. Звичайно, центральна влада в Османській імперії не могла на це не відреагувати, але імперській армії вдавалось досить швидко локалізувати заворушення та покласти їм край. Так, це була силова відповідь – на таке саме застосування сили щодо терористів-революціонерів вдавалися й у Німецькій чи Австро-Угорській або Російській імперіях.

Вступ Туреччини в Першу світову війну на боці Німеччини й Австро-Угорщини спричинив новий сплеск вірменського визвольного руху. Члени партії «Дашнакцутюн», які пообіцяли підтримку молодотурецькому урядові, не дотримали свого слова та почали організовувати збройні загони для боротьби з турецькою армією. Це відбувалось за сприяння Росії, що заgravала з вірменською меншиною задля послаблення Османської імперії – традиційної суперниці на Кавказі та Чорному морі.

За свідченнями джерел, партизанська війна, яку в тилу османських військ вели вірмени, була кривавою, супроводжувалась різаниною турецького, грецького і єврейського населення; вірмени масово дезертирували з урядової армії та переходили на бік ворога – росіян [146]. У березні 1915 р. російська Кавказька армія розпочала наступ до оз. Ван, де мешкали великі вірменські громади, які відразу ж підняли повстання проти місцевої адміністрації [287, р. 251]. За порадою намісника на Кавказі – графа І.Воронцова-Дашкова, представники вірменського духовенства й світських кіл закликали вірмен колишньої Великої Вірменії поповнити російську армію й армії держав Антанти добровольцями та посприяти «визволенню» історичних вірменських земель [164, с. 121]. В таких умовах молодотурецькому уряду не залишалось нічого іншого, як прийняти рішення про депортацію вірмен із зони бойових дій.

24 квітня у Вірменії вшановують пам'ять про жертви геноциду вірменського народу, в цей день у 1915 р. була припинена діяльність вірменських революційних комітетів, були проведені арешти серед лідерів комітетів та інтелігенції. Етнічних вірмен (за різними оцінками, 1,5-2 млн. чол.) депортували, в основному, до Сирії, Іраку і Палестини [111, с. 103]. Незважаючи на те, що уряд видав вказівки створити прийнятні умови виїзду цивільного населення на нові місця проживання, в складних умовах військового часу без жертв не обійшлося. Каральні акції проти вірмен в Османській імперії продовжувались до 1923 р., найбільше їх припало на завершальний період світової війни. Це спричинило відразу в Західній Європі, що виявилось у жорстких умовах, виставлених Антантою Стамбулу в повоєнному врегулюванні [342, р. 591]. Водночас, ряд державних діячів Османської імперії загинули внаслідок терактів, організованих вірменами-дашнаками в рамках «Операції «Немезіс» (міністр внутрішніх справ Талаат-паша, лідери молодотурків і члени правлячого тріумвірату Енвер-паша та Джемал-паша, великий візир Саїд Халім-паша та ін.) [281].

Звичайно, нині безглуздо заперечувати факт примусового виселення та насильства, направлено проти вірменської громади Османської імперії, проте суперечливим моментом є питання, чи визнавати ці події геноцидом. Офіційна Анкара не вважає такими дії османського уряду 1915-1918 рр., як на тому наполягає офіційний Єреван, а ще більше – вірменське лобі в США, Франції, ФРН та ін. Можна, приміром, навести факт відкликання Туреччиною 11 жовтня 2007 р. посла у США і скасування візиту головному ВМС у відповідь на ухвалення Комітетом із закордонних справ Палати представників Конгресу США резолюції з визнанням факту геноциду вірмен (попри прохання Дж. Буша-молодшого не робити цього), або аналогічний крок офіційної Анкари після майже одностайного ухвалення 2 червня 2016 р. Бундестагом ФРН резолюції із закликом «пам'ятати про геноцид вірмен й інших представників християнських меншин в 1915 і 1916 роках» [189].

Зрештою, Турецька Республіка юридично не має відповідати за військові злочини Османської імперії, як не збирається цього робити, приміром, Росія за трагедію українського Голодомору 1932-1933 рр., масові насильницькі депортації українців, кримських татар, естонців, калмиків, чеченців та ін. Ще в 2005 р. Прем'єр-міністр Туреччини Р.Ердоган запропонував офіційному Єревану створити спільну турецько-вірменську історичну комісію для неупередженого вивчення ситуації, що склалася під час Першої світової війни в Східній Анатолії [372]. Але Президент Вірменії Р.Кочарян відповів, що розвиток двосторонніх відносин – справа урядів, а не істориків, і наполіг на нормалізації вірменсько-турецьких взаємин без будь-яких попередніх умов [341].

Як би то не було, суперечки навколо кривавих подій 1915-1923 рр. створюють певну загрозу національній безпеці Турецької Республіки. Приміром, у 1970-80-х рр. турецькі дипломати і державні службовці неодноразово ставали жертвами терористичних актів, здійснених Вірменською визвольною армією (ASALA).

А Нагірно-Карабаський конфлікт і окупація Вірменією п'ятої частини території Азербайджану поза межами колишньої радянської автономної області – інший чутливий момент у турецькій регіональній і безпековій дипломатії. Офіційно Туреччина виступає за мирне вирішення проблеми, збереження конфлікту в «замороженому» стані змушує турецький уряд докласти зусиль для урегулювання ситуації в області, але зробити це непросто. Південнокавказький вектор зовнішньої політики Турецької Республіки тісно пов'язаний із чинником стратегічних відносин з етнічно рідним Азербайджаном.

Тому рівень взаємодії офіційних Анкари та Баку наразі обома сторонами визнається як «братерський», результативними є співробітництво у сфері енергетики, що стимулює політичну співпрацю обох країн. У цьому контексті Турецька Республіка продовжуватиме підтримувати Азербайджан у протидії «вірменській окупації» його територій, натомість керівництво останнього сприятиме Туреччині в усіх формах боротьби з «курдським тероризмом» і «сепаратизмом», у кіпрському врегулюванні та протидії намаганням офіційного Єревана забезпечити міжнародне визнання «геноциду вірменів» в Османській імперії в 1915-1918 рр.

Туреччина входить до складу Мінської групи ОБСЄ, створеної у 1992 р. для сприяння вірменсько-азербайджанському діалогу. Проте офіційна Анкара недостатньо впливова в рамках цього багатостороннього механізму і час від часу робить заяви про наміри зміцнити авторитет у групі. На жаль, в очах головних посередників: США, Франції й Росії - Туреччина - надто зацікавлена сторона, щоб дозволити їй відігравати більшу роль у врегулюванні Нагірно-Карабаського конфлікту [250].

Насправді існує досить аргументів на користь того, щоб розглядати Туреччину як одну зі сторін конфлікту. Ще за вищезгаданим Московським договором про дружбу і братерство 1921 р. Туреччина визнавалась гарантом безпеки Нахічевані й Карабаху, які передавались Азербайджанській СРР. Молоді Турецька та Радянська держави шукали підтримки одна в одній,

тому В.Ленін прислухався до Мустафи Кемалю, який прагнув не допустити територіального посилення Вірменії.

Туреччина одразу визнала незалежність Азербайджану в 1991 р., проте утрималась від того, щоб надто явно симпатизувати якій-небудь політичній силі в цій тюркській республіці. Більше того: офіційну Анкару непокоїла виразна протурецька позиція Азербайджану часів президентства А.Ельчібея, тому що це могло призвести до напруження у відносинах Туреччини з Іраном і Росією.

На початку вірменсько-азербайджанського конфлікту Туреччина зберігала нейтралітет, Азербайджан також просив лише про сприяння у висвітленні азербайджанської позиції на Заході. Вірменія на той момент не виступала проти дипломатичних зусиль офіційної Анкари, тож турецькі дипломати провели своєрідне «дипломатичних турне» до регіональних та європейських столиць, що допомогло ввести питання Нагірного Карабаху в поле діяльності ОБСЄ. Міністр закордонних справ Турецької Республіки Х.Четін персонально телефонував Державному секретарю США Дж. Бейкеру з даної проблеми. Прем'єр-міністр Туреччини в 1991-1993 рр. С.Демірель, аргументуючи таку обережну політику, зазначав про відсутність законних підстав для турецької воєнної інтервенції в Нагірно-Карабаський конфлікт, а також про те, що самі азербайджанці про військове втручання не просили [319].

Проте турецький нейтралітет щодо зазначеного збройного конфлікту виявився недовготривалим: після різни азербайджанського населення в м.Ходжали у лютому 1992 р. Туреччиною прокотились масові антивірменські демонстрації із закликами вступити в бойові дії на боці Азербайджану. У відповідності з суспільними настроями Президент Турецької Республіки Т.Озал декілька разів зазначав, що вірмен треба «трохи полякати» [272]. Такі заяви викликали шок у Вірменії та вірменській діаспорі й дискредитували Туреччину, що в очах світової спільноти нібито вже готувала новий геноцид. У будь-якому випадку, в умовах активізації

вірменського збройного наступу на азербайджанські території Туреччина швидко зайняла позицію на користь офіційного Баку.

Турецька ісламістська опозиція також критикувала невтручання уряду, коли здійснювалась воєнна окупація братньої тюркомовної держави. Колишній прем'єр-міністр країни – Б.Еджевіт вказував на те, що Туреччина ризикує втратити авторитет в Азербайджані та державах Центральної Азії, якщо не втрутиться у Нагірно-Карабаський конфлікт. У результаті, Туреччина запровадила економічне ембарго проти Вірменії та закрила для неї свій повітряний простір.

Тим не менше, офіційна Анкара залишила відкритою можливість нормалізації взаємин із Вірменією, у певних випадках Туреччина відкривала кордон, зокрема для транспортування гуманітарної допомоги. А в листопаді 1992 р. Туреччина навіть підписала угоду, згідно якої мала постачати 300 млн. кВт-год електроенергії для Вірменії, що тієї зими потерпала від нестачі енергоресурсів. Ця угода зазнала жорсткої критики з боку ісламістської й ультранаціоналістичної опозиції, тому вже в січні наступного року Туреччина мусила її денонсувати.

Оскільки вірменсько-азербайджанський конфлікт, на жаль, досі далекий від урегулювання, а за всебічної підтримки Вірменії Нагірний Карабах існує як невизнана республіка, офіційна Анкара засуджує всі спроби легітимізувати сепаратистський режим. Турецька влада небезпідставно зазначає, що вибори до органів місцевого самоврядування в колишній автономній області Азербайджану підбивають зусилля, спрямовані на мирне врегулювання конфлікту, і вважає ці вибори грубим порушенням міжнародного права, акцією з метою легітимізувати владу сепаратистського режиму в Нагірному Карабасі.

Офіційна Анкара рішуче засуджує будь-які дії проти суверенітету й територіальної цілісності Азербайджану, адже фактично місцеві вибори на окупованих територіях Азербайджану означають провал роботи Мінської групи, і Туреччина це добре усвідомлює. Як один із оптимальних варіантів,

на думку автора, за таких умов Анкарі варто сконцентруватись на започаткуванні трьохстороннього азербайджансько-турецько-вірменського безпекового діалогу.

Насправді ж Турецька Республіка сама стала заручницею «замороженого» Нагірно-Карабаського конфлікту: поновлення збройного протистояння Вірменії та Азербайджану матиме негативні наслідки для національної безпеки Туреччини, спричинить нові гострі дискусії щодо втручання на боці офіційного Баку, призведе до посилення сепаратистських тенденцій та втрати впливу Турецької Республіки в регіоні. А будь-яка поступка на користь Вірменії зумовить погіршення відносин з Азербайджаном, природним союзником офіційної Анкари на Кавказі, близькою тюркською країною та партнером в енергетичних проектах. Свого часу Туреччина й так втратила авторитет в очах азербайджанців через свій обережний підхід до вірменсько-азербайджанської напруги. Проте азербайджанське керівництво добре усвідомлює: Туреччина, попри обмежені можливості, - єдиний союзник у протистоянні з Вірменією. Отже, Азербайджан не допускати зниження рівня відносин з Турецькою Республікою до критичної межі.

Оскільки в 1999 р. Туреччина набула офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС і зобов'язалася здійснити відповідні реформи, в т.ч. відкрити кордони з Вірменією, від врегулювання конфліктних відносин із Єреваном залежить діалог Анкари з євроінституціями. Найбільш непримиренну позицію займає Франція, яка протягом 2006-2011 рр. на національному рівні закріпила кримінальну відповідальність за заперечення геноциду вірменів у 1915-1917 рр. в Османській імперії [268]. Велика заслуга у цьому належала вірменським лобістам, які створили широку мережу громадських організацій і через них впливали на офіційний Париж. Але відповідний законопроект не набув чинності, оскільки 28 лютого 2012 р. Конституційна рада Франції ухвалила рішення про те, що закон, який карає за заперечення вірменського геноциду, суперечить французькій Конституції, бо є зазіханням на свободу

висловлення думок і спілкування [92]. Та оскільки Єврокомісії вигідно зберігати бар'єри на шляху до повної євроінтеграції Туреччини, можна прогнозувати те, що гуманітарні питання турецько-вірменських відносин залишаться актуальними в європейському політикумі.

Туреччині й Вірменії не так просто знайти спільну мову й через активну діяльність вірменського лобі в США та ЄС. Так, у США діють Вірменська асамблея Америки та Вірменський національний конгрес Америки, мета їхньої діяльності – скерувати американську зовнішню політику у вигідне для Вірменії русло стосовно вирішення Нагірно-Карабаського конфлікту і визнання геноциду 1915-1918 рр. Ці групи лобістів формально не пов'язані з вірменським урядом, але вони здатні вплинути на загальне тло турецько-вірменських відносин. Приміром, у 2000 р. уряд Турецької Республіки запровадив візовий режим для громадян Вірменії через те, що вірменське лобі ініціювало обговорення можливості визнання геноциду в Конгресі США [272]. Відома також організація вірмен Франції - *Collectif Vigilance Armenienne Contre Le Negationnisme* («Вірменський колектив пильності проти заперечення Голокосту»), яка виступає з тих позицій, що доки Туреччина не визнає криваві події 1915-1918 рр. геноцидом вірменського народу, шлях до Європейського Союзу для цієї країни повинен залишатись зачиненим. Зазначимо, що цілі згаданих організацій незмінні з 1991 р., діють вони на незмінних націоналістичних позиціях та навряд чи здатні на компроміс із турецькою стороною.

Водночас, з'явилася й низка громадських організації, які прагнуть примирення сторін. Так, у 2001 р. було проголошено створення Комісії турецько-вірменського примирення в складі шістьох турецьких та чотирьох вірменських членів, авторитетних політичних діячів обох країн. Публічні засідання Комісії відбувались у Відні, до її створення організації були причетні США, її очолював американський дипломат Д. Філіпс. Утім, на долю Комісії випало багато критики у Вірменії, зокрема з боку Вірменської революційної федерації (Дашнакцутюн). У решті-решт, роботу Комісії було

перенесено до Москви, реального впливу в Туреччині та Вірменії вона не мала, тож безрезультатно завершила своє існування.

Більше перспектив мають організації, засновані з прагматичною метою, що намагаються якнайменше торкатись політичного аспекту турецько-вірменського примирення. Так, створена в 1997 р. Вірменсько-турецька рада розвитку бізнесу показала, що розвиток економічних зв'язків – та сфера, де швидше всього можна знайти спільну мову. Узагалі, економічна дипломатія, двостороння та багатостороння, в умовах політичної конфронтації з окремими регіональними державами – стала однією з ознак турецької дипломатії другої половини 1990-х рр.

Уряд ПСР на чолі з Р.Т.Ердоганом і Президент Турецької Республіки А.Гюль офіційно підтримали нормалізацію відносин із Вірменією, але продовжували сприймати ухвалення третіми державами провірменських заяв та законів як недружні дії. Як зазначив Міністр закордонних справ Туреччини Алі Бабаджан на зустрічі з главою зовнішньополітичного відомства Вірменії В.Осканяном під час роботи 62-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, «історію неможливо переписати за допомогою голосувань у парламентах» [411]. Як і в 1990-х рр., турецькі політики неодноразово наголошували на тому, що замість того, аби «турбувати минуле», слід сконцентруватись на майбутньому позитиві у двосторонніх відносинах.

Що ж стосується відкриття міждержавного кордону, то обидві країни, як і раніше, мають торгівельно-економічні зв'язки з третіми державами, зокрема з Іраном і Грузією, тому наразі проблема легітимізації кордонів зберігає актуальність. Щоправда, в жовтні 2007 р. міністр закордонних справ Вірменії В.Осканян, виступаючи в Центральноєвропейському університеті в Будапешті, заявив, що у його країни немає територіальних претензій до Туреччини і що вона залишається відданою Карському договору 1921 р. [172]. Економічна ж турецько-вірменська співпраця здійснювалася в рамках ОЧЕС, але її механізми не могли повністю компенсувати втрачені можливості двосторонніх відносин.

Потрібен був «проривний» крок, причому з обох сторін, аби вивести міждержавні відносини з глухого кута. Здавалося, що таким стане приїзд 6 вересня 2008 р. Президента Турецької Республіки А.Гюля до Єревана на запрошення Президента Вірменії С.Саргсяна. Формальним приводом слугував футбольний матч відбіркового турніру до чемпіонату світу 2010 р. між збірними Вірменії й Туреччини (перемогли турки 2:0). Хоча в Єревані пройшли масові акції протесту проти неофіційного візиту турецького президента, С.Саргсян, на запрошення А.Гюля, відвідав матч у відповідь, що відбувся 14 жовтня 2009 р. в м. Бурса. Там же в готелі «Алміра» відбулися переговори між турецькою й вірменською делегаціями, після чого сталася зустріч президентів [39]. Ці події виявилися настільки вражаючими для аналітичної спільноти, що отримали назву «футбольної дипломатії».

Водночас, 10 жовтня 2009 р. в Цюриху (Швейцарія) міністри закордонних справ Туреччини й Вірменії – А.Давутоглу і Е.Налбандян, в присутності Г.Клінтон, Х.Солани, С.Лаврова й міністрів закордонних справ Швейцарії, Франції та Словенії, підписали «Протокол про встановлення дипломатичних відносин» і «Протокол про розвиток двосторонніх відносин». Документи, що мали пройти парламентську ратифікацію, передбачали також відкриття кордонів і створення спільної комісії з «незалежних істориків» для вивчення питання про геноцид вірмен 1915 р. [193]. Показово, що підписання документів було затримано на три години внаслідок розбіжностей сторін щодо підсумкових виступів: Е.Налбандян прагнув опосередковано згадати вірменський геноцид, а його турецький колега – Нагірно-Карабаський конфлікт. Зрештою, підсумкові виступи не виголошувалися [205].

Наступного ж дня МЗС Азербайджану розкритикувало Туреччину за підписання протоколів із Вірменією без врегулювання Карабаського конфлікту [238]. Вірменська опозиція теж виступила проти укладення документів у запропонованому вигляді, висловлюючи невдоволення, зокрема, пунктами про взаємне визнання кордонів і територіальної цілісності

держав [149]. Не в останню чергу внаслідок такої реакції процес ратифікації протоколів парламентами Турецької Республіки й Вірменії був заморожений на невизначений термін, а в лютому 2015 р., напередодні 100-ліття вірменського геноциду, С.Саргсян навіть відкликав документи з Національних зборів Вірменії [173].

Зрозуміло, що вихованець силових структур і колишній керівник сепаратистських сил самооборони Нагірного Карабаху С.Саргсян не робитиме реальних кроків назустріч Азербайджану й продовжить лінію на експлуатацію європейського чинника, адже для Вірменії зв'язки з Європейським Союзом – не просто спосіб покращити економіку, а реальний інструмент тиску на Туреччину. Значення Брюсселя зростає й через те, що Вірменія переконалась: США не будуть підштовхувати офіційну Анкару до примирення з Єреваном. Але навряд чи Вірменія вирішить радикально зміцнити зв'язки із Заходом, оскільки це буде погано сприйнято Іраном та Росією.

Таким чином, відносини з Вірменією – частина складної безпекової стратегії Туреччини, спрямованої на закріплення на Кавказі. По суті, трикутник «Туреччина – Вірменія - Азербайджан» – тест на спроможність офіційної Анкари бути регіональним лідером на Південному Кавказі та в Центральній Азії. Тут їй протистоїть Росія, яка з перемінним успіхом бореться за повернення колишніх радянських республік до своєї геополітичної сфери впливу. Під час свого офіційного візиту в Україну 15 лютого 2016 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки А. Давутоглу наголосив: «Нова концепція російської політики – продовження експансіонізму та агресивності. Ситуація, яка почалася з Абхазії, триває в Криму. Зараз є три країни, територіальну цілісність яких порушила Росія: Грузія, Україна і Сирія. Під загрозою перебуває територіальна цілісність Азербайджану – через Вірменію, допомогу якій надає Росія» [215]. Вже через півмісяця поновлення бойових дій між Вірменією й Азербайджаном у

районі Нагірного Карабаху підтвердило сумний прогноз турецького прем'єра.

Якщо Туреччина прагне наростити власний вплив, зокрема економічний, в регіоні, їй слід заручитись підтримкою ЄС – тобто піти на певні поступки відносно вірменського питання. Доки Туреччина не нормалізує відносини із сусідами, для неї двері до ЄС так і залишаться закритими, але й не факт, що Європі цього буде досить. Йдеться про те, щоб офіційна Анкара самоусунулась із кавказької арени, практично поступилась своїми національними й безпековими інтересами заради ілюзорної мети стати членом ЄС. З іншого боку, збалансована турецька політика щодо Кавказу, включно з нормалізацією відносин із Вірменією, сприяла б утвердженню Анкари в якості посередника між регіоном і Європою.

Останнє твердження виглядає досить актуальним у світлі відкриття Базового нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан. Можливо, потік каспійської нафти до турецького порту Джейхан зменшить тиск на Анкару в зв'язку з проблемами демократизації країни. Конструктивна дипломатія Туреччини на Кавказі стане одним з чинників, який дозволить їй розбудовувати рівноправні відносини із Заходом, а не такі, за яких Туреччина залежить від Європи.

Туреччині, звичайно, слід успішно вирішити безпекові проблеми регіональної політики, перш ніж вступати до Європейського Союзу, який вже має конструктивні партнерські відносини з Азербайджаном і Вірменією. У цьому контексті офіційній Анкарі стає дедалі складніше пояснювати доцільність збереження ембарго по відношенню до Вірменії.

Доки що Єреван виграє на європейському напрямку (його зближення з ЄС відбувається, зокрема, в рамках «Європейської політики сусідства»), все вказує на те, що Вірменія стає успішним партнером Брюсселя на Кавказі [355]. За таких умов Туреччині варто розробити збалансовану політичну стратегію щодо Вірменії. Окремо офіційній Анкарі слід потурбуватись про висвітлення своєї позиції в Європі та нейтралізації лобістських зусиль

Єревана. Покращенню становища передусім слугувало б скасування ембарго на торгівлю з Вірменією. Це б позбавило Єреван вагомого козира для виправдання «політики балансів», яку він реалізує (простіше кажучи, використання західної підтримки для отримання переваг на Сході).

Отже, Туреччина має розпочати нову еру відносин із Вірменією. Від вирішення Нагірно-Карабаського конфлікту, встановлення тривалого миру на Кавказі, тверезої оцінки історичних подій та відмови від перенесення минулих образ на сьогоднішня виграє, у першу чергу, сама Анкара. Конструктивний підхід у відносинах із Єреваном послабить позиції вірменських націоналістів і європейських ультраправих сил, які використовують вірменське питання для блокування Туреччини на шляху євроінтеграції. А налагодження відносин з Анкарою позбавить Вірменію мотивації орієнтації на Росію та Іран, що також в інтересах Турецької Республіки і Заходу.

Висновки до 2-го розділу

За доби холодної війни й на початку постбіполярної доби, до приходу до влади в Анкарі помірковано-ісламістської ПСР, зовнішня й безпекова політика Турецької Республіки як на глобальному, так і регіональному рівні слідувала в фарватері євроатлантичних інтересів, а дії керівництва держави узгоджувались із західним блоком у складі США, НАТО і провідних європейських держав – членів ЄС. Загалом стабільний розвиток турецько-американського партнерства тоді переривався лише короточасними спадами, спричиненими стурбованістю Сполучених Штатів щодо проблем дотримання базових прав і свобод людини в Туреччині. Натомість, в питаннях регіональної безпекової політики Турецька Республіка зазвичай підтримувала американські ініціативи, розраховуючи на взаємність із боку США.

Але з початку 2000-х рр. традиційно західний вектор зовнішньої політики Турецької Республіки, що виступала вже як незалежний

зовнішньополітичний і безпековий актор, було збалансовано за рахунок опанування нових і альтернативних напрямів. Це дозволило офіційній Анкарі впевненіше почуватися в регіональному оточенні й відігравати самостійну роль у багатьох питаннях світової політики. Позиція офіційної Анкари під час американсько-британської інтервенції в Ірак 2003 р., вторгнення Ізраїлю в Ліван 2006 р. і російсько-грузинської війни 2008 р., миротворчі ініціативи в рамках Близькосхідного мирного процесу, посередницькі послуги в переговорах щодо ядерної програми Ірану стали прикладами нової «проактивної» дипломатії Туреччини, в якій пріоритетними виступають власні національні безпекові інтереси, а не імперативи стратегічного партнерства зі США.

Але й надалі стратегічне партнерство зі США посідатиме одне з центральних місць у зовнішній політиці офіційної Анкари й значною мірою впливатиме на формування її безпекової політики в Чорноморському, Близькосхідному та інших регіонах світу, які мають ключове значення для Туреччини. НАТО залишається постійною платформою як для політичних, військових і безпекових турецько-американських контактів на глобальному рівні, так і засобом підтримання ширшого діалогу між офіційними Анкарою й Вашингтоном з питань регіональної політики в рамках спільної структури, що має той рівень легітимності й інституціоналізації, якого бракує різним формам ситуативної співпраці. А формат «модельного партнерства» дозволяє врахувати незалежні й нерідко відмінні безпекові інтереси Турецької Республіки та Сполучених Штатів у різних регіонах, без вироблення єдиної позиції з усіх питань регіональної політики.

Стратегічна й безпекова важливість Туреччини для ЄС зумовлена передусім її геополітичним розташуванням – ключовим для міжнародного транзиту каспійських і центральноазійських енергоносіїв, а також надзвичайно сприятливим для успішної посередницької ролі в урегулюванні конфліктів у Балканському, Чорноморському й Близькосхідному регіонах. Водночас наполегливо стимульований Р.Ердоганом переговорний процес

приєднання Турецької Республіки до ЄС, який стартував ще в жовтні 2005 р., далекий до можливого позитивного вирішення, й населення держави поступово втрачає до нього інтерес. Завдяки конституційній реформі 2010 р. Туреччина наблизилася до європейських стандартів демократії, істотно зменшилася вага й роль військових у РНБ при розробленні зовнішньої та безпекової політики, але з поліпшенням внутрішньоекономічних показників турецькі громадяни стають менш зацікавленими в Об'єднаній Європі.

Кіпрська проблема, незважаючи на певне потепління у відносинах між турецькою й грецькою громадами острова, залишається досить складною, тим більше, що два повноправні члени ЄС – Греція й Республіка Кіпр в змозі блокувати рішення про прийняття Туреччини до Євросоюзу й таким чином тиснути на неї. Найгостріша дискусія торкається воєнно-стратегічного аспекту проблеми: грецька сторона наполягає на демілітаризації острова, а турецька дотримується протилежної позиції. Адже Кіпр знаходиться лише за 40 миль від анатолійського узбережжя й прикриває «вразливе підчерев'я» Туреччини. Тому офіційна Анкара розташувала на території ТРПК 40-тис. 11-й армійський корпус на випадок будь-яких міжнародно-політичних ускладнень і для гарантії безпеки населення Північного Кіпру.

Вірменське питання розглядається в Туреччині як таке, що виходить за рамки вимог «копенгагенських критеріїв», але, на переконання ЄС, офіційній Анкарі належить вирішити зазначене питання шляхом встановлення з усіма суміжними державами добросусідських взаємин. Євросоюз прагне закріпити за собою вплив на Південному Кавказі й тому наполягає на безумовному відкритті турецько-вірменського державного кордону. Підписання в жовтні 2009 р. в Цюріху двох протоколів, що передбачають припинення турецької блокади Вірмені й встановлення дипломатичних відносин між двома державами стало, разом з іншим, результатом прояву з боку ЄС підвищеної зацікавленості в стабілізації становища на Південному Кавказі.

РОЗДІЛ 3

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ВИМІР РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

ТУРЕЧЧИНИ

3.1. Партнерство з Україною як чинник регіональної політики Туреччини

Завдяки особливостям свого геополітичного положення, Чорноморський регіон перманентно опинявся у фокусі зіткнення стратегічних інтересів глобальних і регіональних міжнародних акторів, що переконливо засвідчили російська агресія проти Грузії в серпні 2008 р. і анексія Кремлем Криму в лютому-березні 2014 р., з одночасним розпалюванням сепаратистського заклоту в Донецькій і Луганській областях України та збройною інтервенцією на його підтримку. З історичного ж погляду регіон завжди був ареною економічного, політичного й культурного спілкування народів та цивілізацій, але водночас складним вузлом суперечностей між військово-політичними блоками і державами.

Стратегічне значення Чорноморського регіону полягає, на нашу думку, насамперед, у його транзитній функції. Він розташований на перетині важливих транспортних комунікацій, що поєднують розвинені європейські центри з багатими на сировинні й людські ресурси країнами Близького Сходу і далі ведуть до невичерпних ринків Центральної й Південної Азії та АТР. Крім того, регіон Чорного моря єднає ЦСЄ з країнами Середземномор'я, формує зону спільних економічних та політичних інтересів як Європи, так і Азії. Використання території України дає можливість удвічі зменшити довжину шляху транспортування нафти з Близького Сходу (через Туреччину і Чорне море) в Європу, а українсько-грузинський стратегічний транспортно-енергетичний коридор для вуглеводнів Каспію значно коротший від альтернативних шляхів через Росію.

Однак у геостратегічному сенсі Чорноморський регіон після розпаду СРСР набув хаотичного і деструктуризованого стану. Значною мірою це було зумовлено тим, що в історичній ретроспективі внаслідок тривалого домінування зовнішніх сил (Велика Британія, Німецька імперія, Росія), що змагалися за монопольне використання ресурсів Причорномор'я у власних інтересах, в регіоні не було створено міцного і впливового геополітичного ядра. Регіональні держави (Болгарське царство, Грузинська Демократична Республіка 1918-1921 рр., Королівство Румунія, Українська Народна Республіка 1917-1920 рр. та ін.) за певних історичних обставин не змогли стати значними політичними силами й шукали зовнішній патронаж, або ж намагалися балансувати між існуючими «центрами сили».

Нові незалежні держави, що з'явилися в регіоні внаслідок краху Радянського Союзу (Україна, Азербайджанська Республіка, Грузія, Республіка Молдова), принаймні формально, таке становище визнали неприпустимим. Тому перед ними постала альтернатива: самостійно протистояти зовнішнім викликам і небезпекам, або шукати шляхи до регіональної консолідації через узгодження інтересів. Однак внутрішні міжетнічні та міжконфесійні протиріччя, процеси створення нових державних інституцій, розроблення законодавчої бази суверенної державності, встановлення демократичного контролю над збройними силами значною мірою ускладнилися стрімким переходом до ринкової економіки. Ці протиріччя можуть бути вкрай небезпечним для просування демократичних реформ, якщо не будуть вчасно вирішені політичними та безпековими шляхами.

Причини, що зумовлювали в минулому локальні конфлікти національного, етнічного й релігійного характеру в регіоні, не втратили актуальності й нині, породжуючи нові й жорстокі прояви - міжнародний і державний тероризм, організована злочинність, нелегальне розповсюдження зброї, незаконний обіг наркотиків, вимушена міграція населення, проблеми біженців та забруднення навколишнього середовища.

Не варто скидати з рахунку й ту важливу обставину, що Чорноморський регіон знаходиться в оточенні «старих» (Росія) і «нових» (Ізраїль) ядерних держав, або таких, що прагнуть отримати ядерну зброю й засоби її доставки (Іран). У цілому можна говорити про загрозливу ситуацію «вакууму безпеки» в Чорноморському регіоні, для ліквідації якої слід спрямувати об'єднані зусилля країн регіону й використати підтримку всіх зацікавлених держав та структур міжнародної безпеки.

Тому, безумовно, одним із найбільш ефективних шляхів подолання згаданих протиріч та нейтралізації загроз національній безпеці, а, відповідно, і покращання військово-політичного клімату не тільки в Чорноморському регіоні, але й у цілому в Європі, є налагодження стратегічного партнерства між Україною й Турецькою Республікою як провідним регіональним гравцем. Відповідно, ефективно поглибити партнерство між Україною та ЄС, членами якого є чорноморські держави – Болгарія й Румунія, можна тільки з урахуванням залучення Туреччини - потужної країни з другими за чисельністю в НАТО збройними силами, здатними контролювати Чорноморський регіон в форматах безпекового партнерства.

Відтак при реалізації безпекового партнерства між Туреччиною, країнами ЄС та Україною можна впровадити низку заходів із запобігання виникненню подальших ескалацій із невизнаною Придністровською Молдавською Республікою. Ця сепаратистська модель, що була реалізована Кремлем як буферна зона проти поширення блоку НАТО на Схід, знайшла подальше своє застосування в грузинсько-абхазькому й грузинсько-осетинському збройних конфліктах, а також у ході сепаратистського заколоту в Криму та частині Східної України. Ці драматичні міжнародно-політичні процеси своєю специфікою торкаються Чорноморського регіону як ключового в формуванні новітніх стратегій безпеки Російської Федерації, що явно передбачають встановлення домінування та розширення військово-політичного й економічного впливу Кремля на суміжні країни задля перетворення їх на сателітів.

Запобігти подальшій сепаратизації Чорноморського регіону здатна політика налагодження партнерських взаємозв'язків між Туреччиною й Україною, що відкриває шлях до стабілізації та політичної гармонізації країн, належних до Чорноморського басейну. Відповідно турецько-українське міждержавне партнерство на ниві безпеки здатне виконувати функції політичної, економічної та військової підтримки, що безсумнівно позитивно впливатиме на взаємовідносини різних країн та систему міжнародних відносин загалом. Крім того, вказане партнерство як конструктивне явище, беззаперечно, сприятиме демократизації регіону й налагодженню тісних (а в сучасних критичних умовах – і життєво необхідних) союзницьких відносин для України зі США й НАТО. Переконливим аргументом на користь цього є успішне проведення у північно-західній акваторії Чорного моря військових навчань «Сі-Бриз 2014» і «Сі-Бриз 2015» під егідою США й за участю інших дев'яти держав Альянсу, в т. ч. Туреччини, а також України.

Розглядаючи проблему подолання сепаратизму в контексті турецько-українського безпекового співробітництва, варто наголосити, що воно позитивно впливає на його учасників, допомагає нейтралізувати деструктивні явища. Партнерство тут виступає як форма протидії кризогенам, містить антикризове ідеологічне наповнення, відтак запобігає руйнівним процесам у суспільстві шляхом залучення зовнішніх партнерів до вирішення регіональних чи міжнародних протиріч.

У випадку східноукраїнського й кримського сепаратизму налагоджена система безпекового партнерства із Туреччиною допомогла б нівелювати загрози національному суверенітету й територіальній цілісності України за допомогою втручання етнічних груп, що культурно і релігійно приналежні до ісламської цивілізації. Налагоджена й ефективна система партнерства також має можливість стабілізувати відносини у форматі Україна – Крим – Туреччина за безпосереднього контакту й контролю офіційною Анкарою значної частини акваторії Чорного моря.

На думку автора, явище сепаратизму в сучасному політичному житті України не має підґрунтя, оскільки відкритих масових проявів етнічної чи релігійної конфліктогенності в ній за доби незалежності не було і немає. Внутрішньополітична криза осені-зими 2013-2014 рр., що переросла у силове протистояння, була спровокована потужним втручанням північно-східного сусіда. Війну на Сході України можна сприймати тільки як прояв підтриманого Кремлем відвертого тероризму, що в контексті українських реалій видається не етнічним чи конфесійним конфліктом, а явищем, штучно запрограмованим Кремлем.

Як ще в 2002 р. зазначив впливовий Міністр оборони США й один із провідних неоконсерваторів Д. Рамсфелд, «ми спостерігаємо появу нового поля бою... конфліктів іншого типу... У найближчому майбутньому нам належить вирішити два важливих завдання: здобути перемогу в боротьбі з тероризмом шляхом ліквідації мережі терористичних організацій, а також здійснити підготовку до зовсім іншої війни - війни, яка буде різче відрізнятися не тільки від воєн минулого століття, а й від тієї нової війни з тероризмом, яку ми ведемо в даний час» [362, р. 30].

У 1993 р. Україною була висунута ініціатива щодо розроблення та впровадження у життя багатосторонньої домовленості політичного характеру, спрямованої на зміцнення довіри і безпеки у військово-морській галузі між причорноморськими державами. Такий крок мав відкрити принципово нову сторінку в розбудові заходів зміцнення довіри та безпеки в Європі, адже до того часу відповідні міжнародні багатосторонні домовленості стосувалися лише сухопутних та військово-повітряних сил.

Проте лише через рік після оприлюднення ініціативи офіційний Київ домігся початку роботи над формулюванням Керівних принципів ведення переговорів, ще чотири роки пішло на узгодження у Відні Положення щодо переговорів. У лютому 1998 р. робота з підготовки відповідного мандату була завершена, і перший раунд переговорів, які за згодою всіх сторін координувала Україна, пройшов наприкінці червня того ж року в Києві [80].

Протягом 1998-2001 рр. відбулося десять раундів переговорів. Відсутність попереднього міжнародного досвіду співробітництва з питань застосування заходів зміцнення довіри та безпеки у військово-морській галузі іноді призводила до певних ускладнень у переговорному процесі. Українська ініціатива знайшла повну підтримку лише з боку Туреччини, що розраховувала на одночасне просування власної ініціативи створення багатонаціонального оперативного з'єднання ВМС «за викликом» у Чорному морі (Black Sea Naval Cooperation Task Group, БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR), оприлюдненої у квітні 1997 р.

Зрештою, саме воно стало одним із варіантів втілення елементу системи колективної безпеки в Чорноморському регіоні. У грудні 1997 р. в Брюсселі, під час роботи військового комітету за участю начальників генеральних штабів держав НАТО та України, питання організації БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR було внесене до порядку денного. В результаті його обговорення сторонами досягнуто порозуміння в тому, що необхідно вивчити можливість створення миротворчих сил у Чорному морі, схожих на Балтійську ескадру НАТО «BALTRON». Зважаючи на значимість Чорного моря та його близькість до потенційно нестабільних районів, сторони зійшлися на доцільності формування таких сил за участю всіх причорноморських країн.

Наступного року ця ідея знайшла підтримку на другій нараді командувачів чорноморськими військово-морськими флотами у Варні (Болгарія), а у травні 1998 р. в Брюсселі на нараді начальників генеральних штабів армій держав-учасників НАТО представником Туреччини було заявлено про початок контактів щодо створення багатонаціональних сил у Чорному морі та намір у найближчі місяці запросити до себе і провести першу зустріч представників чорноморських країн на рівні фахівців.

Передбачалося, що до складу сил будуть входити тільки країни, які мають вихід у Чорне море, - Болгарія, Грузія, Російська Федерація, Румунія, Туреччина та Україна, оскільки Конвенція Монтре від 20 липня 1936 р.

передбачає вільний прохід Протоками без обмежень для воєнних кораблів лише причорноморських держав. Беручи до уваги, що проведення технічного обслуговування та ремонту з'єднання пов'язане з фінансовими проблемами, постійна діяльність багатонаціональних сил вважалася малоюмовірною. Висловлювалися думки про доцільність їх використання один-два рази на рік.

20-21 жовтня 1998 р. в Анкарі під головуванням турецького адмірала С.Дервішоглу відбувся перший раунд багатосторонніх експертних консультацій щодо створення на Чорному морі військово-морського з'єднання «за викликом». Усього їх відбулося десять – чотири у Туреччині, два у Румунії й по одному – в Болгарії, Грузії, Росії й Україні. Представники Туреччини й України розглядали створення БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR як практичний внесок до зусиль, спрямованих на підтримання регіонального співробітництва на Чорному морі, зміцнення взаємної довіри та стабільності.

Водночас необхідно було докласти чимало зусиль, щоб виключити небезпеку перетворення відносно стабільного тоді Чорноморського регіону в зону нових конфліктів і ліній протистояння недавніх партнерів. Особливо обережними доводилося бути при прийнятті рішень щодо застосування в регіоні миротворчих сил, оскільки певні політичні кола у Верховній Раді України не переставали нагадувати про можливі значні втрати серед миротворців, які будуть задіяні в зонах конфліктів. Створення багатонаціонального з'єднання ВМС у Чорному морі та системи колективної безпеки в цілому виявилось тривалим і складним процесом, практична реалізація якого була можлива лише за умови прийняття відповідного політичного рішення та законодавчого врегулювання пов'язаних із цим процесом питань.

Урочиста церемонія підписання Угоди про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва і шести додатків до неї відбулася у Стамбулі 2 квітня 2001 р. В ній взяли участь міністри закордонних справ Туреччини (І.Джем) й Грузії (І.Менагарішвілі),

заступники міністрів закордонних справ України (Ю.Сергеев), Росії (О.Авдаєв) й Румунії (М.Моток), а також командувачі ВМС Туреччини (І.Ерділь) та Болгарії (П.Панчев).

Щоправда, процес ратифікації Угоди законодавчими органами сторін дещо затягнувся (Великі національні збори Туреччини здійснили це ще 26 червня 2001 р., Верховна Рада України – 5 червня 2003 р.), і вона набула чинності для всіх причорноморських держав лише 2 листопада 2003 р., хоча держави-учасниці в індивідуальному порядку надавали доступ у свої порти і виділяли підрозділи своїх ВМС для спільних заходів.

Згідно ст. IV Угоди, головною метою БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR як «регіонального, обмеженого в членстві, але в той же час відкритого утворення», є «сприяння подальшому зміцненню дружби, добросусідських відносин та взаємної довіри між причорноморськими державами», а також «зміцнення миру та стабільності в регіоні шляхом поглиблення співробітництва та взаємодії між військово-морськими силами». Задля цього Чорноморська група покликана проводити пошуково-рятувальні операції, операції з надання гуманітарної допомоги, операції з розмінування, а також здійснювати захист навколишнього природного середовища і візити доброї волі та будь-які інші завдання, погоджені між сторонами, і організовуватиме навчання з метою підвищення ефективності та взаємодії при виконанні вищезгаданих завдань.

Пункт 4 ст. VII Угоди дозволяє використовувати Чорноморську Групу і поза межами регіону в операціях за мандатом ООН чи ОБСЄ, а також в іншій міжнародній діяльності, відповідно до цілей та завдань БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR. Таким чином, діяльність Групи не спрямована проти жодної країни і не має на меті створення будь-якого військового союзу проти будь-якої держави або групи держав (ст. II).

Чорноморська група військово-морського співробітництва формується без безпосередньої участі в ній підрозділів військово-повітряних і сухопутних сил, з одного флагманського корабля і 4-6-ти суден (обов'язково

фрегат чи есмінець, корвет або патрульний катер, мінний тральщик, амфібійні або допоміжні кораблі) від шести чорноморських держав (після початку російської воєнної агресії проти України 2014 р. – без участі РФ), які діють під єдиним командуванням. Кораблі знаходяться тільки в оперативному підпорядкуванні командира з'єднання і можуть бути відкликані у будь-який час за рішенням міністерств оборони своїх країн [198].

Політичні аспекти діяльності БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR і керівні політичні принципи роботи Комітету командувачів ВМС на Чорному морі (BSNC) розглядаються на щорічних зустрічах глав зовнішньополітичних або оборонних відомств держав-учасниць. Ці зібрання уповноважені також затверджувати програму діяльності Групи на черговий рік і на основі консенсусу ухвалювати рішення щодо членства в Групі нових держав.

У разі необхідності, міністри можуть створювати на тимчасовій основі підпорядковані їм групи з числа експертів високого рівня міністерств закордонних справ та міністерств оборони для опрацювання окремих питань. Військові консультації на найвищому рівні проводяться начальниками генеральних штабів або їхніми представниками (ст. VI). Показово, що сторони зберігають у повному обсязі командування над своїми кораблями, виділеними для потреб BLACKSEAFOR. З огляду на це, кораблі в будь-який момент можуть бути відкликані зі складу Групи для національних потреб, за умови інформування про це інших Сторін (ст. VIII).

З успішним завершенням процесу формування й початком діяльності БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR, на поч. 2004 р. командування ВМС Турецької Республіки у взаємодії з Береговою охороною держави висунуло ініціативу про заснування та проведення операції з гарантування морської безпеки Чорноморського регіону, яка отримала назву операція «Чорноморська гармонія». «Чорноморська гармонія» офіційно була започаткована Туреччиною 1 березня 2004 р. згідно з принципами Хартії ООН та резолюціями Ради Безпеки ООН № 1373, 1540 і 1566, які закликають всі

країни об'єднати свої зусилля в протидії тероризму та асиметричним загрозам у світі. Відповідно до мети та завдань, «Чорноморська гармонія» є схожою до антитерористичної операції НАТО «Активні зусилля» та є її логічним продовженням на всіх етапах виконання силами завдань. Метою операції «Чорноморська гармонія» є запровадження морської безпеки в регіоні, визначення, утримання та попередження ризиків і потенційної загрози тероризму, незаконному переміщенню вантажів, продажу зброї масового враження, засобів її доставки та супутніх матеріалів, досягнення й підтримання максимуму взаємодії та інформованості про торговельне судноплавство у визначених морських районах [212].

Головними завданнями «Чорноморської гармонії» визначено: військово-морську присутність у районах інтенсивного торговельного судноплавства; проведення операцій зі спостереження надводної обстановки у визначених морських районах (територіях морської юрисдикції) та повітряному просторі над ними у відповідності до міжнародних законів з метою виявлення, ідентифікації й оперативного реагування на дії суден порушників безпеки; проведення розвідувальних операцій з метою виявлення суден порушників; супроводження, ескортування підозрілих суден в зоні виконання завдань; проведення оглядових операцій. Постійно діючий штаб «Чорноморської гармонії» розташований на чорноморському узбережжі Туреччини в м. Карденіз-Ереглі [140].

Отже, операція «Чорноморська гармонія» є важливою для гарантування морської безпеки регіону й базується на виконанні таких елементів: спостереження за надводною обстановкою; обмін інформацією про торговельне судноплавство визначеної морської території (Maritime Domain Awareness, MDA), що включає збір, аналіз, обробку та обмін даними про підозрілі торговельні судна; виконання елементів ембаргової операції (Maritime Interdiction Operations, MIO) – контроль торговельного судноплавства у визначеному районі операційної зони, здійснення

супроводження та огляду підозрілих суден у взаємодії із силовими структурами країн-учасниць.

У березні 2005 р. інтерес до операції «Чорноморська гармонія» виявила Україна, і вже в квітні 2007 р. набув чинності Протокол між Міністерством оборони України і Генеральним штабом Туреччини про обмін інформацією в рамках зазначеної операції. В травні 2006 р. про готовність співробітництва в контексті «Чорноморської гармонії» заявила Румунія й до 31 травня 2009 р. завершила процедури приєднання до операції, що набула багатостороннього характеру [147].

Для Туреччини й України, що відіграли провідну роль у створенні й виступали рушійною силою активізації спільної Чорноморської групи військово-морського співробітництва BLACKSEAFOR та «Чорноморської гармонії», участь у них сприяла:

- розширенню відкритості й зміцненню довіри між причорноморськими державами;
- зміцненню власного міжнародного авторитету як морських держав;
- впливу на розвиток міжнародного морського права у Чорноморському регіоні;
- поліпшенню умов співіснування флотів причорноморських держав і поєднанню їхніх зусиль у вирішенні питань морської політики;
- розширенню можливостей ВМС щодо вдосконалення власної бойової підготовки та участі у морських миротворчих, гуманітарних і пошуково-рятувальних операціях.

Таким чином, із розпадом СРСР Туреччина поступово почала сприймати Україну як силу, що може стати співником у певному обмеженні експансіоністських намірів Росії в Чорноморському регіоні. Турецько-російські міждержавні взаємини тривалий час мали ситуативний характер і відзначалися деякою напруженістю та відсутністю конструктивного політичного діалогу. Натомість турецько-українське двостороннє

співробітництво в 1998 р. було визначено як конструктивне партнерство [79], а в 2003 р. міждержавні відносини набули статусу пріоритетних [360].

Українські експерти, зі свого боку, тоді вбачали Турецьку Республіку як пріоритетного партнера з двох причин: 1) зацікавленість США – стратегічного партнера офіційного Києва – у зміцненні союзницьких взаємин із Туреччиною задля формування «Балто-Чорноморської дуги» інтересів, де Україна має «проміжне положення»; 2) спільність безпекових інтересів Туреччини, України, Грузії й Азербайджану в Чорноморському регіоні, що суперечила регіональним інтересам Росії, Греції й Вірменії. За таких умов українське керівництво взяло курс на формування «геополітичного трикутника Анкара – Київ – Баку», що міг би протистояти російському домінуванню в регіоні [211]. Не випадково А.Давутоглу зазначив, що «суперечності, які мали нові актори з центральною силою на півночі Чорного моря – Росією – надали прискорення турецько-українським та турецько-грузинським відносинам» [254, s. 320].

Проте критична внутрішньополітична ситуація, що склалася на сер. 2000-х рр. в Україні (неузгодженість дій гілок влади, занепад економіки, періодична конфронтація з Росією, пасивність України щодо впровадження проголошених нею ж ініціатив та ін.), створила їй імідж слабкої держави й сприяла переорієнтації Туреччини на регіональне співробітництво з Росією. До того ж проголошення в зовнішньополітичних документах України за президентства В.Ющенка курсу на «регіональне лідерство в Балто-чорноморсько-Каспійському регіоні» неминуче мало призвести до зіткнення з аналогічними устремліннями офіційної Анкари.

Лише з 2010 р. окреслилося поступове відновлення українсько-турецького партнерства, налагодився політичний діалог, що сприяв усвідомленню необхідності розроблення нового формату як двостороннього, так і регіонального співробітництва. Це було обумовлено пошуком нових ринків і необхідністю розширення зон впливу як у геополітичному, так і в

галузевому вимірах. Тоді ж вперше за десятиріччя серед пріоритетних зовнішньополітичних партнерів Туреччини була згадана Україна.

Під час робочого візиту Президента України до Туреччини 7-8 червня 2010 р. сторони принципово погодилися вивести взаємини на рівень стратегічного партнерства, погодили текст Декларації про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною та Турецькою Республікою. 25 січня 2011 р. в рамках офіційного візиту Прем'єр-міністра Турецької Республіки Р.Ердогана в Україну було підписано Спільну декларацію про започаткування зазначеної Стратегічної ради, тобто офіційно зафіксовано встановлення стратегічного партнерства між двома країнами й визначено механізм його реалізації.

Стратегічна рада високого рівня є найвищим консультативним органом між Туреччиною й Україною, діяльність якого передбачає формування зони вільної торгівлі, розвиток транспортних коридорів і підтримання безпеки в Чорноморському регіоні. Зазначений механізм очолюють президенти двох країн (на початок квітня 2016 р. таких засідань відбулося п'ять). А Група стратегічного планування під співголовуванням міністрів закордонних справ України та Турецької Республіки виступає підготовчим елементом для проведення засідань українсько-турецької Стратегічної ради високого рівня. Вже в березні 2012 р. в Києві пройшли турецько-українські консультації щодо співпраці двох країн на ниві безпекової політики в Чорноморському регіоні, причому представники Туреччини висловили бажання сприяти розвиткові діалогу України й НАТО [201].

Після перемоги в Україні Революції гідності й загострення турецько-російських міждержавних взаємин через деструктивну роль Кремля в громадянській війні в Сирії, турецько-українська військова, безпекова й економічна співпраця набула нової якості. За даними Держстату України, Туреччина в 2015 р. посіла 2-е місце за обсягом українського експорту серед всіх країн світу та 5-е місце за обсягом товарообігу. В середині травня наступного року Туреччина домовилася з Україною про співробітництво в

низці сфер: атомній енергетиці (надання Україною консультаційних послуг з безпеки АЕС і підготовка всіх категорій персоналу для турецьких АЕС), авіабудуванні (спільний випуск нових літаків на базі ДП «Антонова»), розвитку транзитних коридорів, полегшенні доступу українських металургів на турецький ринок, участі України в проекті «Південного газового коридору» та кримському питанні (сприяння України турецьким інфраструктурним проектам, спрямованим на підтримку кримських татар) [199]. А 16 травня 2016 р. Між Збройними силами Туреччини й України було підписано Імплементацийний план військового співробітництва, спрямований на забезпечення готовності ЗС України до членства в НАТО в 2020 р. [200].

Офіційний візит Президента Турецької Республіки до Росії 9 серпня 2016 р. в сенсі гарантування регіональної безпеки суттєво нічого не змінив [176]. Про це ж засвідчив і Надзвичайний та Повноважний Посол Туреччини в Україні Йонет Джан Тезель, який того ж дня наголосив, що «в українсько-турецьких відносинах є своя логіка і сутність, що має стосунок лише до наших держав. Ми, як друг України, вважаємо, що Україна є незалежною державою, що повинна зберегти свою територіальну цілісність» [190].

Таким чином, з'ясування основних параметрів ефективної побудови турецько-українського партнерства є запорукою конструктивних трансформацій у Чорноморському геополітичному просторі й становить цінність для розвитку глобалізаційних процесів. Міждержавне партнерство виступає беззаперечною складовою поступового розвитку не лише перехідних суспільств, але й антикризовим чинником високого порогового рівня. Водночас дослідження партнерської проблематики в Чорноморському регіоні потрібно проводити з урахуванням безпекових інтересів Російської Федерації. Адже з огляду на агресивну зовнішню політику Кремля й деструктивні ідеологемні процеси всередині Росії, брати до уваги політичну орієнтацію офіційної Москви варто задля налагодження безпеки в системі міжнародних відносин.

Попри однакове бажання відігравати помітну роль у Чорноморському регіоні та в діалозі між Сходом і Заходом, наразі конкуренція між Туреччиною і Україною не виходить за рамки природного для кожної держави відстоювання власних національних і безпекових інтересів. Офіційна Анкара робить все для того, щоб за допомогою політичних, воєнних, економічних, гуманітарних ініціатив – двосторонніх та багатосторонніх – скерувати зовнішньополітичну діяльність України у вигідне Турецькій Республіці русло. Хоча відверто про це не говориться, Туреччина намагається не допустити перетворення України на офіційного регіонального лідера.

Натомість турецький уряд прагне довести українським партнерам привабливість південного напрямку зовнішньої політики. Цілісна, незалежна, економічно розвинута Україна, партнер у Європі та геополітична противага Росії – такою бачить Туреччина свою північну сусідку, але Київ не повинен загрожувати турецьким національним інтересам. За умови поєднання політичних амбіцій керівництва України та економічного зростання в державі, офіційний Київ може стати серйозним регіональним конкурентом Анкари, яку така можливість, безперечно, має непокоїти.

3.2. Відносини з Російською Федерацією в контексті гарантування національної безпеки Турецької Республіки

У міжнародно-історичній ретроспективі Туреччина й Росія постійно балансували між війною й співробітництвом, починаючи з морського походу Османської імперії на Крим у 1475 р., внаслідок чого постраждали московські купці в Азові та Кафі (Феодосії). Численні російсько-турецькі війни, в т. ч. на території сучасної України (зокрема, 1676-1681, 1710-1713, 1735-1739, 1768-1774, 1787-1791 рр., Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр.), велись за панування на Чорному морі, Кавказі, Балканах і в Центрально-Східній Європі в контексті вирішення Московським царством і Російською імперією величезної ваги геополітичного завдання: виходу до теплих морів.

В історичній пам'яті турецького й російського народів залишився стереотип про їхню непримиренну боротьбу. У певні історичні періоди робилися спроби вирівняти міждержавні відносини, наростити компонент взаємовигідної співпраці, передусім шляхом економізації стосунків. Проте й на сьогодні залишаються невирішені проблеми турецько-російських взаємин, які несуть загрозу національній безпеці обох держав.

У 1920-1930-ті рр. молоді Радянська і Турецька держави встановили теплі, навіть дружні відносини, оскільки їх єднала необхідність довести світу життєздатність нових революційних режимів. Але за Другої світової війни та з початком холодної війни між СРСР і США в турецько-радянських взаєминах запанувало відчуження, пов'язане, одного боку, з орієнтацією офіційної Анкари на «держави Осі», яке, з іншого боку, швидко змінилося на проатлантичний курс Турецької Республіки. А вже за нетривалого періоду «розрядки» 1960-1970-х рр. турецько-радянські відносини знову покращали.

Серед визначальних факторів у становленні сучасних турецько-російських відносин первісно можна зазначити конкуренцію за безпековий і геополітичний вплив на Кавказі і в Центральній Азії. Ще на завершальному етапі холодної війни офіційна Анкара взагалі намагалась уникнути будь-якої асоціації з Центральною Азією через радикалізацію зовнішньої політики ІРІ, з огляду на турецько-іранське одвічне суперництво. Окрім цього, головною метою турецької дипломатії тоді вважався курс на вступ до ЄЕС, а контакти з малорозвинутими центральноазійськими радянськими республіками не вписувались у цю площину.

Але з доволі раптовим розпадом радянської наддержави турецька політика в Центральній Азії й на Кавказі сконцентрувалася на бажанні офіційної Анкари відігравати роль «старшого брата». Захід загалом сприятливо поставився до такої участі Туреччини в регіональній політиці, оскільки вважалось, що вона сприятиме засвоєнню азійською околицею СРСР засад світської демократії й ліберальної економіки. Це не дозволило б радикальному ісламові заповнити ідеологічний вакуум, що виник після

краху СРСР. У свою чергу, Туреччина хотіла посприяти західним партнерам і стати віконцем до міжнародної спільноти для своїх «молодших братів». Більше того, появу нових незалежних держав у той час, коли Туреччина знаходилась у стані переосмислення результатів холодної війни для її внутрішньої і зовнішньої політики, в Анкарі вирішили використати як безпрецедентний факт для здобуття політичних, економічних і психологічних переваг.

Тут доречно навести відомий вислів Прем'єр-міністра Туреччини Б.Еджевіта влітку 1999 р., коли вкотре було відкладено вирішення питання про ймовірне членство Турецької Республіки у ЄС. Б.Еджевіт заявив тоді, що Туреччина чужа Європі тому, що вона – ісламська країна й тому, що турки зазнають расової дискримінації в Євросоюзі. Прем'єр-міністр зробив висновок, що Турецькій Республіці варто шукати альтернативу Європі [83, с. 327].

А МЗС Турецької Республіки окреслило такі засади політики щодо тюркомовних країн Південного Кавказу й Центральноазійського регіону: сприяння розбудові держави і владних та безпекових структур; підтримка економічних і політичних реформ; сприяння в інтеграції до світової спільноти; розвиток двосторонніх відносин в усіх сферах на засадах рівності, взаємних інтересів і поваги до суверенітету [227, s. 13-14].

З особливою активністю Туреччина розбудовувала відносини з Азербайджаном. Ще на поч. 1990 р. Міністр закордонних справ Турецької Республіки Месут Йлмаз заявив, що Туреччина пильно стежить за подіями в Азербайджані, оскільки має з цією країною спільні мовні і культурні корені [77, с. 33]. Слід зазначити, що саме тоді – 10 січня 1990 р. Верховна Рада Нахічеванської АРСР, яка входила до складу Азербайджанської РСР згідно Московського й Карського договорів 1921 р., прийняла рішення про вихід з СРСР і приєднання до Туреччини.

Офіційна Анкара спершу стала на бік Баку під час Нагірно-Карабаського конфлікту, і в російській пресі з'являлись повідомлення про те,

що Турецька Республіка нібито направила своїх військовослужбовців до Азербайджану [76, с. 25]. Це внесло ще більшу напругу у відносини Туреччини з Вірменією і Росією, яка підтримувала в збройному конфлікті Єреван. Тим не менше, військова угода між Азербайджаном і Туреччиною не була підписана, оскільки це не могли б залишити без відповіді Росія та інші держави регіону – в першу чергу, Іран.

Згідно з оприлюдненою в листопаді 1993 р. доктриною національної безпеки Росії, вона з погляду своїх стратегічних інтересів сприймала Кавказ і Центральну Азію як «ближнє зарубіжжя» [65]. Це стало офіційним проголошенням конкурентної боротьби з Турецькою Республікою за пострадянський простір, яка вже тривала. Вона відбувалась у вигляді випробування соціокультурних і економічних зв'язків нових незалежних держав з Росією і Туреччиною. Але час показав, що попри ісламську і тюркську спільність, економічно (й значною мірою політично та ментально щодо керівної державної еліти) пострадянські країни Центральної Азії і Південного Кавказу ближче до Росії. Даний факт визначив часткову поразку запровадження турецької моделі державного будівництва на цьому просторі.

Але й реакція Кремля на найбільші в новітній історії геополітичні зміни в Євразії була явно неадекватною тій швидкості, з якою Росія втрачала свої безпекові позиції в Центральній Азії, на Південному Кавказі, на Балканах і в Чорноморському регіоні. Зануреність у гострі внутрішньополітичні проблеми, що ледь не спричинили на початку жовтня 1993 р. громадянську війну в Росії, угодовська позиція, а часом і очевидний непрофесіоналізм російської дипломатії в реагуванні на західні ініціативи, - усе це на якийсь час залишило поза полем зору російського державного керівництва мінливу розстановку сил у важливих для Російської Федерації регіонах.

Вже 6 лютого 1992 р. Туреччина офіційно визнала незалежність Македонії, Боснії й Герцеговини, Словенії та Хорватії, а 4 травня того ж року був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і

Турецькою Республікою, в зв'язку з чим офіційна Москва вгледіла спробу Анкари розширити турецьку присутність у Криму. Тоді Туреччина навіть здійснила спроби залучитись до мирного врегулювання воєнного конфлікту в Нагірному Карабасі, її представник брав участь у переговорах з Президентом Вірменії Л.Тер-Петросяном. Ці дипломатичні кроки продемонстрували зусилля турецького керівництва задля того, щоб скористатись вигідною зовнішньополітичною кон'юнктурою для підняття авторитету держави за кордоном. Фактично офіційна Анкара намагалася зайняти нішу колишніх СРСР і ОВД, чого не міг спокійно сприйняти Кремль.

Але й через десятиліття, з приходом до влади в Росії В.Путіна, йому спершу важко було знайти адекватні механізми для відповіді поширенню сфери турецького геополітичного впливу. Передусім Південний Кавказ виявився прогалиною в захисті національної безпеки як Російської Федерації, так і Туреччини. Головним союзником Туреччини в даному регіоні є Азербайджан, а Росії – Вірменія, за умови тривалого азербайджансько-вірменського силового протистояння та зіпсованих відносин між Вірменією і Туреччиною через небажання останньої визнати геноцид вірмен часів Першої світової війни.

Загрозою для національної безпеки Турецької Республіки залишаються російські військові бази в Грузії (протягом 1995-2001 рр. – 137-ма база в Вазіані й 50-та база в Гудауті, в 1995-2007 рр. – 62-га база в Ахалкалакі й 12-та база в Батумі [58]) та Вірменії (з 1995 р. – 102-га база в Гюмрі [143]), сепаратистських Абхазії (з 2009 р. – 7-ма військова база) і Південній Осетії (з 2009 р. – 4-та база). Тому офіційна Анкара прихильно ставиться до ідеї замінити т. зв. «миротворчі контингенти СНД» на Південному Кавказі, що складаються переважно з російських громадян, на міжнародні сили.

Водночас Росія не приховувала свого незадоволення з приводу військового й безпекового співробітництва між Туреччиною, Грузією та Азербайджаном. Адже в січні 2002 р. згадані держави уклали тристоронню

угоду з регіональної безпеки, Туреччина надала допомогу модернізації аеропорту Марнеулі поблизу Тбілісі, що також роздратувало Кремль. Турецька військово-політична діяльність на Південному Кавказі має значення і в контексті членства Турецької Республіки в НАТО й намірів кавказьких держав до співробітництва з Північноатлантичним блоком. Не випадково, однією з причин російської воєнної агресії в Грузію в серпні 2008 р. стали декларація офіційного Тбілісі про намір вступити в майбутньому до НАТО і відповідне рішення Бухарестського саміту організації в квітні того ж року.

Навіть вищенаведені кроки офіційної Анкари достатньою мірою засвідчили чітке усвідомлення турецьким керівництвом укрій сприятливого поєднання різних чинників і умов, а також вказували на наявність у нього політичної волі для послідовної та енергійної їхньої реалізації. Причому турецький уряд прагнув із максимальною для себе користю інтерпретувати власні зовнішньополітичні успіхи для підвищення міжнародного статусу держави в цілому.

В січні 1992 р., під час офіційного візиту до США, Прем'єр-міністр Туреччини С.Демірель на зустрічі з Президентом США Дж.Г.В.Бушем заявив про зміну його країною свого регіонального статусу у зв'язку зі зростаючими можливостями визначити політичне майбутнє мусульманських членів СНД. Турки, на думку С.Деміреля, були здатні вирішити двоєдине завдання: забезпечити необхідний рівень контактів Заходу із зазначеними державами й переконати керівників мусульманських членів СНД у тому, що саме Туреччина спроможна захистити їхні інтереси на Заході [83, с. 326].

Трохи згодом, Президент Турецької Республіки Т.Озал, перебуваючи з офіційним візитом в Іраку, впевнено наголосив, що «в незалежних республік Центральної Азії немає проблеми вибору моделі розвитку, оскільки вони зробили вибір на користь турецької моделі» [315, с. 44]. Заява спричинила роздратування як у Тегерані, так і в Москві, але, на думку західних аналітиків – міжнародників, вона є справедливою принаймні для першого

покоління лідерів пострадянських держав. В умовах незалежності, що несподівано впала на них, «колишні комуністи й атеїсти, які за одну ніч перетворилися на націоналістів», розглядали Турецьку Республіку і як «перешкоду поширенню ісламського фундаменталізму, що лякає лідерів Центральної Азії не менше, ніж Захід» [316, р. 210].

Сприятливі зовнішньополітичні обставини (з огляду на тогочасну очевидну слабкість регіональних позицій Росії) офіційна Анкара підкріплювала організаційними заходами. Починаючи з 1993 р., в Туреччині регулярно проводилися зустрічі з главами тюркських держав СНД, здійснювалися взаємні візити високого і вищого рівня для консультацій і спільних загальнополітичних акцій. Приміром, Президент Туреччини С.Демірель, який лише в 1999 р. неодноразово відвідав країни Південного Кавказу, був названий там «батьком Кавказу». А при МЗС Турецької Республіки було створено й енергійно діяло в тюркомовних республіках СНД «Агентство тюркського співробітництва й розвитку» (ТІКА).

Тільки протягом 1998-2000 рр. Азербайджанська Республіка, що розраховувала за сприяння офіційної Анкари (а відповідно США і НАТО) вирішити на свою користь Карабаську проблему, зробила Туреччині низку серйозних пропозицій: про розташування на азербайджанській території турецьких військових контингентів, про передислокацію з турецького Інджирліка на Апшеронський півострів Азербайджану бази ВПС НАТО, про укладення «Пакту стабільності й безпеки» за участю Азербайджану, Грузії й Туреччини. На початку лютого 2000 р. впливова стамбульська газета «Національність» відверто писала, цей пакт буде спрямований проти «агресивної політики Росії на Кавказі, яка дедалі більше лякає» [331].

В найбільш концентрованій формі спрямований проти російського домінування на пострадянському просторі характер взаємин Туреччини з тюркомовними республіками СНД окреслив міністр зі зв'язків з ними Ахмед Чей. В січні 2000 р. він заявив, що «Турецька Республіка – наступник великої Османської імперії» і повинна створити союзне об'єднання з

Азербайджаном, Казахстаном, Киргизстаном, Туркменістаном і Узбекистаном, навіть ціною гострої конфронтації з Росією. Міністр також висловив сподівання на приєднання до союзу Ірану й України, оскільки їхні території в минулому входили до складу Османської імперії [83, с. 333].

Висловлювання А.Чея спричинили різку реакцію МЗС Росії, яке в офіційній заяві наголосило на їхній некоректності й недружності щодо Російської Федерації та невідповідності «поточному рівню російсько-турецьких відносин». У заяві підкреслювалося, що «ідея створення замкненого співтовариства на етнічній основі не сприяє зміцненню співпраці й порозуміння в Центральній Азії й Закавказзі».

Але на той час ейфорія в молодих тюркських республіках Південного Кавказу й Центральної Азії, первісно викликана обіцянками масштабної економічної допомоги й всебічної підтримки з боку «старшого брата» – Туреччини, помітно вгамувалась. Виявилось, що наявні можливості для економічного партнерства, інвестування в місцеву промисловість, фінансування крупних спільних проектів та ін. – істотно вищі від потенціалу власне Турецької Республіки. З її боку, зрештою, взяв гору принцип диференційованого підходу до взаємин з окремими державами, прагматизм в оцінці цілей і перспектив співробітництва з ними в різних областях.

Певну напругу в турецько-російських взаєминах створила позиція Державної Думи Російської Федерації щодо діяльності терористичної РПК і загалом курдської проблеми – найсерйознішої у внутрішній і зовнішній політиці Туреччини. Але, незважаючи на протести турецької сторони, у жовтні 1995 р. т. зв. «курдському парламенту» в еміграції було дозволено провести свій третій з'їзд у Москві, причому в офіційній будівлі, що належала Держдумі. Остання за будь-якої зручної нагоди підтримувала РПК: 26 вересня 1997 р. Держдума Росії, де представники демократичних сил були в меншості, публічно звинуватила Туреччину в «геноциді проти курдів»; через рік – 1 вересня 1998 р., після того як тижнем раніше РПК оприлюднила заклик до миру, Дума звернулася до ООН і світового співтовариства з

пропозицією «вирішити мирним чином курдське питання на засадах територіальної цілісності Туреччини», а 4 листопада того ж року, услід за прибуттям у Росію лідера РПК А.Оджалана, Дума абсолютною більшістю голосів ухвалила резолюцію про надання йому політичного притулку [227, s. 28-29].

Але російська виконавча влада, як відомо, зайняла тоді нейтральну позицію й із розумінням поставилася в 1995 р. до воєнної операції в Іракському Курдистані 35-тис. угруповання турецької армії. Директор ФСБ Росії С.Степашин під час переговорів у Анкарі в лютому того ж року домовився про взаємну відмову сторін від допомоги повсталій Ічкерії й бойовикам РПК. А через три з половиною роки російський уряд, попри рішення Державної Думи, не дозволив Оджалану облаштуватися в Росії.

Тому найголовнішим безпековим і досить конфліктним у турецько-російських нині залишається питання міжнародного судноплавства в Чорноморських протоках – Боспорі й Дарданеллах. За доби холодної війни в більшості випадків офіційна Анкара трактувала конвенцію Монтре 1936 р., що відновила суверенітет Туреччини над Протоками, таким чином, щоб не суперечити безпековим інтересам СРСР, але з його розпадом проблема загострилась. Не виключено, що це було пов'язано з необхідністю обстоювати плани побудови енергетичної інфраструктури для експорту каспійських вуглеводнів, хоча Протоки на той час стали дійсно перевантаженими, що негативно позначалося на екологічному стані регіону й створювало аварійну ситуацію на Босфорі.

Справа в тому, що в 1990-ті рр. сировинний експорт став домінуючим у зовнішньоторговельному обігу й валютному наповненні державного бюджету Російської Федерації. Але швидкий розпад СРСР істотно зменшив можливості Росії експортувати на Захід нафтопродукти, що зробило Протоки єдиним водним шляхом, який пов'язував т. зв. «державу – продовжувача СРСР» – Російську Федерацію з країнами Середземномор'я.

Це наперед визначило виняткову зацікавленість Кремля в безперебійному проході її торговельних кораблів, насамперед нафтоналивних танкерів, Протоками. Але, зі свого боку, Туреччина із завершенням холодної війни продовжувала зміцнювати власний суверенітет над ними. «Інструкція з урегулювання судноплавства на Протоках і в Мармуровому морі», що набула чинності 25 листопада 1994 р., закладала основи караванного руху, тобто зобов'язувала судна проходити саме в каравані (ст. 25). Також вона передбачала зупинку руху Босфором і Дарданеллами під час проходження великих суден (ст. 42, 52), призупинення або заборону руху при зміні течії й тумані (ст. 40, 41, 51) [110, с. 80].

Таким чином, запровадження нової інструкції значним чином обмежувало пересування комерційних російських суден, тому офіційна Москва звернулася до ІМО з протестом. Він мав політичний характер, хоча в російському протесті на представлену в ІМО турецьку інструкцію вказувалось на порушення офіційною Анкарою конвенції Монтре. Слід пам'ятати й про те, що Росію небезпідставно непокоїло заявлене азербайджанським керівництвом будівництво нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, адже в майбутньому це погрожувало послабленням монополії Москви на енергопостачання з Каспію. Туреччина могла поступитись тиску Росії і переглянути інструкцію, але це б означало послаблення аргументації побудови нового нафтопроводу.

6 листопада 1998 р. в Анкарі побачила світ нова редакція Національного регламенту судноплавства на Протоках і в Мармуровому морі, що була технічно і юридично вдосконалена. Серед покращень практичного характеру – збільшення максимальної осадки судна – 15 м замість 10 (ст. 2, пункт j). Згідно Регламенту, великим вважається судно довжиною 200 м, а не 150 м, як за редакцією 1994 р. Однак проти документа виступили Росія, Греція, Кіпр, Україна, Румунія і Болгарія [103].

Загалом склалася така ситуація, що, хоча міжнародне співтовариство позитивно ставиться до перегляду конвенції Монтре, національний режим

контролю з боку Туреччини над судноплавством Протоками не заперечується. На думку знавця морського права – професора Севіна Толунера, «Туреччина може претендувати на повноваження з уточнення права проходження, але за умови, що не буде підданий сумніву сам принцип проходження, а зміни, що вноситимуться, не суперечитимуть очевидним положенням конвенції і залишатимуться в рамках правового режиму, що передбачається для аналогічних проток» [110, с. 81]. У будь якого випадку, офіційній Анкарі вдається відстоювати вигідний саме їй режим судноплавства. Основним аргументом став екологічний, і йому складно заперечити. Завдяки тому, що вдалось довести обмеженість пропускної спроможності Проток, турецький уряд досить легко (і за допомоги Сполучених Штатів) відстояв реалізацію такого значного проекту як нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан.

Місце Росії в турецькій геополітичній і безпековій стратегії визначають також постійно зростаючі потреби офіційної Анкари в енергоносіях, адже Росія – основний постачальник природного газу до цієї країни. Турецько-російський енергетичний діалог, часто зав'язаний на міркуваннях щодо вигоди для окремих компаній чи підприємців, слугував основою для розширення двосторонніх економічних зв'язків. Але на сьогодні спостерігаються перешкоди на шляху до зміцнення економічного партнерства, оскільки Туреччина не сприймає спроби Росії монополізувати постачання ресурсів до Європи, зокрема з Каспію. У свою чергу, Росія із занепокоєнням спостерігає за політикою Турецької Республіки, спрямованою на перетворення у незалежного гравця на енергетичному ринку. У такому випадку Росія може втратити статус монополіста-постачальника газу до Туреччини.

Відповіддю на оновлену енергетичну стратегію Анкари стала підтримка Росією маршрутів транспортування нафти в обхід Босфору, наприклад, нафтопровід Бургас – Александрополіс з болгарського узбережжя Чорного моря до грецького берега Егейського моря. Коли не

вдалося отримати згоду Туреччини на продовження газопроводу «Блакитний потік» через Босфор до Балкан, Росія озвучила плани прокласти маршрут «Південний потік», який поєднав би Росію і Болгарію через Чорне море, звідти мав протягнутися до Угорщини, Австрії, Словенії, Греції та Італії. Відповідна угода була підписана 23 червня 2007 р. російським енергетичним концерном «Газпром» та італійським нафтогазовим концерном «Ені».

Згідно з планами, будівництво «Південного потоку» планувалося завершити до 2018 р., вартість підводної ділянки оцінювалася в 6-10 млрд. дол. США, загальний кошторис проекту - до 25 млрд. дол. На додаток, Росія уклала угоди з Туркменістаном і Казахстаном про транспортування туркменського газу до Росії через Казахстан. Але після анексії Кремлем українського Криму й початку російської збройної агресії на сході України Європарламент своїм рішенням від 17 квітня 2014 р. зупинив будівництво «Південного потоку» [82]. А 1 грудня того ж року В.Путін на прес-конференції в Анкарі під час державного візиту в Туреччину заявив, що Росія відмовилася від будівництва газогону «Південний потік». Натомість він оголосив про плани збудувати новий газопровід через Чорне море в напрямку Турецької Республіки [154].

Складається враження, що політичні міркування завадили офіційній Анкарі отримати зиск від співпраці з Росією. Щоб компенсувати втрати, Туреччина збалансувала прив'язку до Росії започаткуванням енергетичного співробітництва з Іраном, з яким вона домовилася про розробку газових родовищ і побудову трубопроводів для продажу іранського і туркменського газу до Європи через Туреччину, про що детальніше йтиметься нижче.

Схематично турецько-російські безпекові відносини можна розглядати в умовних геополітичних трикутниках «Туреччина – Україна - Росія» і «Туреччина - Захід - Росія». Перша схема враховує традиційне регіональне суперництво Анкари й Москви, а також прагнення Туреччини заручитись підтримкою ще одного помітного чорноморського актора – України. Історично Турецька держава періодично ворогувала з тими

державами, до складу яких входили українські землі (Річ Посполита, Російська й Австрійська імперії, СРСР), але сьогодні ситуація кардинально різниться – задекларовано турецько-українське стратегічне партнерство, обрано єдиний курс на участь у євроатлантичних та чорноморських безпекових структурах, ЄС та регіональних організаціях економічного профілю. Водночас, Туреччині вигідне посилення України для недопущення зростання геополітичного впливу Росії.

Серед інструментів маніпуляції – політична риторика, економічне співробітництво, робота над створенням привабливого іміджу Туреччини в українському суспільстві. Щодо останнього слід зазначити, що навіть після неприкритої збройної агресії проти України в 2014-2015 рр. слов'янська Росія залишається ближчою для значної частки українців, ніж ісламська і розташована через море Туреччина. Тому основна робота, безперечно, ведеться в напрямку переконання українського політикуму в тому, що Турецька Республіка є природним регіональним безпековим союзником України.

Стосовно ж вищезазначеного другого геополітичного трикутника, то свого часу певне розчарування Заходом як у Москві, так і в Анкарі послужило підставою для виникнення тези не лише про значне потепління турецько-російських відносин, але й про євразійське партнерство двох держав [403]. Насправді ж, на думку автора, не можна говорити про сталу неоевразійську ідеологію, яку б впроваджували Турецька Республіка й Російська Федерація. За одних умов вони будуть конкурентами, за інших – партнерами, але офіційна Анкара, на відміну від Кремля, не обрала антизахідний шлях розвитку, попри намагання деяких дослідників прив'язати ідеологію турецького націоналізму до створення чітко визначеної, постійної платформи протистояння із Заходом або з глобалізованим світом.

Утім, слід погодитися з дослідниками, які вказують на те, що з низки питань і Росія, і Туреччина могли часом займати антизахідну, точніше

антиамериканську позицію [386]. Обидві країни не підтримали війну в Іраку і є палкими прибічниками збереження його територіальної цілісності. Останнє пояснюється актуальністю загрози сепаратизму для офіційних Анкари і Москви, а після т. зв. «арабської весни» вони також виступають за збереження конструктивних відносин з Іраном, а не ізолювати його, як того прагне офіційний Вашингтон.

Але цього, на наше переконання, недостатньо, щоб говорити про оформлення повноцінного турецько-російського партнерства. Коли 30 вересня 2015 р. Кремль розпочав нанесення ракетно-бомбових ударів по сирійській опозиції, Прем'єр-міністр Турецької Республіки Р.Ердоган назвав дії Росії в Сирії помилковими й «неприйнятними для Туреччини» [86]. А вже 7 жовтня він попередив офіційну Москву, що з огляду на порушення російськими винищувачами й бомбардувальниками повітряного простору Турецької Республіки вона може переглянути домовленості про імпорту російського природного газу і відмовитися від спорудження АЕС «Аккую» за російським проектом [145].

Водночас, незважаючи на ті проблеми, які створюють Росія і Туреччина національній безпеці одна одної, між ними налагоджено торгівлю зброєю, обсяг якою упевнено зростає. Так, у 1994 р. російський експорт озброєнь до Турецької Республіки становив 25,7 млн. дол. США, у 1995 р. – 70 млн. дол., а лише в січні – лютому 2006 р. – вже 121 млн. дол. [403]. Ця зброя використовувалась турецьким урядом проти бойовиків РПК, що також пояснює принаймні доволі м'яку реакцію офіційної Анкари на боротьбу Кремля з сепаратизмом у Чечні. Чеченська кампанія Москви вважалась турецькими керівниками внутрішньою справою Російської Федерації, хоча чималу стурбованість викликала арена дій – Кавказ. Цим, між іншим, і пояснюється ситуативне поновлення конструктивних турецько-російських зв'язків за підсумками офіційного візиту Р.Ердогана до РФ 9 серпня 2016 р. [176].

Попри всі геополітичні плани В.Путіна, Російська Федерація – не СРСР за рівнем безпекових загроз, які вона створює для Туреччини. Так, ракетно-ядерна Росія – потужна сила в світі та в регіоні, але не єдиний актор, що визначає національну безпеку і зовнішню політику Турецької Республіки. Якщо доведеться обирати між поступками на користь Заходу або Росії, турецький істеблішмент, скоріш за все, прислухається до союзників по НАТО або до аргументів ЄС. Але з більшою вірогідністю офіційна Анкара обере власну лінію поведінки, підносячи національні інтереси над союзницькими домовленостями або вигодою для бізнесу.

Ще однією визначальною рисою є те, що путінська Росія претендує на статус наддержави, а Туреччина робить ставку на нарощування впливу в Чорноморському регіоні, на Кавказі й Близькому Сході, на Балканах і в Центральній Азії. Таким чином, на шляху до світового лідерства Росії стоїть Туреччина, економічне партнерство з якою водночас є для неї необхідним.

Але коли Російська Федерація виходить за колишні межі свого геополітичного впливу, це дратує Туреччину та інші причетні держави. Певним чином, непередбачувана й агресивна Росія залишається загрозою національній безпеці Туреччини. Так, украй вороже ставлення Кремля до розширення НАТО на Схід, його деструктивне втручання в перебіг громадянської війни в Сирії й «заморожених» конфліктів та періодичні гострі кризи у відносинах із пострадянськими республіками, безумовно, негативно впливають і на Туреччину. Тому Туреччина й Російська Федерація прагнули позбавити двосторонній діалог гострих для обох сторін тем: боротьба з сепаратизмом, захист прав і свобод людини, роль еліт у політиці, характер політичного режиму тощо.

Коли проектувався «Блакитний потік», Туреччина утримувалась від гострих коментарів щодо трагічних подій у Чечні. У цілому, Туреччина намагалася не підтримувати позицію «Росія проти Заходу», так сталося, зокрема, під час змін політичних режимів у Грузії (2003 р.), Україні (2005 р.) й Киргизстані (2010 р.) , або під час російського вторгнення в Грузію 2008 р.

Офіційна Анкара тоді незмінно підкреслювала, що сторони конфлікту повинні дотримуватись норм міжнародного права, і не робила відвертих заяв на користь однієї з них. Так само Росія не фокусувала увагу на тематиці кіпрського врегулювання або курдського сепаратизму. Обидві держави – колишні імперії, вони стикаються з однаковими викликами постімперського існування (ерозія державної цілісності, розбудова демократії, пошук свого місця в новій архітектурі світу). Вони ставляться з певним розумінням до недоліків один одного, втім, не позбавлені підозр і амбіцій.

Але навряд чи варто проводити аналогії між політичними режимами в Туреччині й Росії та стилем їхньої поведінки на міжнародній арені. У плані розбудови демократичної державності Туреччина набагато попереду Росії, хоча й у турецькій новітній історії були свої помилки на ниві державного управління. Звичайно, внутрішньополітична модель знаходить своє віддзеркалення у стратегії зовнішньої політики держави. Тому, нам здається, Туреччина володіє набагато ціннішим капіталом, аніж енергоресурси, – довірою з боку сусідів і західних партнерів.

Стосовно ж майбутнього турецько-російських відносин у безпековій площині й на регіональному рівні слід пам'ятати про низку проблем, які потенційно можуть підірвати цей діалог між офіційною Анкарою й Кремлем. І Туреччина, і Росія мають такі геополітичні й безпекові інтереси, що часто перетинаються, зокрема щодо енергетичних питань або врегулювання «заморожених конфліктів» і сирійської кризи. З цих причин іншим ключовим гравцям світової політики вигідно сприяти розвитку ганебно добросусідських відносин між Турецькою Республікою й Російською Федерацією. А лінія турецько-російських суперечностей на середньострокову перспективу проходитиме там же, де вона окреслилася й нині: близько до околиць колишньої Османської імперії.

Висновки до 3-го розділу

Енергетична значимість Чорноморського регіону й пильна увага до нього крупних регіональних і світових гравців автоматично означає також підвищення його безпекового й військового значення, рівно як і небезпеки конфліктів. Причому в контексті створення ефективної регіональної системи політичної й військової безпеки важливого значення набувають взаємини Турецької Республіки з двома великими чорноморськими державами – Україною й Російською Федерацією, оскільки низка існуючих інтеграційних структур і об'єднань (ОЧЕС, ГУАМ, СНД, ОДКБ) досі не спромоглися виробити нову регіональну систему безпеки. А неспровокована військова агресія Росії проти України й анексія нею Криму в березні 2014 р. наочно продемонстрували критичний рівень конфліктогенності Чорноморського регіону й вразливість попередніх міжнародно-правових гарантій безпеки.

Якщо політична, безпекова й військова взаємодія Туреччини з Україною (в т. ч. в форматах Чорноморської групи військово-морського співробітництва та «Чорноморської гармонії») пройшла тернистий шлях від «конструктивного» партнерства (1998 р.) до «стратегічного» (2011 р.), то, згідно змін до Стратегії національної безпеки Турецької Республіки 2005 р., ухвалених РНБ у жовтні 2010 р., Росія вперше після розпаду СРСР була визначена як потенційний супротивник. Окрім геополітичних чинників, до «зони ризику» в турецько-російських взаєминах на регіональному рівні варто додати й зусилля офіційної Анкари щодо гарантування безпеки судноплавства в Чорноморських протоках та позиціонування Туреччиною себе в якості інтегратора тюркомовних пострадянських держав та регіонів Російської Федерації.

Турецька Республіка виступає в Чорноморському регіоні як самостійний гравець, прагнучи водночас отримати максимум можливого в безпековій сфері від Північноатлантичного альянсу. Спираючись на свій потужний військовий потенціал і партнерство з членами НАТО – Болгарією й Румунією та проатлантично налаштованими Україною й Грузією, Туреччина прагне проводити політику регіональної наддержави. Одним із її

напрянків, з урахуванням геополітичного й географічного розташування Туреччини, є перетворення держави в світовий транзитний пункт для перекачки й зберігання енергоресурсів.

РОЗДІЛ 4

БЛИЗЬКОСХІДНИЙ НАПРЯМ ГАРАНТУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Іранський вектор безпекової політики Туреччини

З перемогою в Ірані в лютому 1979 р. антимонархічної ісламської революції турецько-іранські взаємини набули нової, порівняно з часами правління династії Пехлеві, якості, позначеної складним переплетінням відцентрових і доцентрових тенденцій. До перших передусім відносяться ідеологічні суперечності, оскільки до початку 2000-х рр. офіційний Тегеран намірявся експортувати до Турецької Республіки «ісламську революцію». Задля цього легальними й нелегальними каналами до Туреччини засилялися представники іранських спецслужб задля здійснення терористичних актів і диверсій, а також ідеологічної обробки населення. Масштабну пропагандистську кампанію на західного сусіда розгорнуло тегеранське радіомовлення, причому більшість іранських передач була спрямована проти світських засад Турецької Республіки, на посилення в ній ісламістських настроїв. Здійснювалася політика розпалювання національних і соціальних конфліктів у південно-східних провінціях Туреччини з курдським населенням. Іранське керівництво активно використовувало економічну відсталість зазначеного регіону й релігійні вподобання значної частини його мешканців – алавітів – для ще більшої дестабілізації й без того бунтівних провінцій.

Все це призвело до росту фундаменталістських настроїв у турецькому суспільстві, а також відродження релігійних орденів, заборонених іще в 1920-ті рр. Мустафою Кемалем. Як у Туреччині, так і поза її межами серед турок-заробітчан активізувались і швидко набирали силу проіранські релігійні угруповання, фінансовані офіційним Тегераном. До них можна

віднести групу «молодих радикалів», знешкоджену турецькими спецслужбами в 1999 р. [328], а також групу Дж. Каплана і його сина – М. Каплана, що проживали в Німеччині й прагнули об'єднати турок за кордоном на основі іранської моделі розвитку і впровадження в Туреччині шариату [408]. В Ірані була надрукована й поширювалася серед мільйонів турецьких робітників у Західній Європі ісламістська «нова конституція Туреччини», що передбачала здійснення державного управління за нормами шариату [280].

Коли восени 1998 р. в Туреччині були заарештовані члени організації «Прибічники Каплана», що готували терористичні акти, М.Каплан виступив із заявою «Затримані – не терористи, а патріоти ісламу», в якій стверджував, що «Туреччина – терористична держава, в якій агонізують і будуть ліквідовані світські принципи. В зв'язку з цим оголошено повну мобілізацію джихаду» [326]. Все це, природно, спричиняло негативну реакцію офіційної Анкари й вносило елемент недовіри до іранської сторони.

Коли ж поява на політичній карті світу, внаслідок розпаду СРСР, нових незалежних держав із переважно тюркомовним населенням стала геополітичною реальністю, першими, хто звернув увагу на них, а також на фарсімовний Таджикистан, були етнічно й історично близькі до цих країн Туреччина та Іран. Змагання між офіційними Анкарою й Тегераном за Центральну Азію й Південний Кавказ було чимось більшим, ніж боротьба за регіональний вплив: це була битва моделей державного й економічного ладу, конкуренція світського й клерикального шляхів розвитку мусульманської держави.

Керівництво ІРІ сподівалося, що дух ісламської революції рано чи пізно проникне до Центральної Азії, в Казахстан і на Кавказ, і почало фінансувати витрати на реконструкцію там кількох тисяч мечетей. А головну небезпеку, пов'язану з просуванням Турецької Республіки в зазначені регіони, в Ірані вбачали в тому, що «руками Анкари діє Вашингтон». Якщо США, закріпившись після перемоги у війні 1990-1991 рр. проти режиму

Саддама Хусейна біля південних кордонів Ірану і в Перській затоці, зможуть вплинути й на північних сусідів ІРІ, то вона опиниться у ворожому оточенні. Крім того, використовуючи міцні взаємини з Вірменією й Туркменістаном, Іран у своїй економічній стратегії намагався перехопити у Туреччині проект постачання вуглеводнів із Каспійського регіону.

Але привабливість шийтського варіанту ісламської ідеології була під питанням у пострадянських республіках, населених, за винятком секуляризованого Азербайджану, майже виключно мусульманами-сунітами. А в турецькому варіанті модернізації містилося принаймні три чинники, що виявилися більш конкурентоздатними, ніж іранські. Це – світський характер держави, економіка вільного ринку і, зрештою, спільні для всіх тюрків генеалогічні корені. Тому в першому раунді боротьби за пострадянський простір Турецька Республіка здобула перемогу, однак у офіційної Анкари пройшла вже та ейфорія, що спостерігалась відразу після розпаду СРСР. Стало очевидно, що без солідної підтримки США і ЄС Туреччині не вдасться повністю опанувати територіально величезний і певною мірою економічно відсталий простір. Тим паче, що до сер. 2000-х рр. Туреччина була вражена серйозною економічною кризою, а Захід, попри щедрі обіцянки, з допомогою не поспішав.

А оскільки на погляд ІРІ (і її головного близькосхідного союзника – САР) головною загрозою для регіональної безпеки виступала Держава Ізраїль, боротьба проти якої стала наріжним каменем зовнішньої політики офіційного Тегерана, він у край негативно відреагував на формування геополітичної вісі «Анкара – Тель-Авів». На 8-му саміті ОІК на вищому рівні в Тегерані у грудні 1997 р. іранська сторона ініціювала ухвалення резолюції, що звинувачувала Турецьку Республіку в «співробітництві з сіоністським режимом, який є небезпекою для всього ісламського світу» [364].

Президент ІРІ Мохаммад Хатамі гнівно засудив проведення американсько-ізраїльсько-турецьких військових маневрів у Середземному морі в листопаді 1997 р., зазначивши, що вони створюють «пряму загрозу

незалежності Ірану і всьому мусульманському світові» [325]. Керівники Ірану (й Сирії) вважали, що лише в рамках близькосхідного врегулювання, де офіційна Анкара виступала в ролі посередника, можна було послабити негативний вплив турецько-ізраїльського партнерства.

Порозумінню Туреччини й Ірану (та Сирії) перешкождали не лише територіальні, ідеологічні й політичні спори, на думку автора, головну деструктивну роль відіграло різне ставлення до США. Іран і Сирія були зараховані за першого президентства Дж.В.Буша до «вісі зла», тобто тих держав, які надають підтримку міжнародному тероризму й потай розробляють зброю масового враження [399]. До того ж обидві держави спонсорували радикальні палестинські й ісламські організації регіону (ХАМАС, «Ісламський джихад Палестини», «Хезболла», «Комітети народного опору»), а також до «кедрової революції» 2005 р. зберігали військову присутність у Лівані. Туреччина ж десятиліттями була стратегічним партнером і військовим союзником США на Близькому Сході; крім того, офіційна Анкара наполегливо торувала шлях євроінтеграції.

Щоправда, коли лідер ісламістської Партії благоденства – засновник «політичного ісламу» й політичний наставник Р.Ердогана – Неджметтін Ербакан очолював у червні 1996 – червні 1997 рр. турецький уряд, ним було зроблено кілька дружніх жестів на адресу Ірану. Зокрема, прем'єр наголошував, що хоче співпрацювати з ІРІ не лише в економічній сфері, а й у військовій та безпековій площинах [363]. Але від такої ідеї швидко довелось відмовитися, оскільки запротестували генерал-кемалісти. Коли ж у лютому 1997 р. на мітингові в м. Сінкан, за 25 км від Анкари, іранський посол виступив із запальною промовою, закликавши до впровадження в Туреччині шаріату, військові знову продемонстрували, що втрутяться в разі появи загрози стабільності в державі. Вони наказали танковій колоні пройти вулицям цього міста, і Н.Ербакан змушений був змиритися з такою демонстрацією сили [348], а менш, ніж через півроку подав у відставку.

Але після усунення військовими ісламіста Н.Ербакана від влади й розпуску Партії благоденства, створена ним економічна «ісламська вісімка» провідних мусульманських держав збереглася, й під час її саміту в столиці Бангладеш – Даккі 1-2 березня 1999 р. Президент Турецької Республіки С.Демірель зустрівся з Першим віце-президентом ІРІ Хасаном Хабібі, що породило певний оптимізм стосовно можливості подальшого міждержавного діалогу й здійснення практичних кроків із взаємодії в напрямках, цікавих для обох сторін [289].

Однак уже в травні-червні 1999 р. окреслився новий виток напруги у турецько-іранських безпекових відносинах, спричинений негативною реакцією офіційної Анкари на активізацію в ІРІ кампанії «на підтримку про ісламських сил у Туреччині, на нав'язування іранської ідеології світському турецькому суспільству». Так розцінило керівництво Турецької Республіки масові демонстрації в іранських містах на підтримку М. Кавакчі – депутатки ВНЗТ від ісламістської Партії чесноти, що ризикнула з'явитися в парламент у головному уборі. Іранський посол був викликаний до МЗС Турецької Республіки, де йому було зроблено подання стосовно «втручання Тегерана у внутрішні справи Туреччини» [365].

Крім того, ще на початку року турецька преса, з посиланням на різні джерела, стверджувала, ніби на території Ірану біля м.Урмія знаходиться госпіталь для бойовиків РПК, а також низка таборів цієї партії в прикордонних районах [327]. Тому в червні 1999 р. турецькі ВПС бомбардували іранську територію, а іранці в ході прикордонної операції затримали двох турецьких військових. Наступного місяця Прем'єр-міністр Туреччини Б.Еджевіт заявив: «Після того, як була припинена допомога, що надається РПК з боку Сирії, ці функції взяв на себе Іран. І це викликає нашу стурбованість». Б.Еджевіт також закликав Іран відмовитися від політики «зустрічі бойовиків РПК із розпростертими обіймами» й зажадав взяття всіх прикордонних районів під строгий контроль іранської влади, щоб терористами було заборонено використовувати їх як бази [329].

Ситуація ускладнювалася тим, що попри заборону в 1980 р. рахбаром Рухоллою Мусаві Хомейні діяльності політичних партій, іранським курдам вдалося зберегти рух за автономію й політичні організації, що діяльно співпрацювали з РПК (зокрема, вільно функціонувала й користувалася захистом місцевих спецслужб Партія вільного життя Курдистану – іранське відділення РПК). Але у владі ІРІ різних позицій у курдському питанні дотримувались «консерватори» й «реформатори».

Перші, очолювані наступником Хомейні – рахбаром Алі Хаменеї, пам'ятаючи гіркі уроки проголошеної в умовах радянської окупації Північного Ірану 1941-1946 рр. «Курдської (Мехабадської) Народної Республіки», виступали проти будь-якої курдської автономії. А «реформатори» на чолі з Президентом ІРІ М.Хатамі намагалися пом'якшити напруженість між іранськими курдами й офіційним Тегераном у рамках висунутої ними програми діалогу цивілізацій.

Оскільки офіційні іранські представники продовжували заперечувати перебування на території ІРІ членів РПК і надання їм допомоги, демарш турецького прем'єра підтримав Президент Турецької Республіки С.Демірель. Але на питання про те, чи не може бути застосована до Ірану, як колись до Сирії, погроза силою, глава держави відповів: «Події різні, умови різні й вирішення проблем теж різне. І поки що такого кроку Туреччина не вчинить» [330].

На 6-му засіданні Вищої турецько-іранської комісії з питань безпеки в Анкарі 10-12 серпня 1999 р. турецька сторона сподівалася зосередитися на присутності бойовиків РПК у прикордонних районах Ірану й наполегливо добивалася згоди офіційного Тегерану на проведення спільних операцій проти РПК. Але ця пропозиція не була підтримана, сторони узгодили лише частину питань порядку денного, зокрема щодо створення прямих ліній телефонного й факсимільного зв'язку між призначеними спеціальними представниками, обміну інформацією й проведення необхідних розвідувальних заходів задля гарантування безпеки в прикордонних районах.

Незважаючи на зусилля офіційної Анкари націлити зазначені напрямки, включно з плануванням і одночасним здійсненням антитерористичних операцій, лише на боротьбу проти РПК, іранці запропонували співробітництво в ширших рамках, включивши до списку «об'єктів зацікавлення», окрім РПК, інші терористичні й екстремістські організації, в т.ч. опозиційні іранському режиму структури, присутні, за твердженням Тегерана, на турецькій території [97, с. 81-82].

Лише після приходу до влади в Турецькій Республіці в листопаді 2002 р. помірковано-ісламістської ПСР турецько-іранські відносини, передусім у безпековій площині, почали набувати нового - позитивного змісту. А на ґрунті неприйняття американсько-британської інтервенції в Афганістан у 2001 р. та в Ірак у 2003 р. і воєнної окупації цих держав окреслилося навіть формування вісі «Анкара – Тегеран», що невдовзі набула обрисів «геополітичного трикутника» Анкара – Тегеран – Дамаск. Ключові міжнародні актори регіону виходили з того, що американські війська перебувають у безпосередній близькості від їхніх національних кордонів і не планують у найближчій перспективі залишати Близький Схід. Велику роль у налагодженні безпекового діалогу з регіональними проблемами між Турецькою Республікою й ІРІ відіграло поліпшення турецько-сирійських взаємин, про що докладніше йтиметься нижче.

Небезпека дезінтеграції Іраку й появи незалежної Курдської держави, а також криза в турецько-ізраїльському партнерстві (внаслідок підтримки Ізраїлем американсько-британської воєнної окупації Іраку й жорсткої позиції з Палестинської проблеми) змусили офіційну Анкару активізувати свої дії в регіоні без оглядки на західних союзників. Спільність завдань, що постали перед Туреччиною, Іраном і Сирією, сприяла їхньому зближенню й координації дій, змусила до перегляду попередніх конфліктних позицій щодо гострих проблем регіональної безпеки.

Як наслідок, можливість тіснішого зближення Туреччини, Ірану й Сирії з метою політичної координації та сприяння регіональній безпеці була

в центрі переговорів Прем'єр-міністра Турецької Республіки Р.Ердогана з Президентом ІРІ М.Хатамі в Тегерані 27 липня 2004 р. Турецька дипломатія доклала чимало зусиль для зриву будь-яких спроб курдських лідерів зробити Кіркук столицею автономного Іракського Курдистану, тому Р.Ердоган закликав до об'єднання зусиль сторін для попередження розколу Іраку. Турецький прем'єр також ознайомив М.Хатамі з результатами спільної роботи спецслужб Туреччини й Сирії проти РПК та запропонував, щоб відповідні відомства ІРІ теж підключилися до цієї діяльності. За підсумками візиту Р.Ердогана до Ірану було підписано угоду про співпрацю спецслужб трьох держав, що містила визначення РПК як терористичної організації й оформила турецько-іранське співробітництво щодо захисту міждержавного кордону [334].

Наприкінці того ж року Військова консультативна рада Туреччини розглянула питання про створення нового військового з'єднання (5-ї бригади чисельністю 5 тис. чол.), що мало розташуватися на сході країни поблизу озера Ван. Хоча США і НАТО виступили проти формування цієї бригади, офіційна Анкара була готова координувати її дії з іранською стороною для спільних операцій проти курдів.

А в травні 2006 р. відбувся робочий візит до Туреччини генерального секретаря Вищої ради національної безпеки Ірану Алі Ардашира Ларіджані, який провів переговори зі своїм турецьким колегою – генеральним секретарем РНБ І.Альпдоганом, Міністром закордонних справ Турецької Республіки А.Гюлем і Прем'єр-міністром Туреччини Р.Ердоганом. За підсумками переговорів сторони домовилися нарощувати взаємодію з ліквідації військових таборів і баз РПК. На виконання цієї угоди іранські війська провели низку успішних операцій зі знищення бойовиків місцевого філіалу РПК, а також їхніх баз, у т. ч. й на території Північного Іраку, і видали Туреччині кілька заарештованих функціонерів цієї організації [100, с. 201].

Результативному турецько-іранському безпековому діалогу, попри наявність ряду істотних проблем, чималою мірою сприяло енергетичне співробітництво двох держав. Згідно підписаного в липні 2007 р. «Меморандуму про наміри» щодо транспортування іранського й туркменського природного газу через територію ІРІ й Турецької Республіки, сторони домовились про створення спільного підприємства, а Турецька нафтова компанія зобов'язалася взяти участь у розширенні й модернізації низки газових родовищ «Південного Парсу». Зрозуміло, що в разі реалізації такого проекту неминуче мали з'явитися серйозні тертя в турецько-американських взаєминах [394].

На додаток, у листопаді 2007 р. Туреччина й Іран уклали в Анкарі Угоду про співпрацю в сфері електроенергетики, що передбачала спільне будівництво й експлуатацію трьох ТЕС (дві в ІРІ і одна в Турецькій Республіці) та однієї ГРЕС на іранській території. Крім того, планувалася модернізація високовольтних ЛЕП, які пов'язують дві суміжні держави [335]. Пресовий представник посольства США у Туреччині К.Селлоу заявила тоді, що Іран не має бути задіяний у турецькій політиці диверсифікації джерел імпорту енергоносіїв та їхнього транспортування на Захід, оскільки він не співпрацює з РБ ООН і МАГАТЕ та не виконує їхні рішення. Але офіційна Анкара у відповідь на негативну реакцію Сполучених Штатів нагадала їм, що «Туреччина ні в кого не зобов'язана запитувати дозвіл на вигідні з погляду національних інтересів дії», а співпраця з Іраном в енергетичній сфері вигідна не лише Турецькій Республіці, а і ЄС [292].

Разом з тим, турецький уряд підтримував право ІРІ на мирне використання атомної енергії, закликаючи офіційний Тегеран до максимальної прозорості у взаєминах із МАГАТЕ. На противагу наполегливим вимогам Білого Дому стосовно впровадження більш жорстких санкцій проти Ірану за просування ним ракетно-ядерної програми, Туреччина, відчуваючи певну стурбованість щодо цієї програми, виступала на користь врегулювання конфлікту виключно дипломатичними засобами.

Вони, зрештою, увінчалися підписанням у Відні 14 липня 2015 р. Спільного всеосяжного плану дій між ІРІ, «групою 5+1» (постійні члени РБ ООН і ФРН) та ЄС щодо допуску інспекторів МАГАТЕ на іранські ядерні об'єкти в обмін на почергове зняття західних санкцій [141].

На думку турецького політолога А. Біранда, його держава «фактично брала участь у відносинах між США і ЄС, з одного боку, та Іраном, з іншого, і відігравала роль неофіційного посередника» [338]. Тому в доповіді комісії ЄС щодо вступу Турецької Республіки в Об'єднану Європу наголошувалося, що Євросоюз схвально сприймає сприяння офіційної Анкари переконати Тегеран відповідати вимогам світового співтовариства [335].

Але укласти угоду про поставки природного газу Туреччині й Ірану тоді не вдалося, хоча на двосторонньому рівні взаємини набули партнерського характеру. Коли в червні 2009 р. відбулися чергові президентські вибори, на яких вдруге переміг висуванець Корпусу стражів ісламської революції – консерватор Махмуд Ахмадінежад, турецькі офіційні особи були серед перших, хто поздоровив його з переобранням. А перший офіційний візит до Ірану на рівні глав зовнішньополітичних відомств після сформування нового уряду здійснив Міністр закордонних справ Турецької Республіки А.Давутоглу. Він охарактеризував Іран як «сусіда, друга й партнера», підкресливши, що це партнерство має великий економічний потенціал. На прес-конференції глава турецької дипломатії також заявив, що обидві держави надають першорядного значення проблемам регіональної безпеки, та вітав налагодження співпраці між службами безпеки двох країн, що мало сприяти боротьбі проти тероризму.

Іранський колега А.Давутоглу – Манучехр Моттакі підкреслив важливість ірансько-турецького співробітництва для боротьби з такими терористичними організаціями як РПК та її легальним прикриттям – Партією свободи і демократії. Міністр закордонних справ Ірану також наголосив, що рівень відносин із Турецькою Республікою «має потенціал стратегічного співробітництва» [100, с. 206].

Результати переговорів були конкретизовані й отримали подальший розвиток під час офіційного візиту до Ірану Прем'єр-міністра Турецької Республіки Р.Ердогана наприкінці жовтня 2009 р. Під час переговорів із рахбаром Хаменеї, Президентом ІРІ Ахмадінежадом і Головою Меджлісу Ірану Алі Ларіджані сторони торкнулися проблеми ірансько-американських взаємин, і Р.Ердоган знову запропонував своє посередництво для пошуків порозуміння. Він також надав співрозмовникам вичерпну інформацію про Цюріхський протокол щодо нормалізації відносин Туреччини із Вірменією, яка мала тісні стосунки з ІРІ, а також обговорив допомогу, яку офіційна Анкара могла б надати для вступу Ірану до СОТ.

Вінцем візиту Р.Ердогана стало підписання довгоочікуваного енергетичного договору щодо спільної розробки басейну «Південний Парс» і запасами природного газу в 14 трлн. куб. м. Причому половина видобутого газу (35 млрд. куб. м щорічно) мала належати Туреччині, що могла використовувати його як для внутрішніх потреб, так і для експорту до ЄС. Сторони домовилися й про будівництво в прикордонному районі двох електростанцій потужністю 6 млрд. кВт/год., завдяки чому від турецького причорноморського Трабзона до іранського Абакана поблизу Перської затоки була б створена мережа електропостачання [100, с. 207].

Як наслідок, у фокусі офіційного візиту Р.Ердогана до США на початку грудня того ж року перебували як питання нормалізації відносин Турецької Республіки з Вірменією та Республікою Кіпр, близькосхідне врегулювання і безпекова ситуація в Афганістані, так і іранська ядерна програма. Білий Дім наголосив, що розраховує на підтримку Туреччини у вирішенні останньої й активізацію її посередницьких зусиль, незалежно від того, чи буде їм наданий певний офіційний статус. Тобто, Турецька Республіка, що помітно зблизилася з ІРІ після перемоги на парламентських виборах ПСР і американсько-британської окупації Іраку, розглядалася як союзник США, спроможний вести конструктивний діалог із Тегераном.

Р.Ердоган, зі свого боку, висловився за вирішення кризи навколо іранської ядерної програми дипломатичним шляхом й запевнив партнерів у тому, що турецька сторона готова цьому сприяти: «Туреччина може стати «коридором» для втілення в життя дипломатичних ініціатив». Причому Прем'єр-міністр Туреччини нагадав, що немає сенсу очікувати бажаного ефекту від закликів до Ірану відмовитися від розвитку ядерної програми, а також наголосив, що турецький уряд «не бажає ані в регіоні, ані в будь-якому іншому місці ядерної зброї. Ми проти виробництва Іраном ядерної зброї, але також проти набуття ядерної зброї іншими країнами регіону». «А Ізраїль володіє такою зброєю», – зауважив Р.Ердоган.

Заперечуючи поширену на той час серед аналітиків-міжнародників думку про зміну офіційною Анкарою зовнішньополітичної стратегії, турецький прем'єр наголосив, що зовнішня політика його держави не повинна бути однобокою й, тісно співпрацюючи із Заходом, Туреччина не може забувати про Схід і навпаки. Держава володіє достатніми ресурсами, потрібними для проведення активної політики на обох напрямках [339].

Водночас у взаєминах Турецької Республіки й ІРІ зберігалися істотні розбіжності щодо моделей гарантування національної безпеки на регіональному рівні. Якщо іранська модель базується на збігові релігії й політики та характеризується відсутністю ліберально-демократичних засад, то турецька модель переконливо демонструє можливість успішного поєднання урядового секуляризму і громадянського суспільства – з ісламським пошвавленням у політиці в рамках чітких конституційних і правових гарантій для громадянських свобод.

Тоді як офіційний Тегеран позиціонував себе як непримиренного борця проти панування Заходу на Близькому Сході, відмовляючись юридично визнати Державу Ізраїль і підтримуючи радикальні ХАМАС у Палестині, «Хезболлу» в Лівані й хуситів у Ємені задля формування

антизахідного фронту за участю окремих арабських країн, Туреччина обрала більш раціональний підхід до безпекових близькосхідних проблем. Регіональна політика офіційної Анкари була заснована на спокійній і врівноваженій дипломатії, консенсусі й пошуках переговорних рішень проблемних питань між ІРІ і Заходом, Сирією й Ізраїлем, Ізраїлем і Палестиною. До того ж офіційна Анкара віддавала перевагу розвитку економічного співробітництва, аніж ідеологічній демагогії й втручанню у внутрішні справи інших держав.

Таким чином, турецька й іранська моделі регіональної політики здатні стати найбільш діяльними й привабливими для тих держав Машрику, що досі хитаються між можливостями союзу із Заходом та дистанціюванням від нього, в питаннях релігії й демократії, між пріоритетами політичних курсів чи економіки.

Звичайно, взаємини Турецької Республіки з ІРІ у безпековій площині склалися непросто: тривале стратегічне партнерство Анкари зі США, членство Туреччини в НАТО, «вісь Анкара – Тель-Авів», що була одним із ключових сегментів американського плану зі створення на Близькому Сході «нового регіонального порядку», - все це перманентно спричиняло стурбованість правлячої верхівки ІРІ. Серйозною проблемою турецько-іранських відносин було їхнє суперництво за вплив у Центральній Азії й на Південному Кавказі.

Але водночас нормалізація й поліпшення турецько-іранських стосунків з початку 2000-х рр., обмін робочими, офіційними й державними візитами політичних діячів двох країн, зближення позицій із важливих регіональних і світових проблем свідчили про нову розстановку сил у регіоні, спричинену Іракською війною й загостренням відносин між США й низкою близькосхідних країн на тлі потужної американської військової присутності.

4.2. Еволюція турецько-сирійських взаємин

Модерні турецько-сирійські взаємини сягають своїм корінням епохи Османської імперії, тому методологічно доцільно дослідження їхньої еволюції здійснювати з урахуванням історичних реалій. Адже саме вихідці з Сирії, економічно найрозвиненішої арабської провінції імперії з давніми й багатими традиціями державотворення, - представники молоді інтелігенції Абд аль-Керім, Касем аль-Халіль, Сейфаддін аль-Хатиб, Абд аль-Хамід аз-Захраві та інші становили більшість утвореного в 1909 р. в Стамбулі (завдяки перемозі молодотурецької революції) Літературного клубу – першого легального об'єднання на засадах арабського патріотизму.

Сирійці домінували й у таких поважних національних політичних організаціях як «Молода Аравія», що сформувалася в 1911 р. у Парижі на чолі з Ауном Абд аль-Хаді, Мухаммедом Рустумом Хейдаром і Ахмедом Кадрі, та Османська партія адміністративної децентралізації, яка була заснована в 1912 р. під керівництвом Рафік-бея аль-Азма, Шиблі аш-Шмейля та Мухібаддіна аль-Хатиба. Арабські націоналісти прагнули компромісу з правлячою тоді в Стамбулі молодотурецькою верхівкою, природно обстоюючи ідею єдності арабських і тюркських підданих та пропонуючи власну програму адміністративних реформ, яка мала перетворити Османську імперію на двоєдину турецько-арабську державу (на кшталт дуалістичної Австро-Угорщини).

Але, на відміну від ліберальної імперії Габсбургів, що залишила по собі загальною вдячні спогади в історичній пам'яті населення держав, які постали на її уламках із завершенням Першої світової війни, й долучилася до формування їхньої політичної культури в демократичному дусі, Турецьку Республіку від початків її існування в Сирії та інших арабських державах сприймали як правонаступницю Османської імперії, що віками колонізувала ці країни та заважала їхньому нормальному розвитку. З іншого боку, в республіканській Туреччині – фактичній продовжувачці Османської імперії – дивилися на Сирію й решту арабських країн як на колишні колонії, що

свого часу отримали незалежність внаслідок сепаратизму й підтримки ззовні [233, р. 47].

Не дивно, що після Другої світової війни та деколонізації Арабського Сходу (Машрику) між Туреччиною й Сирією розгорілася серйозна боротьба за політичний вплив у Близькосхідному регіоні. Вона посилювалася тим, що обидві держави за доби холодної війни знаходились у геополітичних орбітах двох конкуруючих полюсів: Туреччина, що з часів Ататюрка взяла курс на вестернізацію країни, а 18 лютого 1952 р. стала повноправним членом НАТО, протиставила себе лідеру іншого блоку – СРСР, з яким Сирія час від часу налагоджувала союзницькі відносини. Активна антикомуністична позиція турецького керівництва й експансіоністська політика Радянського Союзу в Близькосхідному регіоні відіграли велику роль у формуванні політики Туреччини щодо САР. Сирія, в свою чергу, вважала Турецьку Республіку «регіональним жандармом» США, за допомогою якого Захід проводив там свою політику.

Взаємини двох суміжних держав (турецько-сирійський кордон має протяжність 822 км) по завершенні холодної війни були переобтяжені трьома головними проблемами: територіальними, пов'язаними з Александреттським санджаком (нині – турецька провінція Хатай); розподілом водних ресурсів регіону; курдською проблемою й підтримкою офіційним Дамаском терористичної РПК.

Болючою сторінкою в сирійській національній пам'яті залишилася анексія 29 червня 1939 р. Туреччиною належного Сирійській Республіці колишнього Александреттського санджака з абсолютним переважанням арабського населення (65% – алавіти, 20% – суніти й 15% – східні християни). Чотири століття він входив до османської провінції Алеппо й наприкінці Першої світової війни потрапив під французьку окупацію та згодом був включений Лігою Націй до складу французького мандату в Сирії й Лівані. Анексія була здійснена за підтримки Франції й Великої Британії,

які бажали тим самим попередити вступ офіційної Анкари в назріваючий збройний конфлікт із нацистською Німеччиною на боці останньої. До того ж Франція, небезпідставно стурбована агресивними зазіханнями фашистської Італії в Східному Середземномор'ї, була зацікавлена шляхом передачі Александретти (Іскендеруна) Туреччині отримати серйозного союзника в протистоянні з Італією [345, р. 115].

Роком раніше, незадовго до виборів до Законодавчої асамблеї санджаку, Туреччина спровокувала «безлади» в Александретті й, користуючись ними, зажадала від Франції згоди на введення своїх військ. Під тиском Великої Британії, Франція пішла на цю поступку, що вирішила наперед захоплення санджаку турками. 3 липня 1938 р. в Антак'ї (Антіохії) було підписано угоду між генеральними штабами Туреччини й Франції, що дозволяла ввести в округ «для підтримання порядку» війська обох держав у рівній кількості. Через день почалася турецька військова інтервенція, що супроводжувалася переселенням до санджаку десятків тисяч етнічних турків, а також насильницьким вигнанням із нього арабів та вірмен, які становили абсолютну більшість мешканців автономії [267, s. 335].

Аж до середини 2000-х рр. САР офіційно не визнавала санджак за Туреччиною, на сирійських картах територія Іскендеруна зафарбовувалася одним кольором з рештою території САР, а міждержавний кордон позначався пунктиром як тимчасовий [27, с. 13]. Невирішеність питання про державну належність Іскендеруна негативно впливала на загальний тон взаємовідносин двох країн, але по завершенні холодної війни Сирія уникала відкритої постановки питання про необхідність якнайшвидшого врегулювання територіальної проблеми з Туреччиною, оскільки перед офіційним Дамаском на порядок денний стало набагато важливіше питання, пов'язане з поверненням Голанських висот, захоплених Ізраїлем в ході Шестиденної війни 1967 р.

Турецька влада періодично вимагала внести зміни до сирійських карт згідно фактичного проходження міждержавного кордону, але офіційний

Дамаск ухилився від цього. З урахуванням того, що чимала частина вищих функціонерів правлячої сирійської Баас походила з Іскендеруна, а арабське населення провінції Хатай, що історично тяжіло до САР, за різними оцінками становить до 1 млн. чол., малоймовірним здавалося, що сирійці відмовляться від своїх територіальних претензій і тим більше юридично визнають суверенітет Туреччини над зазначеною територією.

Більше того, характерною особливістю сирійської регіональної політики стало надання режиму найбільшого сприяння країнами, що мали напружені взаємини з Туреччиною. Значною мірою саме цим пояснюється особливий характер грецько-сирійських відносин, підтримка офіційним Дамаском греків-кіпріотів, форсований розвиток вірменсько-сирійських зв'язків (Голова Верховної Ради Вірменії в 1990-1991 рр. і перший президент республіки в 1991-1998 рр. Л.Тер-Петросян народився в давньому сирійському місті Алеппо (Халеб), а його батько був одним із засновників Комуністичної партії Сирії й Лівану), тісні контакти сирійських спецслужб із болгарськими.

Лише на початку 2005 р., коли попередні офіційні візити в Дамаск Президента Турецької Республіки Ахмеда Неджета Сезера й Прем'єр-міністра Туреччини Реджепа Таїпа Ердогана відкрили шлях до плідної дискусії між двома країнами, сирійський уряд заявив, що він більше не має претензій до суверенітету над провінцією Хатай. Але, з іншого боку, офіційно так і не було задекларовано, що Сирія зрікається своїх прав на суверенітет над згаданим районом. Інакше для Сирії з'явився б негативний прецедент стосовно вирішення на користь Ізраїлю територіальної суперечки через Голанські висоти.

Іншою важливою безпековою проблемою в турецько-сирійських взаєминах було питання розподілу ресурсів найголовніших річок, які протікають територіями обох держав, - 3065-км Євфрату та його лівих приток – Балиха і Хабура, а також 571-км Асі-Оронта з правою притокою Африном, що належать до середземноморського басейну. Адже

особливістю близькосхідної гідрографії є вкрай нерівномірне забезпечення ресурсами прісної води. Основні регіональні гідроресурси знаходяться на півночі (схід і південний схід Туреччини, північні райони Ірану й Іраку – головним чином на території етнічного Курдистану) й «транспортуються» в зони дефіциту води через систему водних артерій (річок і підземних джерел).

Наглядним прикладом є річкова система Межиріччя – басейни рік Тигру і Євфрату та їхніх приток, на берегах яких виникли перші світові цивілізації. Ця природна гідросистема транспортує ресурси з багатих водою регіонів Східної й Південно-Східної Анатолії та північного сходу Месопотамії (Іракський і Західний Іранський Курдистан) до сухої зони півдня й надає, таким чином, життя арабським пустелям, що територіально обіймають більшу частину регіону. В контексті масштабніших і глобальніших проблем, таких як арабсько-ізраїльський конфлікт чи його серцевина - Палестинська проблема, розподіл гідроресурсів, за певних умов, може набувати більш різкого звучання й сприяти додатковій ескалації напруженості. Причому питання використання річкової води первісно мають асиметричний характер, оскільки той, хто володіє верхньою течією, контролює й увесь стік та має сильнішу позицію, що наглядно й демонструвала Туреччина у взаєминах із Сирією й Іраком, використовуючи прісну воду в посушливих кліматичних умовах Близького Сходу як стратегічну зброю.

«Водні» розбіжності між Туреччиною й Сирією почали загострюватися в 1970-1980-ті рр., коли турецький уряд приступив до будівництва й введення в експлуатацію на Тигрі і Євфраті низки гідроенергетичних та іригаційних споруд і втілення в життя Проекту Південно-Східної Анатолії, відомого під аббревіатурою GAP (Güney Doğu Anadolu Projesi) й вартістю по державній лінії 32 млрд. дол. США [404, р. 21]. Найбільший в історії Турецької Республіки проект із 22-х гребель, 19-ти ГРЕС і двох тунелів для зрошення 25-ти іригаційних систем на

території 9-ти провінцій намічалось завершити до 2000 р., в результаті чого можна було б виробляти 36 млрд. кВт/год. електроенергії, а також зрошувати більше 4 млн. акрів землі [343]. Це дозволило б значно поліпшити соціально-економічну ситуацію у відсталих районах Південно-Східної Анатолії, населених переважно курдами. Щоправда, курдські сепаратисти стверджували, ніби насправді проект GAP мав на меті зруйнувати традиційний спосіб життя місцевого курдського населення – головної опори й ресурсного джерела збройної боротьби РПК [46, с. 55].

В ході будівництва гребель Туреччина зазвичай стримувала потік вод Євфрату в Сирію в межах 500 куб. м у секунду (т. зв. «джентльменська угода» – протокол про використання Євфрата для гідроенергетичних систем від 18 липня 1987 р.), ще більше скорочуючи його, коли настав час заповнення водою водосховищ. Це й призвело до виникнення напруженості між двома країнами [246, р. 15-16]. Так, 13 січня 1990 р. турецькі гідротехніки для заповнення водою біля греблі імені Ататюрка зупинили на місяць стік вод Євфрату в Сирію, внаслідок чого русло ріки від південних кордонів Туреччини до штучного озера Ель-Асад в районі м. Мексена стало повністю сухим.

Таким чином офіційна Анкара продемонструвала свою потужну «водну зброю», а міждержавні відносини загострилися до межі. Хоча Туреччина й стверджувала, що вжила всіх необхідних заходів для мінімізації шкоди Сирії й Іраку, спричиненої «технічною необхідністю» при будівництві гідросистеми, в арабському світі ці дії турецького уряду недвозначно розцінювались як навмисне позбавлення арабських країн вод Євфрату. Проте й раніше односторонні дії Туреччини з використання водних ресурсів не раз були причиною криз у відносинах між нею, з одного боку, й Сирією та Іраком – з іншого (наприклад, у 1974 і 1981 рр. під час будівництва гребель Кебан і Каракайя), також викликаючи гострі дипломатичні тертя між цими країнами [138, с. 171].

Сирія й Ірак неодноразово звинувачували Туреччину в односторонньому незаконному використанні вод Євфрату й Тигру на шкоду господарським і суспільним інтересам цих країн. Але офіційна Анкара навіть не повідомляла їх про свої нові проекти, як того вимагають міжнародно-правові норми. Туреччина стверджувала, що згадані держави отримували всю необхідну інформацію в рамках засідань спільного технічного комітету, до якого входять представники всіх трьох сторін.

А коли в 1987 р. тодішній прем'єр-міністр Сирії Абдул Рауф аль-Касм під час офіційного візиту до Анкари попросив збільшити сирійську квоту води у Євфраті, турецька сторона зажадала у відповідь заборонити використовувати сирійську територію РПК і вірменським націоналістичним організаціям. Сирія відмовила, й переговори було припинено. В Дамаску надовго запам'ятали погрозу, висловлену наступного року тоді ще прем'єр-міністром Тургуттом Озалом: «Варто нам на місяць затримати воду річки Євфрат, і Сирія впаде до наших ніг» [36].

Сирійська позиція полягала в тому, що річки Євфрат і Тигр є міжнародними водними артеріями та наполягала на використанні їхніх вод спільно всіма трьома сторонами (Сирія, Ірак, Туреччина) за квотами, що визначаються на підставі «математичної формули». Офіційний Дамаск неодноразово намагався підняти цю проблему на міжнародній арені, пропонуючи вирішити суперечності в Міжнародному суді ООН і Міжнародній правовій комісії, або ж у рамках ЛАД. Але Турецька Республіка не підписала Протокол ООН про правила використання міжнародних вод у несудноплавних цілях від 31 травня 1997 р. й продовжує вважати Тигр і Євфрат однією річкою (за 195 км від Перської затоки, біля іракського міста Ель-Курна, вони зливаються у спільне русло – Шатт-ель-Араб) та не визнає їх у якості міжнародних вод, кваліфікуючи як «води, що виходять за кордони» [226, р. 39-40].

Кілька разів сторони намагалися дійти до згоди з водної проблеми, однак тристоронні зустрічі часто завершувались лише узгодженням

технічних питань. Більше того, Ірак і Сирія нерідко бойкотували наради з водних проблем, що скликалися офіційною Анкарою [87, с. 30]. За турецько-сирійською угодою 1987 р., як уже зазначалося, Анкара передає Дамаску щороку 15,8 млрд. куб. м (500 куб. м на сек.) євфратської води. Але після завершення в 1990 р. будівництва турецької греблі імені Ататюрка (висотою в 169 м і довжиною 1820 м) частка Сирії істотно зменшилася, що не дозволило збільшити площу зрошуваних земель для продовольчого забезпечення населення, яке подвоюється кожні чверть століття, країна почала відчувати брак води. За оцінкою сирійських експертів, будівництво греблі й утворення однойменного водоймища «Ататюрк», площею в 517 км² і об'ємом у 48,7 куб. км, спричинили в Сирії щорічну нестачу води з Євфрату й Тигру від 7 до 9 млрд. куб. м.

Лише до сер. 2000-х рр. сукупний стік Євфрату на турецько-сирійському кордоні зменшився внаслідок наповнення в Туреччині водоймищ на 150 млрд. куб. м (150 куб. км). Це серйозно загрожувало амбіційним господарським проектам Сирії й Іраку, пов'язаним із використанням вод басейнів Євфрату й Тигру. За офіційними оцінками керівництва обох держав, до 2010 р. реалізація GAP мала призвести до втрати Сирією 40 % її гідроресурсів з Євфрату, а Іраком – до 90 % з Євфрату й Тигру разом [138, с. 179].

Заради об'єктивності варто зазначити, що й САР вела себе не кращим чином, коли практично зневоднювала річку Асі-Оронт, що бере свої витoki в горах Антілівану й далі тече строго на північ сирійською територією через великі міста Хомс і Хама, після чого повертає на захід до турецької провінції Хатай і впадає в Середземне море поблизу порту Самандаги. В Анкарі стверджували, ніби Сирія, що має на Асі-Оронті дві греблі (Дестан і Махерде) й водний регулятор у місті Джиср-еш-Шугур, забирала 90 % водних ресурсів річки, залишаючи Туреччині із сукупного стоку біля 1,2 млрд. куб. м на рік лише 120 млн. (та й ті настільки забруднені, що малопридатні для використання). Але й ця незначна кількість води, на думку

турків, була під загрозою, оскільки будівництво в Сирії на згаданій річці ще двох водоймищ – Зезун і Кастун – зменшить об'єм води для Туреччини до 25 млн. куб. м на рік (2 %).

Додаткових труднощів у вирішенні проблеми використання водних ресурсів басейну Асі-Оронту надає той факт, що сирійський уряд, як зазначалося вище, офіційно так і не зрікся своїх прав на суверенітет над турецькою провінцією Хатай – колишнім Александреттським санджаком Османської імперії. Тож із сирійського погляду, в нижній течії Асі-Оронт не є міжнародною річкою - він тече територією історичної Сирії аж до Середземного моря.

Таким чином, як наголошувала офіційна Анкара, проблема розподілу гідроресурсів Асі-Оронта є досить показовою: якщо стосовно аналогічної ситуації з Євфратом Сирія разом із Іраком звинувачувала Туреччину (як країну, що знаходиться у верхів'ях річки) в несправедливому використанні водних ресурсів, що можливе завдяки привілейованому географічному розташуванню Туреччини, то щодо Асі-Оронта вже Сирія, користуючись власним гідрогеографічним положенням, чинила так само – використовує майже всі водні ресурси річки, залишаючи Турецькій Республіці лише мізерну частину.

З огляду на перманентне загострення проблеми розподілу водних ресурсів, ще в 1987 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки Т.Озал висунув ідею прокладки «водогону» чи «трубопроводу миру». Багатостадійний план загальною вартістю 21 млрд. дол. США передбачав накопичення вод річок Джейхан і Сейхан та перекачування їх гігантським трубопроводом (1,3 млрд. куб. м на рік) до Сирії, Саудівської Аравії та Йорданії. Друга лінія потужністю 900 млн. куб. м могла б забезпечувати водою Кувейт, ОАЕ і Оман. Причому в перспективі вартість кубометра води з Туреччини могла знизитися до 1 дол. США, тоді як опріснена вода коштує мінімум 5 дол. за кубометр, але навіть за такого кошторису прибутки Туреччини становили б 2 млрд. дол. щороку [368].

Однак кількарічні переговори закінчились відкладенням цього плану арабською стороною. Сирія відразу ж нагадала про ту підозрілу обставину, що Туреччина, яка постійно наголошує на дефіциті гідроресурсів, водночас пропонує експортувати воду [195]. Арабські держави небезпідставно розглядали пропозицію Т.Озала в контексті прагнення офіційної Анкари досягти лідерства в регіоні за допомогою економічного й політичного домінування, зробивши південно-східних сусідів залежними від «турецької води».

Але, зрештою, й щодо проблеми розподілу гідроресурсів окреслились певні позитивні зрушення й намітились ті основні параметри, за якими сторони намагались урегулювати «водну війну» між Туреччиною й Сирією, що затягнулася на кілька десятиліть. Фактично, головним чинником, що стояв на заваді порозумінню протягом усього часу, була взаємна недовіра, яка почала долатися на поч. 2000-х рр. Передусім, сторони спробували звести безпекову проблему розподілу гідроресурсів до «технічного питання», для чого в серпні 2001 р. було підписано турецько-сирійський міжурядовий протокол щодо співробітництва в навчанні й тренуванні робочої сили, технологічному обміні й здійсненні спільних проектів [229, р. 229]. Офіційні Анкара й Дамаск також досягли принципової домовленості щодо спорудження греблі на річці Асі-Оронт, яка мала б називатися «Дамба дружби Асі» [230].

Невдовзі, задля налагодження ділових контактів, сирійський прем'єр-міністр Мухамед Наджі аль-Отарі під час свого візиту до Анкари в липні 2004 р. повідомив турецькі власті про готовність офіційного Дамаска переглянути ширину водного сирійсько-турецького кордону в Середземному морі з 35-ти до 12-ти миль для заохочення судноплавства з боку Туреччини. Тоді ж сторони домовились про співробітництво щодо реалізації ідей, пов'язаних із проектом GAP – головним каменем спотикання в підході до водних питань між двома країнами, а також у справі усунення нестачі водних ресурсів як у Туреччині, так і в Сирії.

Щоправда, на глибоке переконання здобувача, забезпечити позитивне вирішення цих проблем можна лише шляхом об'єднання гідроіригаційних систем обох країн із впровадженням нових технологій. Це й стало б додатковим імпульсом для нормалізації турецько-сирійських відносин у безпековому контексті. До того ж згадані угоди не унормовують цілком процес розподілу водних ресурсів басейну річки Євфрат, оскільки в переговорах 2004 р. не брала участі третя сторона цього спору – окупований американсько-британськими військами Ірак. Лише всеосяжний договір між трьома країнами басейну Євфрату – Сирією, Туреччиною й Іраком, на думку автора, здатен зняти цей чинник напруженості між ними.

Але подальший драматичний перебіг внутрішньополітичних процесів в Іраку й Сирії, коли виникла реальна загроза появи нових суб'єктів міжнародних відносин у басейні Тигру і Євфрату, а в Сирії спалахнула громадянська війна, унеможливив швидке вирішення проблеми розподілу водних ресурсів згаданих річок. А це, безумовно, здатне викликати нові конфлікти в регіоні через прісну воду, якщо взяти до уваги, що одним із юридичних учасників даного спору напевне стане курдська сторона. Та й донині контроль над водними ресурсами розглядається керівництвом Туреччини в якості ключового елементу своєї «регіональної моці». Природні ресурси наразі є інструментом політики й джерелом добробуту держав, що володіють ними, тому Туреччина й надалі здійснюватиме кроки з монополізації водних ресурсів Межиріччя, протиставляючи їх арабській та іранській монополії на нафту.

Особливе місце в двосторонніх турецько-сирійських відносинах з погляду національної безпеки посідає курдська проблема, оскільки після арабів, турків та іранців курди – найчисленніший етнос Близькосхідного регіону, що й досі не має міжнародно визнаної державності. За різними даними, їхня чисельність коливається від 35 до 40 млн. чол., у т. ч. біля 20 млн. – у Туреччині, 6-8 млн. – в Іраку, 3-5 млн. – в Ірані, бл. 1 млн. – в

Сирії, решта – в країнах Південного Кавказу, Центральної Азії та Європи [90].

Хоча Севрський мирний договір з Османською імперією 1920 р. передбачав створення незалежного Курдистану в кордонах, визначених спільно з Великою Британією й Францією, він так і не набув чинності, а етнічна територія Курдистану зрештою була поділена між чотирма державами – Турецькою Республікою, підмандатним Британії Іраком і підмандатною Франції Сирією та Ліваном. Протягом десятиліть між зазначеними державами виникали серйозні суперечності з різних приводів – єдине, що їх об'єднувало (й продовжує об'єднувати), полягало в активному проведенні антикурдської політики й недопущенні створення незалежної Курдської держави.

В Туреччині курди взяли активну участь у боротьбі за незалежність країни проти інтервенції Антанти, але невдовзі після її переможного завершення Мустафа Кемаль-паша відкинув будь-які спроби курдів претендувати на автономію й жорстоко придушив їхні повстання 1920-1930-х рр. та висунув план повної асиміляції курдів турецькою нацією. Протягом десятиліть у Туреччині влада взагалі заперечувала існування цього етносу, називаючи курдів «гірськими турками», систематично ігноруючи їхню національну самоідентифікацію, забороняючи видання літератури курдською мовою, перешкоджаючи створенню курдських шкіл.

Але з кінця 1950-х рр. курдські інтелектуали Туреччини почали дедалі активніше піднімати проблему свого етносу, а завдяки харизматичному лідеру іракських курдів Махмуду Барзані, що очолив Демократичну партію Курдистану (ДПК), заговорили про необхідність дійсної, а не декларативної курдської автономії в Республіці Ірак. Вже на поч. 1980-х рр. курдські повстанці почали голосніше заявляти про себе в Туреччині, Ірані й Іраку. З метою викорінення сепаратистських настроїв офіційні Анкара й Багдад нерідко вчиняли дії, що інакше як геноцид

назвати було важко: депортації, насильницьке переселення й спустошення курдських селищ, порушення звичного соціального й економічного укладу життя [271].

Курдське населення Сирії також відчувало на собі тягар національної дискримінації: половина сирійських курдів не мала громадянства, хоча вони народились і постійно жили на території САР. Цих людей називали «іноземцями», «некорінним населенням», вони були позбавлені таких елементарних прав як здобуття вищої освіти, служба в державних установах і в армії, не мали виборчих прав та ін. [186, с. 65].

Але під час загострення «водних» проблем із Туреччиною, Сирія, не маючи серйозних важелів впливу на ситуацію, вступила у відносини з РПК та її войовничим лідером Абдулою Оджаланом. Ще в 1980 р. він, разом із групою активістів, знайшов притулок у Сирії, оскільки після військового перевороту в Туреччині влада розгорнула переслідування всіх партій лівого спрямування, включно з курдськими націоналістичними групами. На сирійській території А.Оджалан організував збройні загони і з 1984 р. розпочав бойові дії проти Туреччини під гаслом незалежності Турецького Курдистану. Ірак, навпроти, використав потужну економічну зброю проти «водного терору» офіційної Анкари і в 1977 р., тобто під час серйозної фінансової кризи в Туреччині, скоротив поставки нафти й зажадав погашення нею боргу в 330 млн. дол. США.

Іраксько-іранська війна 1980-1988 рр., що створила політичний вакуум у Північному Іраку, дозволила А.Оджалану зробити важливий крок у становленні своєї організації: РПК створила свої військові бази не лише в Сирії й Лівані, а й у Північному Іраку та в Ірані й до кінця війни перетворилась на серйозний дестабілізуючий чинник у безпековій і зовнішній політиці Туреччини. Ситуація стала настільки напруженою, що в 1987 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки Т.Озал здійснив візит до Дамаска, але він лише частково зняв напругу між двома країнами.

Щоправда Сирія, аби довести, що А.Оджалан не ховається на її території, вислала його тимчасово в ліванську долину Бекаа. Іракська криза 1990-1991 рр., коли Туреччина й Сирія виступили як союзники в коаліційних військах під проводом США, аніскільки не зблизила позиції двох країн з курдської проблеми.

Тільки в квітні 1992 р. у Дамаску відбулися переговори турецького міністра закордонних справ Хикмета Четіна з Президентом САР Хафезом аль-Асадом і міністром закордонних справ Сирії Фаруком аш-Шараа. За їхніми підсумками був підписаний перший двосторонній договір з гарантування безпеки, згідно якого Туреччина й Сирія зобов'язалися боротися з тероризмом, перешкоджаючи терористам перетинати кордон між двома державами, а також обмінюватися інформацією про діяльність нелегальних організацій, запобігати контрабанді зброї, не допускати «небажаних» збройних інцидентів на кордоні [294, р. 175]. Проте угода діяла протягом короткого проміжку часу: через кілька місяців загони РПК атакували цілі в Туреччині з території САР.

Напруга знову почала наростати, коли в липні 1995 р. лідери військового крила РПК заявили, що її бойовики були задіяні в операціях у горах Торос (Тавр) на півдні Туреччини й у провінції Хатай. В керівництві РПК вважали, що дестабілізація в Хатаї буде найбільш дошкульною для офіційної Анкари, тому А.Оджалан (за яким стояв офіційний Дамаск) намагався спричинити тертя між алавітською більшістю Іскендеруна, з одного боку, й сунітським турецьким населенням – з іншого [353, р. 112-115].

Чимало аналітиків-міжнародників схилилися до того, що турецько-сирійський конфлікт міг поновитися ще раніше, але вони не враховували одну істотну обставину: на початку 1990 р. за підтримки США почалися мирні ізраїльсько-сирійські переговори, тому офіційна Анкара, на погляд автора, не могла наражати на небезпеку процес, який на сер. 1990-х рр. був близький до певного позитивного результату. Але сирійська

підтримка РПК, а також вищезгадані проблеми з розподілом водних ресурсів штовхали офіційну Анкару до пошуку країн, з якими вона могла б налагодити регіональне безпекове співробітництво. Цей пошук привів до зближення з Ізраїлем, про що йтиметься нижче.

Хоча офіційна Анкара неодноразово заявляла, що турецько-ізраїльське партнерство жодним чином не спрямоване проти третіх країн, в арабському світі висловлювалась стурбованість із цього приводу. Провідна сирійська газета «Аль-Баас» писала, що турецько-ізраїльське співробітництво є безпосередньою небезпекою як для регіону в цілому, так і для Сирії, зокрема. А іракський офіціоз «Аль-Джумхуріет» («Республіка») попереджав Туреччину про небезпеку перетворення в знаряддя американської політики в регіоні. В інтерв'ю турецькому телебаченню лівійський керівник Муаммар Каддафі гостро критикував, на його думку, проізраїльську політику Туреччини й назвав згадану співпрацю глобальною загрозою Сирії й Близькому Сходові [324].

Але на думку автора, апогеєм турецько-сирійської конфронтації з курдської проблеми стала криза осені 1998 р. Ще на початку року в турецькій пресі почали з'являтися статті про можливий збройний конфлікт між двома країнами, зокрема, з попередженнями на адресу Сирії виступили міністр закордонних справ Туреччини Ізмаїл Джем і прем'єр-міністр від правоцентристської Партії батьківщини Месут Їлмаз. Останній, зокрема, заявив, що його держава збирається вчинити низку дипломатичних, політичних, економічних і, якщо буде потреба, військових заходів для тиску на Сирію. Після повернення 9 вересня М.Їлмаза з успішного офіційного візиту до Ізраїлю, звинувачення на адресу Сирії з боку військових і цивільних турецьких посадовців не припинилися, наприкінці місяця прем'єр дав зрозуміти, що на Сирію чекають «серйозні наслідки за підтримку РПК» [353, р. 110].

В ЗМІ з'явилися повідомлення про те, що як із сирійської, так і турецької сторони до кордону підтягуються війська, регіон був на грані

повномасштабного воєнного конфлікту. Про свою підтримку Сирії заявили Ірак, Ліван, Лівія, ОАЕ й Саудівська Аравія, свою солідарність офіційному Дамаску висловило й вище духовне керівництво Ірану. Але завдяки величезним зусиллям і човниковій дипломатії Президента Єгипту Хосні Мубарака й міністра закордонних справ Ірану Камала Харазі вдалося уникнути збройного зіткнення. 21 жовтня 1998 р. в Туреччині було заявлено, що в Джейхані з Сирією укладено угоду з головних питань протистояння:

1) на момент її підписання й надалі А.Оджалан не міг знаходитися на території САР;

2) не дозволявся в'їзд членів РПК на територію Сирії;

3) починаючи з моменту підписання угоди, не дозволялось перебування військових таборів РПК на території Сирії;

4) окремі члени РПК мали бути заарештовані й підлягали перевірці – їхній список був переданий сирійській стороні [353, р. 114].

Окремі джерела повідомляли, що була підписана й низка інших угод, які не стали здобутком громадськості. САР не лише припинила підтримку РПК і випроварила її лідера А.Оджалана за свої межі, але й спільно з Туреччиною провела низку військових операцій проти курдських бойовиків та передала турецькій стороні заарештованих членів згаданої терористичної організації [290].

На думку аналітиків-міжнародників, така небезпечна ескалація у відносинах між двома країнами мала кілька причин: Туреччина була серйозно стурбована роботою т. зв. парламенту Курдистану у вигнанні, що почалася в середині вересня 1998 р. й де були широко представлені турецькі курди, а також «Четвертою національною конференцією Курдистану», яка відбулася в Лондоні наступного місяця. Офіційна Анкара також була занепокоєна не лише наростанням політичного впливу курдів у Євросоюзі, але й піднесенням курдського руху всередині Туреччини. Турецька влада дедалі чіткіше усвідомлювала, що досягти

бажаного результату в боротьбі з курдським сепаратизмом буде важко за допомогою одних лише заборон та силових методів викорінення націоналістичних тенденцій.

Певні зрушення в двосторонніх турецько-сирійських відносинах відбулися лише з поч. 2000-х рр., коли після майже тридцятилітнього беззмінного правління Президента САР Хафеза аль-Асада на «престол» зійшов син «сирійського лева» – Башар аль-Асад, що вніс прагматизм у внутрішню й зовнішню політику країни. Чимало ЗМІ назвали присутність президента Турецької Республіки Ахмеда Неджета Сезера на похованні Хафеза аль-Асада в червні 2000 р. одним із показників зближення між двома державами. Вони відзначали, що «сирійське керівництво було дуже потішене такою високою присутністю турецького керівництва» [299].

В тому ж 2000 р. Туреччину з офіційним візитом відвідали Віце-президент САР Абдель Халім Хаддам і міністр внутрішніх справ Мухаммад Харбайі. Обидва візити були організовані на вищому рівні й свідчили про серйозні наміри сторін [22]. У листопаді 2000 р. відбулася коротка зустріч між президентами Туреччини й Сирії на саміті керівників мусульманських держав у столиці Катару – Дохі. З погляду розвитку двосторонніх відносин слід також виділити зустріч начальника генерального штабу Збройних сил Сирії Хасана Туркмані та його турецького колеги Хусейна Огли в Анкарі 19 червня 2002 р. В ході неї була обговорена низка безпекових питань, у т. ч. боротьби з тероризмом, розмінування всього кордону між двома державами, можливого проведення спільних військових навчань [218]. За підсумками переговорів були підписані «Рамкова угода про освітнє, технічне й наукове співробітництво у військовій сфері» та «Угода про співпрацю у військовій освіті».

Новою віхою у турецько-сирійських взаєминах щодо безпекових питань став прихід до влади в Турецькій Республіці 18 листопада 2002 р.

помірковано-ісламістської ПСР на чолі з Р.Ердоганом, чия зовнішня політика була спрямована на встановлення тісніших зв'язків із країнами Близького Сходу і більш помітну посередницьку роль в урегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту. Відразу ж після опанування влади ПСР почала дистанціюватися від Ізраїлю для того, щоб налагодити більш відвертий діалог з країнами Машрику.

Вже в січні 2003 р. відбувся офіційний візит до Туреччини міністра закордонних справ САР Фарука аш-Шараа, в ході якого були розглянуті двосторонні відносини й регіональні безпекові проблеми [278]. А наступного місяця сторони уклали договір про розвиток економічних відносин. Переконливим доказом посилення прагматизму в зовнішній і безпековій політиці офіційної Анкари стала човникова дипломатія турецького керівництва, спрямована на відвернення небезпеки нової війни в Затоці.

Прем'єр-міністр Турецької Республіки А.Гюль наприкінці 2002 – на початку 2003 рр. побував у багатьох мусульманських країнах регіону – Сирії, Єгипті, Йорданії, Саудівській Аравії, а також Ірані. Анкара закликала до проведення безпрецедентного саміту за участю керівників Іраку й впливових арабських держав регіону, і 23 січня 2003 р. така зустріч відбулася в Стамбулі [20, с. 88]. А візит Прем'єр-міністра САР Мухаммада Мустафи Меро в червні 2003 р. (після 17-річної перерви) був покликаний продемонструвати рівень розвитку двосторонніх відносин і визначити спільну позицію щодо окупації Іраку американсько-британськими військами [279].

В січні 2004 р. вперше в історії двосторонніх відносин Президент Сирії Б.Асад відвідав з офіційним візитом Анкару, після чого на тлі охолодження турецько-ізраїльських взаємин аналітики розцінили його поїздку як спробу остаточного врегулювання основних проблем між Туреччиною й Сирією. Стало ясно, що з курдської проблеми позиції сторін дуже близькі: в інтерв'ю CNN-Turk Башар аль-Асад наголосив, що

створення в Іраку курдського чи будь-якого іншого державного утворення на етнічній основі є неприйнятним, і назвав це перетинанням «червоної лінії». В тому ж дусі висловився й Прем'єр-міністр Туреччини Р.Ердоган. А арабським ЗМІ Б.Асад повідомив, що «сучасний стан сирійсько-турецьких відносин відзначається переходом від обопільної недовіри до атмосфери повної взаємної довіри» [217].

Багатолітня холодна війна негативно відбилася на економіці двох країн, тому підписання Б.Асадом і Р.Ердоганом угоди про припинення подвійного оподаткування і взаємне заохочення інвестицій стало стимулом для розширення товарообігу між Туреччиною й Сирією, а угода про відкриття торговельного представництва в Хатаї де-факто – визнанням існуючих кордонів [383]. З успішним візитом у відповідь у грудні 2004 р. у Дамаску побував Прем'єр-міністр Туреччини Р.Ердоган, внаслідок чого було підписано договір про вільну торгівлю між двома країнами й договір про розподіл водних ресурсів.

Під час візиту до Анкари в липні того ж року Прем'єр-міністра САР Мухаммада Наджі аль-Отарі турецька сторона заявила про підтримку сирійської позиції щодо окупованих Ізраїлем Голанських висот і погодилась виступити посередником задля поновлення мирних переговорів між Сирією й Ізраїлем. Було також досягнуто домовленості про відкриття чотирьох повітряних коридорів між Туреччиною й САР та додаткових консульств на міждержавному кордоні. Всього протягом 2000-2004 рр. між Туреччиною й Сирією відбувся обмін півсотнею візитів на рівні міністрів двох держав [219].

Таким чином, на початку XXI ст. окреслилося помітне зближення позицій Туреччини й Сирії з тих принципових питань, які були каменем спотикання протягом тривалого часу. Це було обумовлене значною мірою прагматизмом позицій нових лідерів держав – Реджепа Таїпа Ердогана й Башара аль-Асада, – політиків нової хвилі, що були не переобтяжені важким спадком минулого. Нормалізація відносин з усіма

сусідніми країнами стала одним із головних пунктів зовнішньополітичної доктрини Туреччини в світлі можливого вступу цієї країни в Євросоюз.

Зі свого боку, Сирія намагалася зміцнити свої послаблені політичні й безпекові позиції на Близькому Сході, знайти нових союзників і відвернути загрозу воєнної конфронтації із Заходом в особі США, що насувалася. Якщо територіальні й водні проблеми з великою часткою ймовірності можна було вважати вирішеними, то курдська проблема залишалася на порядку денному не лише в Туреччині й Сирії, але й в інших країнах з курдським населенням – Ірані й Іраку. В зв'язку з поваленням режиму Саддама Хусейна в Іраку, початком безпосередніх переговорів із Туреччиною щодо вступу в Євросоюз, ескалацією ситуації навколо іранської ракетно-ядерної програми й напруженістю в американсько-сирійських відносинах особлива увага мала надаватися саме курдській проблемі, й цей етнос став одним із головних учасників змін та важелів впливу на Близькому Сході.

Але з початком у середині березня 2011 р. внутрішньополітичного конфлікту в САР, що швидко переріс у повномасштабну громадянську війну з перманентним залученням як геополітичних (США і Росія), так і провідних регіональних гравців, офіційна Анкара стала на бік т. зв. «поміркованої опозиції» режиму Б.Асада й матеріально та фінансово підтримала «Вільну сирійську армію». Як наслідок, протягом лише 2012 р. у турецько-сирійських відносинах виникло кілька *causus belli* [252]. Але на сьогодні, за відсутності політичного й фінансового сприяння з боку США та арабських держав, монологічна військова інтервенція Туреччини в Сирію неможлива. Однак часті збройні інциденти на 899-км турецько-сирійському міждержавному кордоні значно посилюють рівень напруженості в Близькосхідному регіоні.

4.3. Безпековий вимір турецько-ізраїльських відносин

Після того як в умовах драматичного розширення масштабів т. зв. «арабської весни» офіційна Анкара зіпсувала відносини зі своїми головними регіональними партнерами – САР й ІРІ, взяла курс на подальше загострення взаємин з Ізраїлем, а також помітно охолола до розвитку євроінтеграційних процесів, нову зовнішньополітичну стратегію турецьких властей не без іронії почали називати в ЗМІ «нуль сусідів без проблем» [314].

Але ще два десятиліття тому військово-політичне зближення Туреччини й Ізраїлю, тісна безпекова співпраця двох держав і фактичне встановлення між ними відносин стратегічного партнерства – все це розцінювалося на сторінках турецької й ізраїльської преси, а також багатьма експертами-міжнародниками як дуже важлива, певною мірою революційна подія, що серйозно впливає на розстановку сил у Близькосхідному регіоні. Причому зазначені міжнародно-політичні процеси коріняться ще в 1970-1980-ті рр., коли в ізраїльському політикумі була опрацьована т. зв. концепція «периферії». Її автор – перший Прем'єр-міністр Ізраїлю Д.Бен-Гуріон наголошував, що Близький Схід не є суто арабським регіоном і що значну його частину населяють інші нації – турки, перси, курди, євреї.

Спираючись на неарабські держави «периферії», передусім Туреччину й Іран, ізраїльські керівники розраховували закріпити свої позиції в регіоні [247, р. 278]. Зокрема, в Тель-Авіві вважали, що за допомогою офіційної Анкари, яка значно посилила свій вплив в арабському світі, можна буде здолати регіональну ізоляцію й успішно просувати політику розчленування Арабського Сходу з подальшим приєднанням до кемп-девідських угод низки його держав [295, р. 136].

Ісламська революція 1979 р. в Ірані завадила таким далекосяжним планам офіційного Тель-Авіва, але турецько-ізраїльські зв'язки розвивалися за іншим сценарієм. Як Османській імперії, так і Турецькій Республіці ніколи не був властивий антисемітизм. Багато провідних діячів інтелігенції, лідерів молодотурецької революції 1908 р., навіть прибічників тюркизації належали до єврейської громади. А Лозаннський договір 1923 р. визначав

євреїв-юдеїв як одну з трьох національних меншин, що мешкали в Туреччині. З 1933 р. до країни переселилась велика кількість єврейських біженців з Європи, в першу чергу з нацистської Німеччини. Тож Туреччина мала гарну репутацію в очах ізраїльського істеблішменту, що посприяло зближенню двох держав.

Крім того, Туреччина стала першою мусульманською державою, яка ще в березні 1949 р. де-юре визнала Державу Ізраїль, а в грудні того ж року встановила з нею дипломатичні відносини [223] (з тих часів, до речі, жодного разу не розірвані). Констатація даних фактів могла б звучати обнадійливе, але протягом більш, ніж чотирьох десятиліть турецько-ізраїльські взаємини були практично цілком «зав'язані» на арабсько-ізраїльському конфлікті, й саме Туреччина, а не Ізраїль, була стороною, що визначала рівень двосторонніх відносин. Прагнення Ізраїлю до поліпшення зв'язків з офіційною Анкарою було в цьому рівнянні величиною постійною, але Туреччина при визначенні своєї політики щодо Ізраїлю керувалася нерідко регіональними чинниками, прагнучи не вступати в конфронтацію з арабським світом.

Тільки з розпадом біполярної системи залежність турецько-ізраїльських взаємин від регіональної безпекової ситуації загалом та палестинсько-ізраїльського конфлікту зокрема, перестала бути визначальною, а у стосунках між двома державами відбулися помітні зміни на краще. Туреччина тоді переживала кризу довіри до Євросоюзу, втратила статус форпосту НАТО в протистоянні з Радянським Союзом і перебувала в економічній кризі внаслідок війни в Перській затоці. Тому офіційна Анкара почала розмірковувати над започаткуванням нового гучного і ефективного зовнішньополітичного проекту, хоча громадська думка в країні залишалася дуже чутливою щодо подій на Близькому Сході і перебігу палестинсько-ізраїльського протистояння.

Але Туреччина вдало скористалася зміною геополітичної ситуації в умовах проведення Мадридської конференції у 1991 р., щоб встановити з

Тель-Авівом тісніші взаємини й підняла рівень дипломатичних відносин до рівня посольств. Офіційна Анкара виходила з того, що, по-перше, розпочатий ізраїльсько-палестинський діалог реанімував надію на досягнення миру на Близькому Сході, й Туреччина в нових умовах регіональної геополітики прагнула розвивати дружні зв'язки з обома сторонами. По-друге, Турецькій Республіці було необхідне сприяння проізраїльського лобі в Конгресі США, щоб не допустити там обговорення питання про геноцид вірмен і вирішення Кіпрської проблеми не на свою користь. Офіційна Анкара також використовувала ізраїльську підтримку для налагодження своїх взаємин із ЄС.

По-третє, зближенню Туреччини з Ізраїлем сприяв той факт, що обидві держави мали істотні проблеми у відносинах із спільними сусідами (підтримка діяльності РПК Сирією, конфлікти з останньою через розподіл транскордонних водних ресурсів Євфрату і Йордану, а також складні відносини з Іраком та Іраном). Як зазначали турецькі аналітики, «турецько-ізраїльське зближення є результатом взаємодії низки чинників: закінчення холодної війни, завершення Війни в Перській затоці 1990-1991 рр., наявності курдської проблеми й початку арабсько-ізраїльського мирного процесу» [346]. Зрештою, в тісній співпраці Туреччини й Ізраїлю були зацікавлені США, що намірялися створити «новий світовий порядок» на Близькому Сході.

Перші кроки до цілеспрямованого турецько-ізраїльського співробітництва були майже непомітними для широкого загалу, не лише тому, що сторони їх не надто афішували, але й багато в чому через першочерговість ізраїльсько-палестинського діалогу, до якого була прикута вся увага. Та вже восени 1994 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки Тансу Чіллер під час офіційного візиту до Ізраїлю закликала своїх візаві до активної співпраці у сфері оборони, назвавши конкретні обсяги озброєння, яке могла б постачати ізраїльська сторона. Підґрунтям для цієї ініціативи було названо прагнення протидіяти поширенню ісламського

фундаменталізму й створити щось на зразок антифундаменталістського фронту в регіоні. Т. Чіллер першою назвала майбутню співпрацю «стратегічним партнерством» [115, с. 66].

Через обмеження експорту озброєнь зі США та європейських членів НАТО до Туреччини під приводом незадовільного стану забезпечення там прав людини і використання зброї проти курдської нацменшини, пріоритетною темою на перших переговорах між Анкарою і Тель-Авівом була можливість модернізації Ізраїлем турецьких літаків. На озброєнні турецьких ВПС знаходились F-4 американського виробництва, такі ж бойові літаки мав Ізраїль. США дали згоду на фінансування 60 % видатків.

Т. Чіллер запропонувала й план широкого регіонального економічного співробітництва, відмітивши, що його центром стануть Туреччина та Ізраїль. Перспективними сферами співпраці прем'єр-міністр назвала експлуатацію супутників у комерційних цілях, телекомунікацію, вантажні перевезення, постачання електроенергії і водопостачання. Стосовно турецьких закликів підтримати застосування рішучих засобів проти тероризму, Прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабин відповів: його держава сприятиме боротьбі з ісламським екстремізмом, але воліла би відігравати пасивнішу роль у курдському питанні.

Коли ж турецька преса опублікувала матеріали про таємні переговори представників Ізраїлю й Сирії під егідою США, це стало серйозним випробуванням для новосформованого партнерства. Адже, за даними турецьких спецслужб, Сирія надавала притулок лідеру марксистської РПК Оджалану і використовувала курдський чинник для тиску на Туреччину у вирішенні проблем водопостачання. Ізраїль мусив запевняти партнера, що ніколи не підпише мирний договір з країною, яка підтримує тероризм.

Наприкінці грудня 1995 р. в Туреччині пройшли парламентські вибори, за результатами яких жодна з партій не набрала абсолютної більшості. Деякий час світським партіям вдавалося не припиняти турецько-ізраїльську кооперацію, до того ж у ній були зацікавлені, передусім,

турецька армія і спецслужби, що, за влучним зауваженням журналу «Економіст», вбачали в дружбі з Ізраїлем протиотруту ісламському радикалізму [297]. Коли ж у червні 1996 р. ісламісти отримали шанс сформуванню свій уряд на чолі з лідером Партії благоденства Неджметтіном Ербаканом, то саме завдяки тиску Генштабу вони не наважилися порвати партнерство з Тель-Авівом.

Перша турецько-ізраїльська угода про військову співпрацю була підписана 23 лютого 1996 р. Вона передбачала взаємодію збройних сил двох держав з реалізації програм спільного військового навчання, зокрема навчальні польоти з використанням військово-повітряних баз, обмін курсантами національних військових академій, створення об'єднаної групи військово-стратегічних досліджень, обмін розвідувальною інформацією, проведення спільних сухопутних, військово-морських і військово-повітряних маневрів. Ізраїль також зобов'язувався допомогти Туреччині в переобладнанні й зміцненні її кордонів для захисту від курдських сепаратистів [357].

Сама угода укладалась в умовах секретності, а особливості її змісту ставали відомими внаслідок розслідувань журналістів. Цій угоді в серпні того ж року слідувала інша – про модернізацію 54-х літаків F-4 «Фантом» турецьких ВПС (з установкою на них електронних приладів) на суму 650 млн. дол. США. Коли відповідальні за це міністри з уряду Ербакана спробували не завізувати договір, генералітет якимось чином за три дні їх переконав. Й знову таки – подробиці документа та власне самі методи переконання невідомі. Ясно було одне: доки армія в Турецькій Республіці залишатиметься вірною традиціям секулярної державності за версією Ататюрка, перервати співробітництво з Ізраїлем не вдасться.

На Туреччину тоді припадало 20-35 % всіх контрактів ВПК Ізраїлю, в результаті візиту до Анкари в 1997 р. начальника ізраїльського Генштабу генерал-лейтенанта А.Ліпкіна-Шахака були укладені контракти на поставки ізраїльських танків «Меркава», модернізацію бойових літаків F-5, оснащення

турецьких гелікоптерів протиракетними системами, а ВПС загалом – супутниковими системами оповіщення [323]. Окрім оновлення авіаційного парку Турецької Республіки, у 2002 р. Ізраїль виграв тендер на модернізацію 170-ти турецьких танків американського виробництва М-60, максимально наблизивши їх до ізраїльських танків «Меркава-4» останнього покоління. Робота за цим контрактом розпочалась у 2005 р., а його сума становила 688 млн. дол. США. У квітні того ж року сторони підписали договір про продаж Туреччині 10-ти ізраїльських безпілотних літаків-розвідників «Херон» дальнього радіусу дії вартістю 188 млн. дол. США [390]. Нові двосторонні проекти в області воєнно-технічного співробітництва на поч. 2006 р. оцінювалися в рамках 1,5 млрд. дол. США [71]. Розвиток воєнної лінії співпраці засвідчувала й Угода про спільну боротьбу з тероризмом від 24 грудня 2003 р. Ізраїль і Туреччина тоді домовились про обмін розвідувальними даними, розробку антитерористичних методик і проведення спільних навчань прикордонників.

Зрештою, саме завдяки реалізації такого турецько-ізраїльського міждержавного партнерства турецька армія перетворилась на одну з найпотужніших армій регіону, ізраїльські військові отримали регулярний доступ на турецькі бази в Центральній Анатолії, де тренували пілотів для тривалих польотів над гористою місцевістю. Хоча подробиці проекту не розголошувалися, з'явилася впевненість у тому, що таким чином ізраїльські пілоти можуть підлітати близько до Ірану, Сирії, Іраку для збору розвідданих [312, р. 133]. Окрім регулярних обопільних тренувань ВПС, у практику увійшли спільні воєнно-морські навчання з координації пошукових і рятувальних процедур поблизу сирійського узбережжя. 3 січня 1998 р. в них (“Reliant Mermaid”) також брали участь ВМС Сполучених Штатів. В останніх, десятих за рахунком, навчаннях 17-21 серпня 2009 р. було задіяне 8 кораблів, 4 гелікоптери і 3 пошуково-рятувальних літаки [389].

Ізраїльтяни також надали Туреччині допомогу в зміцненні її кордонів із суміжними арабськими державами й Іраном, у т.ч. вдосконалили мережу

радіотехнічної розвідки в прикордонних районах для боротьби з курдськими терористами. Справа в тому, що поглиблення військово-технічної й політичної співпраці з Туреччиною змусило Ізраїль змінити свою політику щодо курдів, яких Тель-Авів у рамках «периферійної стратегії» підтримував у боротьбі проти іракського, іранського й сирійського режимів [340, р. 65]. Ізраїльське керівництво припинило спонсорувати РПК, яка діяла на території Туреччини, більше того – за активного сприяння ізраїльської розвідки 15 лютого 1999 р. був захоплений і переданий турецькій владі лідер курдського руху й засновник РПК А.Оджалан.

Водночас торгівельно-економічна співпраця залишалася другорядною в турецько-ізраїльських відносинах, на першому плані окреслилося військово-політичне зближення, нехай і замасковане. Гадаємо, це було зумовлено складною безпековою ситуацією в Близькосхідному регіоні, кризою регіональної системи міжнародних відносин, що поглиблювалася. Але, окрім генералітету, зміцнення зв'язків з Ізраїлем прагнув турецький великий капітал, за сприяння якого в лютому 1996 р. були проведені двосторонні переговори стосовно нової торгівельної угоди на засадах вільного обміну.

Таким чином Туреччина сподівалась на полегшення доступу на ринки США і решти країн-учасниць НАФТА, а Ізраїль – на співпрацю з турецькими фірмами на Близькому Сході й у Центральній Азії, особливо в будівельному секторі. Економічні зв'язки також отримали шанс на зміцнення з підписанням у березні 1996 р. турецько-ізраїльської торгівельної угоди, за якою всі митні бар'єри між країнами усувались до 2000 р. Додатково сторони також уклали угоди про взаємну підтримку і захист капіталовкладень; про запобігання подвійному оподаткуванню; про економічне, наукове і технічне співробітництво.

Вже в 2000 р. обсяг турецько-ізраїльської міждержавної торгівлі перевищив 1,5 млрд. дол. США, Туреччина експортувала до Ізраїлю товарів на суму 1,066 млрд. дол. США, а імпортувала – лише на 460 млн. дол. США

[298]. У 2005 р. обсяг торгівлі вже сягнув 2 млрд. дол. США, а ізраїльського експорту до Туреччини - 1,466 млрд. дол. США. Туреччина експортувала до Ізраїлю текстиль, електроніку, продукти харчування, зерно, натомість імпортувала з Ізраїлю продукцію хімічної промисловості, вироби з пластмаси, комп'ютери, комунікаційне обладнання та іригаційну техніку. Потенційну вигоду сторонам могло принести постачання Туреччиною питної води до Ізраїлю, але, на жаль, це залежало від загального урегулювання проблеми водних ресурсів в регіоні.

Туреччина відігравала й важливу роль у пост-мадридському процесі мирного врегулювання, зокрема, керувала Переговорами з контролю над озброєнням та регіональної безпеки (ACRS). Разом із Данією, Італією, Норвегією, Швецією та Швейцарією Туреччина була членом місії Тимчасової міжнародної присутності в Хевроні, ініційованої в 1997 р. для міжнародного моніторингу. Президент Турецької Республіки С. Демірель брав участь у роботі комісії зі з'ясування причин «Другої інтифади» в Палестинській автономії 2000-2005 рр., а Турецькій Республіці ізраїльською стороною було дозволено надавати «Другій інтифаді» гуманітарну допомогу.

Таким чином, офіційна Анкара демонструвала ісламському світові, що вона не кидає у біді братів-мусульман, і це зменшувало негативний ефект в очах антиізраїльських сил від зближення Туреччини з Тель-Авівом. Питання стану й перспектив врегулювання відносин між Ізраїлем і Палестинською автономією, подальша європейська інтеграція Туреччини заради зміцнення політичної стабільності та економічного розвитку в регіоні Близького Сходу піднімались на зустрічі Президента Держави Ізраїль Шимона Переса з керівництвом Турецької Республіки 11-13 листопада 2007 р. Президент Турецької Республіки А. Гюль наголосив, що його країна «прагне бачити незалежну і мирну державу Палестина зі столицею в Єрусалимі». А ізраїльська сторона (Ш.Перес став першим главою Ізраїлю, що виступив у парламенті мусульманської країни) наголосила на підтримці Туреччини в

боротьбі проти тероризму. У цьому контексті було запропоновано різні види двостороннього співробітництва, у т.ч. з використанням нанотехнологічних ізраїльських розробок [210, с. 94].

Але найбільшим досягненням турецької дипломатії у справі палестинського врегулювання стала зустріч Ш. Переса і лідера Палестинської автономії М. Аббаса, що тоді ж відбулася у рамках Анкарського форуму під головуванням Президента Турецької Республіки А. Гюля. Зокрема, за результатами засідання у тристоронньому форматі лідери Ізраїлю і Палестини підписали угоду про створення трьох промислових зон на Західному березі ріки Йордан за участю Туреччини. М. Аббас висловив переконання, що відповідний проект позитивно вплине на розвиток соціально-економічної інфраструктури в Палестині й сприятиме досягненню миру між Ізраїлем і Палестиною. За оцінками турецької сторони, реалізацію проектів зі створення промислових зон на Західному березі Йордану слід було розглядати у площині т. зв. програмної позиції Туреччини «Промислові проекти заради миру» як елемент, що неодмінно надасть додаткового імпульсу для мирного врегулювання на Близькому Сході. У ході засідання сторони також обговорили організаційні моменти підготовки до проведення в США конференції з близькосхідного врегулювання.

Слід зазначити, що до того керівництво Туреччини займало «очікувальну позицію» стосовно Палестинської автономії, де на парламентських виборах попереднього року перемогли ісламісти з ХАМАС. Офіційна Анкара декілька разів відхиляла їхні пропозиції стосовно проведення зустрічей на найвищому рівні з уповноваженими особами Палестини. Подібна тактика дій Турецької Республіки пов'язувалася із внутрішньополітичним конфліктом з ознаками збройного протистояння, який виник між Рухом за національне визволення Палестини (ФАТХ) М. Аббаса та представниками радикального ХАМАС, лідер якого Ізмаїл Ханія очолив за результатами парламентських виборів палестинський уряд.

Крім того, керівництво Турецької Республіки не підтримало ініціативу Голови Палестинської національної адміністрації М. Аббаса щодо розгортання в Секторі Газа міжнародного миротворчого контингенту.

Гадаємо, зміни в турецькій стратегії щодо Палестинської автономії були пов'язані зі зміною влади в самій Туреччині, коли турецький істеблішмент відчув потребу продемонструвати співгромадянам і міжнародному співтовариству потенціал провідника миру і впливового гравця на Близькому Сході.

Турецький уряд волів грати роль посередника між Палестинською автономією та Ізраїлем, проте мусила дотримуватися рамок, вказаних офіційним Тель-Авівом. Так, йому не вдалося впливати на вибір ізраїльськими політиками засобів гарантування безпеки держави, приміром, офіційна Анкара підтримувала більшість проарабських резолюцій при розгляді питання в ООН та не сприймала ідею побудови «Муру безпеки», але змусити Ізраїль відмовитись від неї теж не змогла. Час від часу виникали кризи у двосторонніх відносинах, зокрема в 2004 р., коли Прем'єр-міністр Турецької Республіки Реджеп Таїп Ердоган після вбивств ісламських лідерів у Палестині звинуватив уряд Ізраїлю у впровадженні «державного тероризму».

Охолодження двосторонніх відносин сталося у зв'язку з визнанням Урядом Турецької Республіки легітимності перемоги ХАМАС на виборах у Палестинській автономії (січень 2006 р.), приїздом його лідера Халеда Машаля до Анкари і військовою операцією Ізраїлю на півдні Лівану. У відповідь на останню 3 серпня 2006 р. з ініціативи Туреччини й низки арабських держав на екстреному засіданні Виконкому Організації Ісламська конференція (ОІК) в Малайзії було ухвалено спільну заяву, де дії Ізраїлю визнані агресивними й злочинними. Країни – члени ОІК зажадали негайного і безумовного припинення воєнної операції в Лівані й розслідування РБ ООН.

А на світовому економічному форумі в Давосі 29 січня 2009 р. під час дискусії стосовно проблеми врегулювання конфлікту в Секторі Газа Р. Т. Ердоган виступив з різкою критикою дій Ізраїлю. В подальшому, образившись на ведучого заходу за те, що йому не дають слова для відповіді на аргументи Президента Ізраїлю Ш. Переса, який, у свою чергу, емоційно реагував на слова турецького прем'єра, Р. Т. Ердоган залишив зал [75].

Загалом, на нашу думку, слабкою ланкою турецько-ізраїльського партнерства була й та обставина, що воно підтримувалось практично лише на рівні владних структур і не користувалося підтримкою абсолютної більшості турецького населення. Від початку основним ідеологом і прибічником поступового розвитку турецько-ізраїльських відносин було політичне керівництво Турецької Республіки, де першу скрипку відігравали військові. Тому з приходом до влади ПСР незворотне зниження ролі військової верхівки й посилення ісламістських тенденцій у політичному житті країни неминуче мали привести до погіршення взаємин з офіційним Тель-Авівом. А в турецькому громадянському суспільстві завжди існували потужні сили, які вважали альянс з Ізраїлем зрадою національних інтересів та ісламських ідей у цілому. Ці настрої були тісно пов'язані з антисемітизмом і неоосманізмом, що й досі популярні серед частини турецької політичної еліти й інтелігенції.

Але, в цілому, офіційній Анкарі небезпечно було тиснути на Ізраїль, адже той із розумінням ставився до турецьких методів усунення курдської проблеми. Не було гарантії, що офіційний Тель-Авів не змінить свою позицію, якщо Анкара занадто наполегливо вказуватиме на хибність радикального підходу до палестинського врегулювання. Варто відмітити, що Ізраїль вкрай оперативно робив усе, щоб уладнати непорозуміння, які виникали, адже зіпсовані відносини з Туреччиною призвели б до ще більшого падіння довіри до Держави Ізраїль на Близькому Сході.

Найгостріше турецько-ізраїльське зближення сприйняли безпосередні сусіди Туреччини – Сирія, Ірак та Іран, попри заяви офіційної Анкари, що

військове партнерство з Ізраїлем не направлене проти жодної з країн. Єгипет, який сам був націлений на лідерство в регіоні, виявився особливо незадоволеним. Періодичні турецько-ізраїльські і турецько-ізраїльсько-американські військово-морські навчання в Середземному морі гостро критикувались офіційним Каїром та іншими арабськими державами. Приміром, уже в березні 1998 р. на каїрській зустрічі міністрів закордонних справ ЛАД висловила занепокоєння стосовно турецько-ізраїльського військового співробітництва і звернулась до Турецької Республіки з проханням переглянути свою політику.

З позитивними змінами у геополітичній ситуації в регіоні незадоволення арабських держав турецько-ізраїльським партнерством ставало менш різким, утім підозра з їхнього боку залишалася. Одна з причин полягала в тому, що повна інформація про військово-політичний союз двох держав була відсутня. Проте лідери арабських країн та Іран визнали турецько-ізраїльські відносини як новий стратегічний фактор на Близькому Сході та змирилися з тим, що навряд чи він незабаром зникне.

Звичайно, військово-технічна співпраця, модернізація озброєнь та військової техніки – були вагомими причинами для підтримки турецько-ізраїльського співробітництва. Інша – збереження в Ізраїлі позиції з курдського питання, співзвучної турецькій. Але автор хотів би розглядати це партнерство ще і як якір, що утримував Туреччину в руслі демократизації і модернізації, не дозволяючи поширюватись фундаменталістським віянням.

Офіційна Анкара наразі не здатна гарантувати повну безпеку своїх громадян та державних інституцій через сепаратизм та терористичну діяльність на її території різних груп, будь-то курди чи ісламські радикали на кшталт «Аль-Каїди». Тому «стратегічний діалог» у галузі безпеки, особливо щодо протистояння терористичній загрозі, ще довго цікавитиме уряд Туреччини більше, ніж права людини чи економічні реформи.

Що ж стосується Ізраїлю, то й він отримав ряд вигод від зближення з Туреччиною. По-перше, це заробіток від виконання військових контрактів.

Залучення Анкари до надання гуманітарної допомоги Палестині дозволяло нейтралізувати там вплив ісламських радикалів. Крім того, Тель-Авіву важливо було заручитися підтримкою турецького уряду стосовно іранської ракетно-ядерної програми. І, нарешті, це просування ізраїльських фірм до регіонів, де Туреччина користується авторитетом.

Але Ізраїль не висловлював палкого бажання бути втягнутим до турецьких конфліктів у регіоні щодо водних ресурсів чи боротьби проти РПК. Більше того, після повалення іракського режиму Саддама Хусейна ізраїльське керівництво почало розвивати співробітництво в сфері безпеки з владою Іракського Курдистану, а ізраїльські військові знову навчали курдські загони спецназу, що потім перекидалися в Іран і Сирію.

А після того як офіційний Тель-Авів зробив свою позицію щодо Сектору Газа більш жорсткою, тобто з 2009 р., турецько-ізраїльські взаємини стали напруженими. Р.Ердоган публічно звинуватив керівництво Ізраїлю в «злочинах проти людяності» й виступив із скандальною заявою, закликавши виключити Державу Ізраїль з ООН, оскільки вона ігнорує резолюцію про припинення військової операції в Газі [263]. Наростаюча напруженість у турецько-ізраїльських взаєминах до певного часу ніяк не відбивалася на військово-технічній співпраці двох держав. Але 31 травня 2010 р. ізраїльський спецназ напав на «Флотилію свободи», споряджену турецькою неурядовою організацією Фонд гуманітарної допомоги для доставки вантажів у блокований Армією оборони Ізраїлю Сектор Газа. Внаслідок нападу загинуло 9 турецьких громадян, кілька десятків були поранені.

Окремі ізраїльські й американські ЗМІ відзначали, що Фонд гуманітарної допомоги фінансується правлячою Партією справедливості та розвитку Р.Ердогана й фактично є її філією [398]. Після інциденту група турецьких державно-політичних, громадських і релігійних діячів на чолі з Р.Ердоганом виступила з жорсткою критикою на адресу Ізраїлю, назвавши його «терористичною, такою, що порушує міжнародні права, державою, яка має бути покараною» [262]. Далі всіх пішов глава турецької дипломатії

А. Давутоглу, що наголосив, ніби за психологічним впливом на турків атаку на «Флотилію свободи» можна порівняти з 11 вересня [260]. На додаток, турецьке керівництво заявило, що відносини між Турецькою Республікою й Ізраїлем можуть поліпшитися лише після того, як Тель-Авів надасть офіційні вибачення й сплатить компенсацію постраждалим [68, с. 58].

Загострення відносин з Ізраїлем принесло Туреччині не лише зовнішньополітичні дивіденди, забезпечивши підтримку арабських держав регіону, але й створило певні проблеми, передусім у військово-технічній сфері. Головним чином це стосувалося безпілотних авіаційних комплексів, що постачалися Ізраїлем для турецьких ВПС й у край необхідні для боротьби з курдськими екстремістами, особливо в гірських районах Іракського Курдистану. Все це змусило турецьких військових активізувати роботу зі створення власного безпілотника ANKA, що, за заявою турецьких спеціалістів, з низки характеристик буде перевищувати ізраїльський «Херон».

В листопаді 2010 р. американська преса повідомила, що в новій Стратегії національної безпеки Туреччини (яку неофіційно іменують «Червоною книгою») Ізраїль внесений до переліку держав, які становлять загрозу для неї [317]. У відповідь офіційний Тель-Авів лише закликав ізраїльтян бойкотувати турецькі курорти й обирати для відпочинку інші напрямки. Ізраїльські політики й експерти, а також окремі західні аналітики стверджували, що офіційна Анкара свідомо спланувала згадану акцію з «Флотилією свободи» задля дискредитації Ізраїлю, щоб отримати політичні дивіденди від свого курсу на досягнення регіонального лідерства. На їхню думку, номінальна ціль «миротворців» – доставка гуманітарних вантажів до Гази – була другорядною, головним же завданням було спричинити конфронтацію [391].

Після того як Тель-Авів призупинив військові поставки Анкарі, окремі експерти навіть зауважили, що Туреччина вже досягла такого військово-технологічного рівня, за якого вона може дозволити собі відмовитися від

закупівель ізраїльського озброєння без шкоди для військово-технічного забезпечення своєї армії [293, с. 15]. Але 1 вересня 2011 р. було оприлюднено доповідь комісії ООН з розслідування інциденту, в якій наголошувалося, що Ізраїль мав право атакувати «Флотилію свободи», однак використав при цьому надмірну силу. У документі також відзначалась законність впровадженої Ізраїлем блокади Сектору Газа і її відповідність нормам міжнародного права, а також стверджувалось, що спроба флотилії прорвати блокаду була провокацією. Все ж автори доповіді рекомендували Ізраїлю висловити співчуття в зв'язку із загибеллю турецьких громадян та сплатити компенсації їхнім родинам [361].

Такі висновки комісії ООН викликали роздратування офіційної Анкари, наслідком чого стало рішення турецької влади про зниження рівня дипломатичних відносин з Ізраїлем і відкликання турецького посла. Турецьке керівництво також заявило про призупинення військово-технічного співробітництва з Ізраїлем і погрожувало посиленням військової присутності в Середземному морі. Крім того, Прем'єр-міністр Туреччини Р. Ердоган закликав Захід припинити політику подвійних стандартів і засудити Ізраїль за створення ядерної зброї [68, с. 59].

Таким чином, демонстративно знизивши рівень дипломатичних відносин із Державою Ізраїль, уряд Туреччини окреслив остаточний вибір на користь активізації східного вектора своєї зовнішньої й безпекової політики, покликаної відродити провідну роль країни на Близькому Сході. «Медовий місяць» турецько-ізраїльського партнерства, що почався в сер. 1990-х рр., добіг свого завершення. Лише в середині грудня 2015 р., в ході секретних переговорів у Швейцарії, Туреччина й Ізраїль досягли попередньої угоди про поновлення повноцінних дипломатичних відносин, а Ізраїль погодився створити фонд для виплат компенсацій родинам жертв конфлікту на «Флотилії свободи» [102].

Стрімке погіршення турецько-ізраїльських відносин, поряд із хвилиною спровокованих т. зв. «арабською весною» революцій на Близькому Сході,

перманентно спричиняє серйозне занепокоєння офіційного Тель-Авіва. Ізраїльське керівництво усвідомлює, що ймовірний легітимний прихід до влади «братів-мусульман» (як це мало місце в Єгипті в 2011-2013 рр.) чи «Хезболли» (в Лівані з 2005 р.), або ж перспектива перемоги ісламських фундаменталістів у Сирії замість передбачуваних режимів Х.Мубарака чи Б. Асада може привести до посилення політичної ізоляції Держави Ізраїль його сусідами по регіону.

Перманентна криза турецько-ізраїльських взаємин на тлі невпинного росту антиізраїльських настроїв у регіоні ставить у складну ситуацію адміністрацію США. Адже Ізраїль залишився стратегічним союзником Сполучених Штатів на Близькому Сході, але з огляду на низку «арабських революцій» офіційний Вашингтон намагається виступати в ролі захисника «демократичних перетворень» у регіоні й таким чином поліпшити взаємини з мусульманським світом. За таких обставин Білому Дому стає не вигідно займати відверто проізраїльську позицію. Зрештою, в зв'язку з політичною трансформацією Близького Сходу США потребують також збереження партнерських взаємин із Туреччиною, що намагається відігравати одну з ключових ролей у регіональних процесах. Тому, закликаючи офіційну Анкару нормалізувати відносини з Ізраїлем, Сполученим Штатам доводиться утримуватися від політичного тиску на Туреччину, що прагне відігравати роль першого порядку на Близькому Сході.

Висновки до 4-го розділу

За постбіполярної доби Близький Схід продовжує генерувати серйозні виклики національній безпеці Турецької Республіки. Йдеться про життєздатність країни, її поступовий розвиток у незмінних державних кордонах і в безпечному зовнішньому середовищі. Загроза, яку становить курдський чинник для державного суверенітету Туреччини, актуальна й для інших держав регіону стосовно збереження їхньої територіальної цілісності.

Це зумовлює виникнення безпекових альянсів між Турецькою державою та її цивілізаційно-історичними антагоністами – Іраном і Сирією. Поряд із нагальною потребою підтримки дипломатичними засобами миротворчого процесу на Близькому Сході, надто в умовах спричинених т. зв. «арабською весною» суспільних конфліктів, не останню роль у регіональній політиці Туреччини відіграє потреба гарантування безпечного транзиту енергоносіїв до ЄС і отримання потенційного прибутку від енергопроектів в Іраку, реалізація яких опинилась під загрозою через спалах фундаменталізму й військовий наступ «Ісламської держави».

З поступовим зменшенням силового впливу США в Близькосхідному регіоні (поетапним виведенням американських військ з Іраку й Афганістану) значна частина обов'язків із підтримки стабільності мала перейти до регіональних держав-союзників Вашингтона – Туреччини, Саудівської Аравії й Ізраїлю. Гадаємо, що Турецька Республіка має всі можливості для нарощування міжнародно-політичного авторитету в регіоні, якщо знаходитиме компроміс із сусідами стосовно чутливих питань регіональної політики (зокрема, курдської й Палестинської проблеми).

Нині близькосхідний напрям гарантування національної безпеки Турецької Республіки демонструє ефективне проведення офіційною Анкарою політики «регіонального балансування» (в тому числі в геополітичному трикутнику Анкара – Тегеран – Дамаск), що передбачає активізацію співпраці з іншими регіональними гравцями задля зниження рівня конфліктогенності в регіоні й набуття Туреччиною лідерського статусу. Хоча турецько-ізраїльське стратегічне партнерство зазнало кризи й краху, США готові визнати за Турецькою Республікою роль регіонального лідера, однак це вимагатиме від неї конкретних кроків щодо участі у зміні геополітичного простору Близького Сходу (як це простежується на прикладі залучення офіційної Анкари в сирійську громадянську війну).

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження стало основою для вирішення важливого наукового питання, що полягає в з'ясуванні особливостей формування, еволюції та оптимізації регіональної політики Турецької Республіки за постбіполярної доби, й дозволило дійти таких висновків:

1. Після розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин у Турецької Республіки бракувало довготермінового стратегічного планування зовнішньополітичного курсу, що було значною мірою спричинене слабкістю й нестабільністю коаліційних урядів. Зовнішня політика країни вибудовувалася на основі короткотермінової змінної й безризикової тактики, що не дозволило офіційній Анкарі добитися реальних результатів ані на шляху євроінтеграції, ані щодо згуртування під своєю егідою нових незалежних тюркомовних держав Центральної Азії й Південного Кавказу.

З приходом до влади помірковано-ісламістської ПСР визначальною рисою регіональної стратегії Туреччини став перехід від однобічної прозахідної орієнтації до багатовекторності з опорою на історико-культурну спадщину. За збереження пріоритетності західного напрямку, «нове зовнішньополітичне бачення» ПСР не менш важливого значення стало надавати розвитку взаємин із регіональними країнами. Центральне місце в новій стратегії посіла політика «нуль проблем» із сусідами, спрямована на усунення суперечностей у відносинах із навколишніми державами, попередження виникнення регіональних криз і налагодження максимального співробітництва з ними в усіх сферах. Причому, особливої значимості Туреччина почала надавати співробітництву в енергетичній сфері з країнами-експортерами вуглеводнів, прагнучи гарантувати власну

енергетичну безпеку шляхом перетворення себе в центр розподілу транзитних потоків.

Для підвищення свого авторитету на міжнародній арені Турецька Республіка вдалася до дипломатичних зусиль задля вирішення регіональних спорів і врегулювання міждержавних конфліктів, а також активізувала власну участь у міжнародних організаціях, надавала підтримку міжнародним ініціативам («Альянс цивілізацій», «Посередництво заради миру», «Група друзів медіації»), просувала власні ініціативи («Платформа співробітництва й стабільності на Кавказі», тристоронній саміт президентів Туреччини, Афганістану й Пакистану).

2. Незважаючи на об'єктивні й суб'єктивні чинники появи взаємної недовіри в турецько-американських взаєминах і очевидне дистанціювання Сполучених Штатів від Турецької Республіки на міжнародній арені, а також той безперечний факт, що нині стратегічне партнерство вже не сприймається як гарант стабільного й стійкого розвитку двосторонніх відносин та національної безпеки, офіційні Анкара і Вашингтон, як і раніше, зберігають важливе значення один для одного з огляду на такі чинники:

– Турецька Республіка сприймає США як головного військово-політичного й фінансово-економічного стратегічного партнера, а також у безпековій сфері. Це обумовлено як перманентною залежністю Туреччини від американських поставок озброєнь і військової техніки, так і бажаною підтримкою Білого Дому при отриманні Анкарою кредитів МВФ і Світового банку для програми стабілізації національної економіки, потребою турецького уряду в лобюванні адміністрацією США його інтересів для інтеграції країни в ЄС;

– Турецька Республіка тісно пов'язана зі США і в рамках Північноатлантичного альянсу, який вона вважає єдиним відлагодженим механізмом гарантування глобальної й регіональної безпеки з реальною спроможністю застосування «жорсткої сили» в разі потреби;

– активізація войовничого ісламського фундаменталізму в Близькосхідному регіоні й участь Туреччини в антитерористичній коаліції, спрямованій проти наступу «Ісламської держави», вимагають від офіційної Анкари посилення координації з Вашингтоном шляхів вирішення питань регіональної політики.

Майбутнє турецько-американської співпраці на регіональному рівні знаходитиметься під впливом трансатлантичних відносин – ключової сфери стратегічного партнерства офіційних Анкари і Вашингтону. В найважливіших областях співробітництва багатосторонній підхід буде вагомим елементом взаємодії, передусім при вирішенні іракської, іранської й сирійської проблематики. Тому головним уявляється не майбутнє турецько-американських двосторонніх відносин, а співпраця в трикутнику США – НАТО – Туреччина. Ключовою метою тристороннього підходу має стати заохочення дій трьох сторін у протистоянні зовнішнім викликам. Нові ініціативи, що торкаються питань безпеки й оборони, мають реалізовуватися в рамках НАТО, а не в двосторонньому турецько-американському форматі. Посилення ролі Турецької Республіки в НАТО й поновлення довіри до неї має бути складовою частиною політики Білого Дому щодо офіційної Анкари, а співпраця Туреччини на регіональному рівні буде більш передбачуваною, якщо вона здійснюватиметься за мандатом Альянсу. Ця реальність існує в Туреччині й цілком вкладається в її загальноєвропейський мейнстрім.

3. Маючи, завдяки своєму географічному розташуванню, першорядне значення для міжнародного транзиту енергоносіїв і об'єднавши цінності європейсько-християнської та ісламської цивілізацій, Турецька Республіка прагне виступати в ролі «мосту» й «посередника» у певних регіональних конфліктах. У разі прийняття Туреччини до свого складу, ЄС зможе скористатися цими геостратегічними особливостями республіки, що дозволить Євросоюзу зміцнити власні позиції глобального гравця світової політики. Потужний потенціал турецьких Збройних сил здатен зробити значний внесок у формування Спільної зовнішньої та безпекової політики

ЄС і Спільної європейської політики безпеки та оборони, а також помітно розширити можливості Євросоюзу здійснювати миротворчі операції, передусім у Середземноморському регіоні.

Але, надавши повноцінне членство Турецькій Республіці, ЄС тим самим ризикує бути залученим до вирішення низки регіональних міжнародно-політичних і етнічних проблем, від котрих наразі як «фортеця спокою й безпеки» його рятує Туреччина. В переговорному процесі офіційної Анкари з ЄС залишаються досить складні проблеми, вирішення яких є неодмінним. Зокрема, ЄС постійно звертає увагу на нерегульованість курдського питання, що розглядається не лише як внутрішньополітична проблема Туреччини, пов'язана з «правами національних меншин», але й як перешкода для встановлення «добросусідських відносин із суміжними державами», зокрема з Іраком, на півночі якого розташований де-факто напівнезалежний Іракський Курдистан, де базуються бойовики терористичної РПК. У зв'язку з цим у ЄС схвально поставилися до громадських дебатів із мирного вирішення курдського питання, що почалися в Туреччині в 2009 р.

4. З розпадом СРСР і завершенням холодної війни Чорноморський регіон став важко керованим: політичні, національно-територіальні, етнічні й релігійні суперечки породили «гарячі точки» в Грузії, Молдові й Росії. Апогею регіональна конфліктогенність сягнула під час силової окупації й анексії Російської Федерацією українського Криму в лютому–березні 2014 р., причому наявні миротворчі інструменти (ООН, ОБСЄ, двосторонні договори) виявилися недостатньо результативними. Для Чорноморського регіону властивий дуалізм міждержавних взаємин, коли стосунки співробітництва й протиборства виявляються практично водночас, існує складне переплетіння різних за змістом політичних проблем і процесів та протилежних тенденцій їхнього поглиблення.

Тому регіональна політика Турецької Республіки в Причорномор'ї націлена на гарантування власної національної безпеки шляхом органічного

поєднання засобів «твердої» і «м'якої» сили, а також двосторонніх домовленостей із сусідами. Туреччина позиціонує себе як ключового гравця і самостійний «полюс сили» та надалі намагатиметься синтезувати в максимально можливих межах збереження «модельного партнерства» зі США та планів інтеграції в ЄС. Турецько-російські відносини в безпековій площині зазнали складної трансформації від стану «керованого партнерства» до напруженості, спричиненої деструктивним втручанням Кремля в громадянську війну в Сирії.

Туреччина запропонувала всеосяжне бачення Чорноморського регіону, що включає докладно розроблену концепцію політики «нуль проблем» із сусідами та безпекову політику, засновану на регіональному підході. Цілями Туреччини є також сприяння політичній і економічній співпраці та підтримка інтеграції Чорноморського регіону в світову економіку. Зрештою, якщо гарантування безпеки на морі залишається винятковою турботою прибережних держав, то збереження нинішнього правового режиму Чорноморських проток, заснованого на Конвенції Монтре 1936 р., є для Туреччини *sine qua non* або неодмінною, беззастережною умовою.

5. Політичний союз між Турецькою Республікою та Державою Ізраїль сформувався по завершенні холодної війни й став важливим елементом регіональної підсистеми міжнародних відносин завдяки спільному стратегічному порядку денному обох країн, що базувався на схожих побоюваннях стосовно Сирії, Іраку й Ірану, а також на співпадаючих інтересах у Центральній Азії. Крім того, обидві держави висловлювали близькі погляди на глобальні проблеми світової політики, включно з узгодженням зовнішньополітичного курсу зі США й недовірливим ставленням до «демократичної» Росії. Ще однією причиною виникнення стратегічної вісі «Анкара – Тель-Авів» був синдром «ворожого оточення»: не дивлячись на періодичні намагання як Ізраїлю, так і Туреччини владнати суперечки зі своїми сусідами, зовнішній чинник небезпеки залишався для них актуальним.

Для США та ЄС навіть тимчасове зближення Турецької Республіки з Ізраїлем було вагомим доказом політичної адекватності й стабільності офіційної Анкари, що відкривало шлях для західних інвестицій і технічних інновацій. Вісь «Анкара – Тель-Авів» ще більше зміцнила військово-політичні зв'язки Турецької Республіки зі Сполученими Штатами, особливо якщо брати до уваги потужне єврейське лобі у Вашингтоні. Регулярні тристоронні (Туреччина, Ізраїль і США; Йорданія певний час брала участь як спостерігач) морські навчання в Середземному морі; програми модернізації озброєнь, вироблених в США, демонстрували стратегічну близькість офіційних Анкари і Тель-Авіва. Це також була засторога для сил, які планували б недружні дії щодо Туреччини.

Головною перешкодою для розвитку турецько-ізраїльського стратегічного партнерства завжди виступав чинник ісламської солідарності, що помітно посилювався після приходу до влади в Туреччині в листопаді 2002 р. помірковано-ісламістської ПСР, американсько-британської інтервенції й окупації Іраку в 2003 р. та військової операції Ізраїлю в Лівані 2006 р. Регіональна політика офіційної Анкари на Близькому Сході почала поступово змінюватися, що неминуче мало негативно відбитися на турецько-ізраїльських взаєминах. Турецьке державне керівництво взяло на озброєння концепцію багатовекторної зовнішньої політики, в контексті якої регіональне партнерство з Ізраїлем і спільні загрози національній безпеці, що раніше зумовили зближення держав, виявилися неактуальними. Ізраїльський політикум усвідомлює, що триваюче загострення двосторонніх відносин є свідомим вибором офіційної Анкари, продиктованим її геополітичними інтересами, і що новий регіональний формат, який створюється Туреччиною на Близькому Сході, не передбачає участі в ньому Ізраїлю.

6. Збурені т. зв. «арабською весною» деструктивні потрясіння на території «Великого Близького Сходу» спричинили посилення міжнародно-політичної активності Турецької Республіки в регіоні та водночас призвели до погіршення й загострення турецько-ізраїльських відносин. З початком

т. зв. «арабських революцій» у Єгипті, Ємені, Лівії й Сирії турецьке керівництво, після недовгих коливань, підтримало опозиційні сили цих держав, фактично відмовившись від своїх недавніх партнерів, із якими зміцнювало регіональну співпрацю протягом 2000-х рр. Замість того, щоб спробувати виступити посередником між різношерстою опозицією й ідейно близькими націоналістичними правлячими режимами, офіційна Анкара стала на бік протестувальників і бунтівників та сприяла формуванню на турецькій території опозиційних організацій Єгипту, Лівії й Сирії. Турецька Республіка виступила союзником США і «старих демократій» Європи за проектом переформатування «Великого Близького Сходу».

Це закономірно привело до втручання Туреччини в громадянську війну в Сирії на боці т. зв. «поміркованої опозиції» та згортання співпраці з головним союзником офіційного Дамаска – ІРІ, чий правлячий режим хоча й сприймається в Анкарі як дружній, але це не компенсує протилежність геополітичних інтересів двох держав і глибокий релігійний конфлікт між сунітською й шиїтською гілками ісламу. Негативно вплинув на турецько-іранське зближення й «заморожений» конфлікт між Азербайджаном і Вірменією, в ході якого офіційні Анкара і Тегеран зайняли протилежні позиції. Якщо Туреччина від його початку твердо стала на бік Азербайджану й у відповідь на вірменську окупацію частини його території закрила сухопутний кордон із Вірменією, то Іран намагався не допустити будь-якої участі (військової чи посередницької) Анкари в зазначеному конфлікті й виступив проти запропонованого Туреччиною плану можливого територіального обміну, якщо він призвів би до часткової втрати ірансько-вірменського державного кордону.

7. Компаративний аналіз досвіду становлення Турецької Республіки як регіонального лідера дозволив окреслити кілька складових її успішної регіональної політики, які варто взяти до уваги при формуванні й реалізації відповідної політики Республіки Ірак. Зокрема: 1) багатовекторність, яка полягає у взаємовигідному співробітництві з ключовими регіональними

акторами в різних сферах при збереженні як пріоритетного безпекового напрямку; 2) активна багатостороння регіональна дипломатія; 3) відновлення позиції «центральної» держави як важливого елементу регіональної системи безпеки; 4) широке застосування елементів «м'якого» впливу щодо держав регіону завдяки спільній цивілізаційній ідентичності; 5) прагматизм регіональної політики, що ґрунтується на національному інтересі та пріоритетності економічного чинника, що дозволяє збільшити число потенціальних партнерів та зменшити роль ідеологем у зовнішній політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуллаев Р. «Черная полоса» «зеленой» Турции: об укреплении роли Анкары в регионе и ускорении её интеграции в ЕС говорить пока не приходится / Р. Абдуллаев // Region plus : аналитический взгляд (Баку). – 2008. – № 16 (60). – С. 26-29.
2. Аватков В.А. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики при правлении Партии справедливости и развития : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Владимир Алексеевич Аватков ; МГИМО (Университет) МИД России. – М., 2013. – 161 л.
3. Айвазян А. Военная концепция Турции и турецкая угроза / Армен Айвазян [Электронный ресурс] // Фраза.юа : интернет-газета. – 2011. – 23 апреля. – Режим доступа : <http://fraza.ua/stenograms/23.04.11/114821.html>.
4. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Відносини з Росією в контексті гарантування національної безпеки Турецької Республіки / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Сборник публикаций Научно-информационного центра «Знание» по материалам VII международной заочной научно-практической конференции «Развитие науки в XXI веке» г. Харьков : сборник со статьями (уровень стандарта, академический уровень). – Д. : Научно-информационный центр «Знание», 2015. – С. 134-137.
5. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Військовий чинник у формуванні безпекової політики Турецької Республіки / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві [Електронний ресурс] // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2015. – № 7. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2595/2303.
6. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Вірменське питання у міжнародній діяльності Турецької Республіки / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів,

- аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна». Частина I. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, ІМВ, 2016. – С. 16-17.
7. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Еволюція стратегічного партнерства Турецької Республіки зі США / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 жовтня 2015 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 102-105.
  8. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Євроінтеграційний курс Турецької Республіки в контексті її безпекової політики / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві [Електронний ресурс] // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2014. – № 4. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2594/2302.
  9. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Іранський вектор безпекової політики Турецької Республіки / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 153-157.
  10. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Конфліктний потенціал турецько-грецьких відносин : безпековий вимір / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 листопада 2015 року). – К. : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. – С. 100-103.
  11. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Нормалізація турецько-сирійських відносин на зламі ХХ-ХХІ ст. / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. Вип. 126 (ч. I). – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2015. – С. 24-34.

12. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Проблема Александретти в турецько-сирійських відносинах / Аділ Кадім Аль-Азаві Хайдер // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : «Інтас», 2015. – Вип. 79. – С. 500-509.
13. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Роль збройних сил у формуванні безпекової й зовнішньої політики Турецької Республіки / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Держава і право : зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. Вип. 69 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2015. – С. 184-196.
14. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Турецько-ізраїльські відносини й проблеми регіональної безпеки / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Гілея : науковий вісник. Зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 107(4). – С. 458-463.
15. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Турецько-українське партнерство як чинник безпекової політики в Чорноморському регіоні / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. Вип. 126 (ч. II). – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2015. – С. 36-44.
16. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Чорноморський регіон як геополітична реальність / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві // Актуальні проблеми міжнародних відносин : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених 22 жовтня 2015 р. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2015. – Ч. 1. – С. 94-98.
17. Аль-Васат. – 2004. – 19 січня (араб. мовою).
18. Аль-Хайат. – 2002. – 10 червня (араб. мовою).
19. Аль-Хайат. – 2004. – 15 липня (араб. мовою).
20. Арутюнян А. Э. Отношение Турции к последней войне в Заливе / Араик Эдуардович Арутюнян // Турция в новых геополитических условиях : (материалы круглого стола, март 2004 г.) / отв. ред. Н. Ю. Ульченко. – М. : Институт востоковедения РАН, 2004. – С. 87-95.

21. Арутюнян А. Э. К вопросу о взаимоотношениях между Турцией и Сирией в конце XX – начале XXI веков / Араик Эдуардович Арутюнян // Современная Турция : проблемы и решения. Сборник статей. – М. : Институт Ближнего Востока, Институт востоковедения РАН, 2006. – С. 162-175.
22. Арутюнян А. Э. Турецко-сирийские отношения на рубеже веков: 1980-е годы – начало XXI века : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.15 / Араик Эдуардович Арутюнян ; Институт востоковедения РАН. – М., 2007. – 19 с.
23. Атаев Т. США, НАТО и Турция / Тюрккая Атаев ; пер. с тур. – М. : Прогресс, 1973. – 319 с.
24. Ахмедов В. М. Сирия, Турция и Иран : новые подходы к межрегиональному сотрудничеству / В. М. Ахмедов, Л. М. Кулагина [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. – 2005. – 17 января. – Режим доступа : iimes.ru/rus/stat/2005/17-01-05.htm.
25. Ахмедов В. М. Сирийско-турецкое противостояние и курдский вопрос / Владимир Муртузович Ахмедов // Ближний Восток и современность : сборник статей. Вып. 7 / отв. ред. В. А. Исаев, А. О. Филоник. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1999. – С. 15-23.
26. Ахмедов В. М. Сирия при Башаре Асаде. Региональный опыт модернизации в условиях внешней нестабильности / Владимир Муртузович Ахмедов. – М. : Институт востоковедения РАН, 2005. – 196 с.
27. Ахмедова Е. Р. Вплив «європеїзації» Туреччини на вирішення проблеми Кіпру / Е. Р. Ахмедова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 2. – С. 61-67.
28. Ахмедова Е. Р. Перспективи інтеграції Туреччини у сферу зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу / Е. Р. Ахмедова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 4. – С. 56-62.
29. Багджи Х. Турецкая стратегия в Сирии – от начала конфликта до российского вмешательства / Хюсейн Багджи [Электронный ресурс] //

Россия в глобальной политике. – 2015. – 14 декабря. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/valday/Turetckaya-strategiya-v-Sirii--ot-nachala-konflikta-do-rossiiskogo-vmeshatelstva-17881>

30. Багдасаров С. Б. Расширение сферы влияния стран НАТО на Ближнем и Среднем Востоке / С. Б. Багдасаров // Ближний Восток и современность : сборник статей. Вып. 5 / отв. ред. В. А. Исаев, А. О. Филоник. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1998. – С. 7-13.
31. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 2005. – 288 с.
32. Бингол Х. Ф. Взаимодействие России и Турции в сфере энергетической политики / Х. Ф. Бингол // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий : сборник статей / отв. ред. Н. Ю. Ульченко, Е. И. Уразова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2010. – С. 186-192.
33. Болдырев А. В. Черноморские проливы в политике Турции и России / Андрей Викторович Болдырев // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 40 / отв. ред. А. О. Филоник, М. Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 5-25.
34. Болдырев А. В. Политика Турции на Черном море в период грузино-югоосетинского конфликта (август-сентябрь 2008 г.) / Андрей Викторович Болдырев // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий : сб. статей / отв. ред. Н. Ю. Ульченко, Е. И. Уразова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2010. – С. 171-185.
35. Болдырев А. В. Военные аспекты черноморской политики Турции в начале XXI века / Андрей Викторович Болдырев // Турция в период правления Партии справедливости и развития : сборник статей / отв. ред. Н. Ю. Ульченко, П. В. Шлыков. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2012. – С. 127-141.

36. Борділовська О. А. Моделі врегулювання курдської проблеми: досвід чотирьох близькосхідних країн / О. А. Борділовська, В. В. Кухта // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 86. – С. 397-403.
37. Борейко А. Н. Основы внешней политики Турции: история и современность / А. Н. Борейко // Востокведный сборник. Вып. 6 / отв. ред. А. О. Филоник. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – С. 132-136.
38. Бугар А. Гнучка дипломатія Туреччини: від геополітичного балансування до зміцнення регіональних лідерських позицій / Аліна Бугар // Зовнішні справи. – 2012. – № 4. – С. 48-51.
39. В Бурсе состоялись армяно-турецкие переговоры [Електронний ресурс] // Радио Азатютюн. – Режим доступу : <http://www.armenialiberty.org/content/article/1851953.html>.
40. Варбанець П. А. Пріоритети нової зовнішньої політики Анкари: Туреччина на шляху до регіонального лідерства / П. А. Варбанець // Східний світ. – 2011. – № 1. – С. 46-51.
41. Варбанець П. А. Політика Анкари щодо затвердження Туреччини системоутворюючим ядром тюркського світу: надбання і прорахунки / П. А. Варбанець // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 88. – С. 374-379.
42. Вертяев К. В. Курдский вопрос в политике Турции (конец XX – начало XXI века) / Кирилл Валентинович Вертяев. – М. : Институт Ближнего Востока, 2007. – 252 с.
43. Вертяев К. В. Курдский вопрос и интересы Турции в Ираке / Кирилл Валентинович Вертяев // Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г. : сборник статей / отв. ред. А. В. Болдырев, Н. Ю. Ульченко. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2008. – С. 205-218.
44. Вертяев К. В. Курдский вопрос в Турции в свете текущей ситуации на Ближнем и Среднем Востоке / Кирилл Валентинович Вертяев // Ближний Восток и современность : сборник статей. Вып. 40 / отв. ред.

- А.О. Филоник, М.Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 26-35.
- 45.Вертяев К.В. «Курдская инициатива» турецкого правительства: перспективы и препятствия для решения курдского вопроса в стране / Кирилл Валентинович Вертяев // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий : сборник статей / отв. ред. Н.Ю. Ульченко, Е.И. Уразова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2010. – С. 119-139.
- 46.Веселовський А. Об'єкт суперництва – водні ресурси: екологічні проблеми Східного Середземномор'я та їх соціальні наслідки для регіону з точки зору інтересів України / Андрій Веселовський // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 52-66.
- 47.Веселовський А. У світлі ісламської альтернативи: Східне Середземномор'я: регіональна система підвищеної небезпечності / Андрій Веселовський // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 46-52; № 4. – С. 73-82.
- 48.Волович О. Між Сходом і Заходом. Туреччина на європейсько-азіатському роздоріжжі / Олексій Волович // Політика і час. – 1998. – № 8. – С. 22-26.
- 49.Волович О. О. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності : збірник статей та аналітичних матеріалів / О.О. Волович, М.О. Воротнюк, Є.В. Габер / Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. – Одеса : Фенікс, 2011. – 408 с.
- 50.Волхонский М. Турецкий и иранский факторы на Южном Кавказе / М. Волхонский // Аналитические записки Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО(У) МИД России. – М., 2006. – Вып. 4. – С. 3-10.
- 51.Вонсович О. С. Спроба воєнного перевороту в Туреччині: роль Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки / О. С. Вонсович // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 112. – С. 336-340.

52. Воробьева И. Турецкий гамбит / Ирина Воробьева // Прямые инвестиции. – 2012. – № 4. – С. 12-16.
53. Воротнюк М. О. Євроатлантична політика Туреччини : уроки для України / Марина Олександрівна Воротнюк // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 3 (4). – С. 172-176.
54. Воротнюк М. О. Україна і Туреччина в контексті геополітичних трансформацій у басейні Чорного моря / Марина Олександрівна Воротнюк // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 262-269.
55. Воротнюк М. А. Реформирование сектора безопасности Турции в процессе процессов европеизации / Марина Александровна Воротнюк // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 102. – Ч. 2. – С. 64-72.
56. Воротнюк М. «Арабська весна» – шанс регіонального лідерства для Туреччини? / Марина Воротнюк // Зовнішні справи. – 2011. – № 11-12. – С. 44-47.
57. Воротнюк М. О. Політика безпеки у контексті «критичних» теорій (на прикладі Турецької Республіки) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Марина Олександрівна Воротнюк ; Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2013. – 20 с.
58. Вывод российских войск из Грузии завершён досрочно [Електронний ресурс] // РИА Новости. – 2007. – 15 ноября. – Режим доступа: <http://ria.ru/infografika/20071115/88228468.html>.
59. Габер Є. В. Американо-турецький альянс на сучасному етапі : стратегічні партнери чи стратегічні суперники? / Євгенія Василівна Габер // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 43. – С. 127-140.
60. Габер Є. В. Турецько-американські відносини на Близькому Сході : проблеми розроблення єдиної політики в регіоні / Євгенія Василівна Габер // Політологічний вісник. – 2010. – № 48. – С. 288-297.

61. Габер Є. В. Регіональний вимір турецько-американських відносин в постбіполярний період : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Євгенія Василівна Габер ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К., 2014. – 20 с.
62. Габер Є. В. Регіональний вимір турецько-американських відносин в постбіполярний період : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Євгенія Василівна Габер ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2014. – 230 с.
63. Гаджиев А. Г. Значение Турции для Общей европейской политики в области безопасности и обороны / А. Г. Гаджиев // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 40 / отв. ред. А. О. Филоник, М. Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 36-44.
64. Гаджиев А. Г. Евроинтеграция Турции: проблемы и перспективы : дисс. ... канд. полит. Наук : 07.00.15 / Амур Гаджибабаевич Гаджиев ; Институт востоковедения РАН. – М., 2013. – 200 с.
65. Гареев М. А. О национальной безопасности России / М. А. Гареев // Обозреватель. – 1993. – д№ 22 (26). – С. 94-98.
66. Гасратян М. А. Курдская проблема в Турции : (1986–1995) / Манвел Арсенович Гасратян. – М. : Ин-т Востоковедения РАН, 2001. – 240 с.
67. Глазова А. В. Турецко-израильские отношения : есть ли перспектива выхода из кризиса? / Анна Владимировна Глазова // Проблемы национальной стратегии. – 2012. – № 2(11). – С. 49-62.
68. Греция обвинила Турцию в срыве переговоров по кипрскому урегулированию [Электронный ресурс] // РИА Новости. – Режим доступа: <http://ria.ru/world/20141009/1027648541.html>.
69. Глебов С. Энергетическая безопасность Европы: Черноморский транзитный контекст / Сергій Глебов // Чорноморська безпека. – 2012. – № 2 (24). – С. 18-30.
70. Гурьев А. А. К вопросу об усилении разногласий между США и Турцией / А. А. Гурьев // Ближний Восток и современность : Сб. статей. Вып. 25 /

- отв. ред. А.О. Филоник. – М. : Институт Востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2005. – С. 124-136.
71. Гурьев А. А. Турция – Израиль : по пути укрепления военного сотрудничества [Электронный ресурс] / А. А. Гурьев // Институт Ближнего Востока. – 2006. – 24 января. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/24-01-06.htm>.
72. Гурьев А. А. Турция корректирует «Красную книгу» [Электронный ресурс] / А. А. Гурьев // Институт Ближнего Востока. – 2010. – 4 февраля. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=10074#more-10074>
73. Данилов В. И. Метаморфозы турецкого национализма / В. И. Данилов // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 9 / отв. ред.: В.А. Исаев, А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2000. – С. 25-40.
74. Декларация о независимости Армении. 23 августа 1990 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.gov.am/ru/independence/>.
75. Демарш Эрдогана в Давосе вызвал неоднозначную реакцию [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 2009. – 30 января. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20090130/160528440.html>.
76. Демоян Г. А. Турция и Карабахский конфликт / Г. А. Демоян // Востоковедный сборник : вып. 4 / отв. ред. А.В. Федорченко, А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 22-34.
77. Демоян Г. Турция и Карабахский конфликт в конце XX – начале XXI веков. Историко-сравнительный анализ / Гайк Демоян. – Єреван : Авторское издание, 2006. – 255 с.
78. Денкташ Р. Турецкая Республика Северного Кипра : краткая история / Рауф Раиф Денкташ [Электронный ресурс]. – Баку, 1996. – Режим доступа : <http://beznen-yul.narod.ru/strana/sev-kipr.htm>.
79. День (Київ). – 1998. – 23 травня.
80. День (Київ). – 1998. – 29 червня.

81. Дунаева Е.В. Отношение региональных соседей к проблеме курдской автономии в Ираке / Е. В. Дунаева // Курдский вопрос в Западной Азии в начале XXI века : сб. статей / Отв. ред. О. И. Жигалина. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2006. – С. 36-41.
82. Европарламент решил остановить строительство «Южного потока» и помочь Украине в газовых спорах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/groshi/evroparlament-reshil-prekratit-stroitelstvo-yuzhnogo-potoka-i-pomoch-ukraine-v-gazovyh-sporah-361375.html>.
83. Егоров В. К. Россия и Турция : линия противоречий / В. К. Егоров // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 9 / отв. ред.: В. А. Исаев, А. О. Филоник. – М.: Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2000. – С. 325-334.
84. Егоров В. К. Курдский фактор во внешней политике Турции / В. К. Егоров // Курдский вопрос в Западной Азии в начале XXI века : сб. статей / отв. ред. О. И. Жигалина. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2006. – С. 217-227.
85. Егоров В. К. Особенности современного этапа турецко-американских отношений (теоретический аспект) / В. К. Егоров // Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г. : сборник статей / отв. ред. А. В. Болдырев, Н. Ю. Ульченко. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2008. – С. 190-200.
86. Ердоган жорстко розкритикував російську військову операцію в Сирії [Електронний ресурс] // ЗІК. – 2015. – 10 квітня. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2015/10/04/erdogan_zhorstko_rozkrytykuvav_rosiysku_v_iyskovu_operatsiyu_v_syrii_630228.
87. Еровченков А. Гидроузел на Евфрате / А. Еровченков // Азия и Африка сегодня. – 1995. – № 4. – С. 29-31.
88. Жигалина О. И. Курдский вопрос и проблема стабильности в Западной Азии / О. И. Жигалина // Курдский вопрос в Западной Азии в начале XXI

- века : сб. статей / Отв. ред. О. И. Жигалина. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2006. – С. 204-216.
89. Жовква І. І. Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : 23.00.04 / Ігор Іванович Жовква ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
90. Задонский С. М. Решение курдского вопроса в Турции / С. М. Задонский [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. – Режим доступа: www.iimes.ru/rus/stat/2002/25-09-02.htm.
91. Задонский С. М. Роль военного фактора во внутренней и внешней политике Турции / С. М. Задонский // Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии : сб. статей. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 256-268.
92. Закон об армянском геноциде противоречит Конституции Франции. 28.02.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20120228-zakon-ob-armyanskom-genotside-protivorechit-konstitutsii-frantsii>.
93. Иванов С. М. Международный аспект проблемы самоопределения Иракского Курдистана (90-е годы XX в. – начало XXI в.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.15 / Станислав Михайлович Иванов ; Институт востоковедения РАН. – М., 2008. – 19 с.
94. Иванова И. И. Турецко-арабские отношения и их место в системе международных связей на Ближнем Востоке (1945-1983 гг.) / Инесса Ильинична Иванова. – М. : Наука, 1985. – 149 с.
95. Иванова И. И. Турецко-арабские отношения на современном этапе / Инесса Ильинична Иванова // Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке и политика России на рубеже XXI века. – М. : ИВ РАН, 2000. – С. 115-135.
96. Иванова И. И. Турецко-израильские отношения и проблемы региональной безопасности / Инесса Ильинична Иванова // Ближний Восток : проблемы

- региональной безопасности (сборник статей). – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – С. 84-95.
- 97.Иванова И. И. Турецко-иранские отношения на современном этапе / Инесса Ильинична Иванова // Ближний Восток : проблемы региональной безопасности (сборник статей). – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – С. 76-83.
- 98.Иванова И. И. Позиция Турции по вопросам ближневосточного урегулирования / Инесса Ильинична Иванова // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 26. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2005. – С. 122-136.
- 99.Иванова И.И. Основные направления внешней политики Партии справедливости и развития / Инесса Ильинична Иванова // Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г. : сб. статей / отв. ред. А.В. Болдырев, Н.Ю. Ульченко. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2008. – С. 168-181.
100. Иванова И. И. Турецко-иранские отношения на современном этапе / Инесса Ильинична Иванова // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий : сб. статей / отв. ред. Н.Ю. Ульченко, Е.И. Уразова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2010. – С. 200-212.
101. Иванова И. И. Турецко-израильские отношения: новые тенденции развития / Инесса Ильинична Иванова // Турция в период правления Партии справедливости и развития : сб. статей / отв. ред. Н.Ю. Ульченко, П.В.Шлыков. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2012. – С. 105-126.
102. Израиль и Турция договорились о возобновлении дипломатических отношений [Электронный ресурс] // РБК. – 2015. – 18 декабря. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/news/izrail-turtsiya-dogovorilis-vozobnovlenii-1450397057.html>.

103. Ірхін О А. Зовнішньополітична стратегія США щодо Турецької Республіки : Автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.00.04 / Олександр Анатолійович Ірхін ; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2006. – 20 с.
104. Караосманоглу Я. К. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения / Я. К. Караосманоглу. – М. : Международные отношения, 1978. – 301 с.
105. Кипр начнет разработку месторождений газа, несмотря на угрозы Турции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/business/economics/1261359-kipr-nachnet-razrabotku-mestorozhdenij-gaza-nesmotrya-na-ugrozy-turcii>.
106. Киреев Н. Г. Турция между Западом и Востоком / Николай Григорьевич Киреев // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 2. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. – С. 106-164.
107. Киреев Н. Г. Среднесрочные и долгосрочные интересы Турции в отношениях с Россией / Николай Григорьевич Киреев // Ближний Восток и современность. Вып. 4 / ред. М.И. Штемпель. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1997. – С. 147-211.
108. Киреев Н. Г. Турция и Израиль – стратегические союзники на Ближнем Востоке (Хроника военно-политического сотрудничества в 1994-1997 гг.) / Николай Григорьевич Киреев // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 5 / отв. ред. В.А. Исаев, А.О. Филоник. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1998. – С. 89-152.
109. Киреев Н. Г. Борьба с террором в Турции / Николай Григорьевич Киреев // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке : сб. статей. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, Академия геополитики и безопасности, 2000. – С. 74-112.
110. Киреев Н. Г. Турецкая деловая элита о турецко-российских отношениях / Николай Григорьевич Киреев // Ближний Восток и

- современность : сборник статей. Вып. 9 / отв. ред.: В.А. Исаев, А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2000. – С. 75-119.
111. Киреев Н. Г. История Турции XX век / Николай Григорьевич Киреев. – М. : Институт востоковедения РАН; Крафт+, 2007. – 608 с.
112. Кияниця Л. Зовнішня політика Туреччини в контексті «Арабської весни» : від ізольованої держави до претендента на регіональну гегемонію / Леонід Кияниця // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 160 (Політичні науки). – С. 49-54.
113. Кияниця Л. Регіональний баланс сил у контексті теорії регіональних комплексів безпеки (ТРКБ) / Леонід Кияниця // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Випуск 87 (№ 8). – С. 349-353.
114. Коджаман О. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период / Омер Коджаман ; пер. с англ. – М. : Рус. панорама, 2004. – 294 с.
115. Конович Ф.Е. Турецко-израильские отношения в 90-е годы (военно-политический аспект) / Ф. Е.Конович // Востокведный сборник. Вып. 4. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 65-78.
116. Кононенко И. В. Проект «Голубой поток» – выбор Турции и России / И. В. Кононенко // Востокведный сборник. Вып. 2. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 199-204.
117. Конституция Турецкой Республики (1982 г.) // Турецкая Республика. Справочник / Отв. ред. Н. Киреев. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 294-369.
118. Косиков А. В. Военно-политический потенциал Турции / А.В. Косиков // Востокведный сборник. Вып. 2. – М. : Институт востоковедения, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 215-219.

119. Кудряшова Ю. С. Турция и проблема разделенного Кипра / Юлия Сергеевна Кудряшова // Ближний Восток и современность : сборник статей. Вып. 26 / отв. ред. А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2005. – С. 144-161.
120. Кудряшова Ю. С. Турция и Европейский Союз : история, проблемы и перспективы взаимодействия / Юлия Сергеевна Кудряшова. – М. : Институт Ближнего Востока, 2010. – 364 с.
121. Кулешова К. І. Стратегічний контекст турецької моделі у зовнішній та безпековій політиці США щодо південної дуги нестабільності [Електронний ресурс] / К. І. Кулешова // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2015. – № 6. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2542/2257.
122. Курдский вопрос в Западной Азии в начале XXI века. Сборник статей. – М. : Институт Ближнего Востока, 2006. – 342 с.
123. Лазарев М. С. Курдский вопрос в новой геополитической ситуации / М.С. Лазарев // Курдский вопрос на рубеже тысячелетий (Круглый стол, 19 февраля 2004 г.). – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – С. 3-15.
124. Лахманюк Т. Україна і Турецька Республіка : шляхи співробітництва / Тетяна Лахманюк // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2008. – С. 140-145.
125. Лилль А. Израиль и Турция : особые отношения / Алон Лилль // Международная политика. – 2000. – № 11. – С. 121-129.
126. Маврина Ю. В. Концепция Давутоглу и ее влияние на внешнюю политику Турции (2001-2011гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Юлия Валерьевна Маврина. – Саратов : Саратовский государственный университет им. Н.Г.Чернышевского, 2014. – 213 с.

127. Мавріна О. С. Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини / Ольга Степанівна Мавріна // Сходознавство. – 2012. – № 59. – С. 48-81.
128. Меріч Агмед Бюлент. Україна – Туреччина : два важливих партнери у Європі / Агмед Бюлент Меріч // Східний світ. – 2011. – № 1. – С. 5-6.
129. Мощенко О. М. Туреччина–Україна: сучасний стан та перспективи співробітництва в Чорноморсько–близькосхідному / Олександр Миколайович Мощенко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 105. – С. 346-352.
130. Мощенко О. М. Взаємовідносини Туреччини та Ірану в контексті боротьби за регіональне лідерство / Олександр Миколайович Мощенко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2014. – Вип. 11. – С. 160-169.
131. Мосаки Н. Если арабы владеют нефтью, то турки владеют водой / Нодар Мосаки // Независимая газета. – 2001. – 18 января.
132. Мосаки Н. Курдистан в военно-стратегическом аспекте / Нодар Мосаки // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 12. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2001. – С.77-88.
133. Мосаки Н. Курдистан в нефтеполитическом аспекте / Нодар Мосаки // Востоковедный сборник. Вып. 3 / отв. ред. А.В. Федорченко, А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 88-104.
134. Мосаки Н. Курдистан : к истории формирования геополитических интересов / Нодар Мосаки // Востоковедный сборник. Вып. 2 / отв. ред. В.А. Исаев, А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 254-275.
135. Мрасси Р. Эволюция концептуальных основ внешней политики Турецкой Республики : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 /

- Рашида Мрасси ; Российский университет дружбы народов. – М., 2010. – 20 с.
136. Мхитарян Н. І. Роль Туреччини в сучасних геополітичних процесах на Близькому Сході / Наталія Ігорівна Мхитарян // Збірка наукових праць УЦД (Українського центру ісламознавчих досліджень) Аль-Калям. Випуск № 5. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 132-142.
137. Мхитарян Н. І. Українсько-турецькі відносини (сучасний етап) / Наталія Ігорівна Мхитарян // Східний світ. – 2011. – № 1. – С. 74-77.
138. Накисбаев Д. В. Американо-турецкие отношения в эпоху глобализации и перспективы их развития (политологический анализ) : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Дмитрий Владимирович Накисбаев ; Дипломатическая академия МИД России. – М., 2008. – 20 с.
139. Новиков И. А. Проблема пресной воды и ее значимость для Турции / И. А. Новиков // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 25. – М. : Институт Ближнего Востока, 2005. – С. 167-182.
140. Операція ВМС Турції «Чорноморська гармонія» (справочна інформація) [Електронний ресурс] // МИД Росії. – Режим доступу: http://www.mid.ru/obsie-voprosy-mezdunarodnoj-bezopasnosti-i-kontrola-nad-vooruzeniami/-/asset_publisher/6sN03cZTYZOC/content/id/256902.
141. Основні пункти домовленості щодо ядерної програми Ірану [Електронний ресурс] // УНІАН : Інформаційне агенство. – 2015. – 3 квітня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/1063119-osnovni-punkti-domovlenosti-schodo-yadernoji-programi-iranu.html>.
142. Остап'як В. І. Становлення безпекового партнерства у Чорноморському регіоні / Василь Іванович Остап'як [Електронний ресурс] // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2015. – № 6. –
– Режим доступу:
http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2555/2264.

143. Парламент Армении оставил российскую военную базу в Гюмри еще на 33 года [Электронный ресурс] // Лента.ру. – 2011. – 12 апреля. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2011/04/12/baza/>.
144. Перинчек М. Роль Турции в американском проекте Великого Ближнего Востока / Мехмет Перинчек // Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г. : сб. статей / отв. ред. А.В. Болдырев, Н.Ю. Ульченко. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2008. – С. 201-204.
145. Песков прокомментировал слова Эрдогана о пересмотре закупок российского газа [Электронный ресурс] // Лента.ру. – 2015. – 8 октября. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2015/10/08/gastherat/>.
146. Пінкевич М. Операція «Чорноморська гармонія» як складова зміцнення безпеки у регіоні / М. Пінкевич [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://fleet.sebastopol.ua/morskaya_derjava/2007_25/operatsija_chornomorska_garmonija_jak_skladova_zmitsnennja_bezpeki_u_regoni/.
147. Паюк К. А. Україна і Туреччина: нові кроки на шляху реалізації стратегічного партнерства / Катерина Анатоліївна Паюк // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. – 2015. – Т. 20. Вип. 1. – С. 96-101.
148. Паюк К. А. Україна і Туреччина: співпраця у розвитку стратегічного союзництва / Катерина Анатоліївна Паюк // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки – 2016. – Т. 21. Вип. 2. – С. 43-54.
149. Подписание протоколов с Турцией может спровоцировать кризис в Армении [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 2009. – 10 октября. – Режим доступа: <http://ria.ru/world/20091010/188340719.html>.
150. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции после Второй мировой войны / Борис Михайлович Поцхверия. – М. : Наука, 1976. – 312 с.
151. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции в 60-х – начале 80-х годов XX века / Борис Михайлович Поцхверия. – М. : Наука, 1986. – 294 с.

152. Поцхверия Б. М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики / Борис Михайлович Поцхверия. – М. : Главная редакция восточной литературы, 1992. – 254 с.
153. Поцхверия Б. М. Некоторые аспекты внешней политики Турции / Борис Михайлович Поцхверия // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 9 / отв. ред.: В.А. Исаев, А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2000. – С. 335-344.
154. Проект «Південний потік» закритий – Москва [Електронний ресурс] // BBC. – 2014. – 14 декабря. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/business/2014/12/141201_south_stream_or.
155. Рагимов Н. Э. Проект Nabucco и российско-турецкие отношения / Н. Э. Рагимов // Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г.: сб. статей / отв. ред. А.В. Болдырев, Н.Ю. Ульченко. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2008. – С. 228-234.
156. Рассоха Л. Л. Вплив внутрішніх політичних трансформацій у Туреччині на її зовнішню політику та українсько-турецькі відносини / Людмила Леонідівна Рассоха // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 246-256.
157. Ратніков М. І. Безпековий вимір стратегічного партнерства США – Туреччина / М. І. Ратніков // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К. : КиМУ, 2012. – Вип. 4. – С. 175-187.
158. Ржевська Н. Ф. Політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір : монографія / Ніна Федорівна Ржевська. – Дрогобич : Коло, 2012. – 256 с.
159. Ржевська Н. Ф. Стратегічне прогнозування в системі забезпечення зовнішньої політики США : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Ніна Федорівна Ржевська ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2014. – 42 с.

160. Родионов А.А. Турция. Армия и политика / Алексей Алексеевич Родионов // Азия и Африка сегодня. – 1995. – № 1. – С. 23-27; № 2. – С. 17-21.
161. Родионов А. А. Записки посла СССР в Турции 1974-1983 гг. / Алексей Алексеевич Родионов // Новая и новейшая история. – 1999. – № 1. – С. 116-140; № 2. – С. 83-100; 2000. – № 6. – С. 92-105.
162. Рукомеда Р. М. Реалізація основних положень концепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини / Роман Миколайович Рукомеда // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 1. – С. 187-192.
163. Саноян Д. А. «Армянский фактор» в контексте турецко-израильских отношений / Д. А. Саноян // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 40 / отв. ред. А.О. Филоник, М.Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 225-249.
164. Сваранц А. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе / Александр Сваранц. – М. : «Гуманитарий», 2002. – 600 с.
165. Свистунова И. А. Иракский кризис 2003 года и турецко-американские отношения / Ирина Александровна Свистунова // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 26. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2005. – С. 57-68.
166. Свистунова И. А. Анкара – Тегеран: двусторонние отношения и региональные проблемы / Ирина Александровна Свистунова // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 11. – С. 37-39.
167. Свистунова И. А. Иракский фактор во внешней политике Турецкой Республики: 1990-2006 гг. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Ирина Александровна Свистунова ; Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России. – М., 2007. – 20 с.
168. Свистунова И. А. Иракский фактор во внешней политике Турецкой Республики (1990-2007 гг.) / Ирина Александровна Свистунова. – М. : Институт Ближнего Востока, 2008. – 216 с.

169. Свистунова И. А. Об отношениях Турции и США / Ирина Александровна Свистунова [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. – 2009. – 20 декабря. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/20-12-09.htm>.
170. Свистунова И. А. Турция и Иран в новых геополитических реалиях / Ирина Александровна Свистунова // Ближний Восток и современность : Сб. статей. – Вып. 50. – М. : Институт Ближнего Востока, 2016. – С. 141-153.
171. Седов Ю. Турция и кризис в Персидском заливе / Юрий Седов // Зарубежное военное обозрение. – 1991. – № 5. – С. 11-15.
172. Сеидов В. «Секретный протокол» к Карскому договору – изобретение армянской пропаганды / Вугар Сеидов [Электронный ресурс] // Регнум : Информационное агентство. – 2010. – 3 мая. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1280147.html>.
173. Серж Саргсян не аннулировал подпись представителя Армении [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.a1plus.am/1283985.html>.
174. Сирийская Арабская Республика / под ред. М.И. Штемпель. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1997. – 326 с.
175. Сорокин А. С. Израильско-турецкие отношения в 2001-2007 гг.: концептуальная основа, особенности развития и результаты : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Александр Сергеевич Сорокин ; Нижегородский государственный университет им. Н.И.Лобачевского. – Нижний Новгород, 2007. – 24 с.
176. Союз Путіна і Ердогана довго не протримається, – політолог. [Электронный ресурс] // 24TV. – 2016. – 11 серпня. – Режим доступа: http://24tv.ua/soyuz_putina_i_erdogana_dovgo_ne_protrimayetsya__politolog_n713970.
177. Стародубцев И. И. Реформа турецкого энергетического сектора: базовые принципы и промежуточные результаты / Иван Игоревич Стародубцев // Ближний Восток и современность : сб. статей. Вып. 33 /

- отв. ред. А.О. Филоник. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2007. – С. 348-375.
178. Стародубцев И. И. Турция: основные итоги пребывания у власти Партии справедливости и развития по состоянию на 2015 год / Иван Игоревич Стародубцев // Ближний Восток и современность : Сб. статей. – Вып. 50. – М. : Институт Ближнего Востока, 2016. – С. 154-180.
179. Стародубцев И. И. Топливо-энергетический комплекс Турции и энергетический фактор в российско-турецких отношениях / Иван Игоревич Стародубцев. – М. : Институт Ближнего Востока, МГИМО – Университет МИД РФ, 2010. – 148 с.
180. Стародубцев И. И. Трансформирующаяся Турция / Иван Игоревич Стародубцев. – М. : Институт Ближнего Востока, МГИМО – Университет МИД РФ, 2011. – 256 с.
181. Старченков Г. И. Турция: испытание Ираком / Геннадий Иванович Старченков // Турция в XX веке : сб. статей / Ин-т востоковедения РАН, Ин-т стран Азии и Африки при МГУ им. М.В. Ломоносова ; отв. ред. Е.И. Уразова. – М. : Гуманитарий, 2004. – С. 235-242.
182. Старченков Г.И. Турция наводит мосты с соседними странами / Геннадий Иванович Старченков // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий : сб. статей / отв. ред. Н.Ю. Ульченко, Е.И. Уразова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2010. – С. 193-199.
183. Сулейманов А. В. Идеология А. Давутоглу и внешняя политика Турции / Алим Видадиевич Сулейманов // Вестник РУДН. Серия : Международные отношения. – 2015. – Т. 15. № 3. – С. 135-143.
184. Східний вектор стратегічного партнерства України в умовах глобального світу. Аналітична доповідь / За ред. В.О. Кіктенка. – К. : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2013. – 184 с.
185. Ткаченко А. А. Большой Ближний Восток : реформы и проблемы безопасности / А. А. Ткаченко // Ближний Восток и современность : сб.

- статей. Вып. 32 / отв. ред.: А.О. Филоник, М.Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2007. – С. 12-18.
186. Тригуб П. М. Розвиток курдської проблеми в Туреччині / П. М. Тригуб, Т. І. Лукіна // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Історія. – 2015. – Т. 264, Вип. 251. – С. 47-51.
187. Турецкая республика. Справочник / Отв. ред. Н. Киреев. – М.: Наука. Главная редакция восточной лит-ры, 1990. – 384 с.;
188. Турецкая Республика : Справочник / Отв. ред. Н.Ю. Ульченко, Е.И. Уразова. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – 344 с.
189. Туреччина назвала резолюцію Бундестагу про геноцид вірмен історичною помилкою [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2016. – 3 червня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/166689>.
190. Турция будет поддерживать Украину, несмотря на общение с РФ, - посол [Електронний ресурс] // Хвиля. – 2016. – 9 серпня. – Режим доступу: <http://hvylya.net/news/digest/turtsiya-budet-podderzhivat-ukrainu-nesmotrya-na-obshhenie-s-rf-posol.html>.
191. Турция в новых геополитических условиях : (материалы круглого стола, март 2004 г.) / отв. ред. Н.Ю. Ульченко. – М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, Институт востоковедения, 2004. – 115 с.
192. Турция на пути к региональному лидерству : к 90-летию Турецкой Республики (Сб. статей) / Отв. ред. и сост. Н.Ю. Ульченко; сост. и предисл. П.В. Шлыков; Институт востоковедения РАН. – М. : ИВ РАН, 2015. – 300 с.
193. Турция и Армения положили конец вековой вражде [Електронний ресурс] // Новости. – 2009. – 11 октября. – Режим доступу: <http://newsru.com/world/11oct2009/tuyr.html>.

194. Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX века / Отв. ред. Н.Г. Киреев. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 2001. – 536 с.
195. Турция намерена экспортировать воду в страны Ближнего Востока [Электронный ресурс] // Бизнес-пресс. – 2000. – 3 апреля. – Режим доступа:
http://www.businesspress.ru/newspaper/article_mld_21960_ald_20126.html.
196. Турция: новые тенденции экономического развития в 80-е гг. / Под ред. Е.И.Уразовой. – М. : Наука, 1991. – 320 с.
197. Турция в период правления Партии справедливости и развития : Сб. статей. – М. : Ин-т востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2012. – 238 с.
198. Угода про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва від 02.04.2001 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_151.
199. Україна знайшла нового військового партнера. 17.05.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://24tv.ua/ukrayina_znayshla_novogo_viyskovogo_partnera_n686600.
200. Україна і Туреччина обговорили стратегічне партнерство. 06.03.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ura-inform.com/uk/politics/2012/03/06/ukraina-i-turtsija-obsudili-strategicheskoe-partnerstvo>.
201. Українська дипломатична енциклопедія : у 5-ти т. / редкол. Д.В.Табачник (голова) та ін. – Харків : Фоліо, 2013. – Т. 1. – 526 с.; Т. 2. – 494 с.; Т. 3. – 494 с.; Т. 4. – 468 с.; Т. 5 – 480 с.
202. Ульген С. Место под солнцем или пятнадцать минут славы? Новый внешнеполитический курс Турции / Синан Ульген ; пер. с англ. М. Коробочкина ; Моск. Центр Карнеги. – М., 2011. – 39 с.

203. Уразова Е. И. К характеристике турецкого национализма / Елена Измайловна Уразова // Ближний Восток и современность : сборник статей. Вып. 17 / отв. ред.: А.О. Филоник, М.Р. Аргунова. – М. : Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2003. – С. 351-359.
204. Худолій А. О. Зовнішня політика США у світлі сирійського конфлікту / Анатолій Олексійович Худолій // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Політологія. – 2014. – Т. 228. Вип. 216. – С. 52-55.
205. Худолій А. О. Америко-турецькі відносини на початку ХХІ століття / Анатолій Олексійович Худолій // Американська історія та політика. – 2017. – № 3. – С. 103-113.
206. Чебан О. Я. Ядерний вибір Ірану: теоретичний та міжнародно-політичний аспекти : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Олександр Якович Чебан ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К., 2014. – 20 с.
207. Чекаленко Л. Турецька Республіка початку ХХІ століття : традиції, зовнішньополітична стратегія, інституційна модель (неупереджений погляд з України) / Л. Чекаленко, В. Ціватий, М. Васильєва // Зовнішні справи. – 2014. – № 1. – С. 22-27.
208. Черніков І. Ф. Турецька республіка в 50-60 роки ХХ ст. З історії зовнішньої політики / Ігор Федорович Черніков. – К. : Наукова думка, 1967. – 127 с.
209. Черніков І. Ф. До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації / Ігор Федорович Черніков // Східний світ. – 2010. – № 4. – С. 171-180.
210. Чубарова Р. Р. Стратегічна вісь «Анкара – Тель-Авів» : становлення і сучасний стан співробітництва / Ріта Рефатівна Чубарова // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць. – Вип. 69.

- Ч. 2. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2007. – С. 90-96.
211. Чубрикова О. О. Зовнішньополітична стратегія Туреччини до 2023 року в програмних документах Партії справедливості та розвитку / Ольга Олександрівна Чубрикова // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2013. – № 29. – С. 26-31.
212. Чубрикова О. О. Нові підходи у реалізації зовнішньої політики Турецької Республіки: переваги багатовекторності / Ольга Олександрівна Чубрикова // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2011. – Вип. 17. – С. 126-132.
213. Чубрикова О. О. Посередництво у врегулюванні конфліктів як напрям сучасної зовнішньої політики Туреччини / Ольга Олександрівна Чубрикова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 283-286.
214. Чубрикова О. О. Розвиток демократії в Туреччині у 2002–2012 роках: зовнішньополітичний аспект / Ольга Олександрівна Чубрикова // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2015. – Вип. 22 (1). – С. 80-85
215. Шелест Г. Чорноморська синергія / Ганна Шелест // Зовнішні справи. – 2008. – № 9. – С. 21-24.
216. Шишкіна В.О. Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Валентина Олександрівна Шишкіна ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К., 2006. – 19 с.
217. Шунков В.Н. Вооружённые силы стран мира / В.Н. Шунков. – Минск : ООО «Попурри», 2002. – 400 с.
218. Ще одна країна після Грузії, України та Сирії опинилася під загрозою вторгнення РФ – Давутоглу [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2016 – 15 лютого. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>.

219. Щерба О.В. Становлення та розвиток політичних відносин між Україною і Туреччиною у першій декаді ХХІ століття / О.В. Щерба, П.П. Черник // Панорама політичних студій : Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 9. – С. 11–15.
220. A Country Study: Syria [Електронний ресурс] // The Library of Congress. – Режим доступу: www.memory.loc.gov/frd/cs/svtoc.html.
221. A Country Study: Turkey [Електронний ресурс] // The Library of Congress. – Режим доступу: www.memory.loc.gov/frd/cs/trtoc.html.
222. A Muslim democracy in action // The Economist. – 2011. – February 17. – P. 4.
223. Abadi J. Israel and Turkey: From Covert to Overt Relations / Jacob Abadi [Електронний ресурс] // Journal of Conflict Studies. – 1995. – Vol. 15, № 2. – Режим доступу : <http://journals.hil.unb.ca/index.php/JCS/article/view/4548>.
224. Acer Yü. The Aegean Maritime Disputes and International Law / Yücel Acer. – New York : Ashgate Publishing, 2003. – 291 p.
225. Adalet ve Kalkınma partisi programı, 2001. VI-Dış politika [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum_.
226. Adams M. Water and Security Policy : The Case of Turkey / Mark Adams // National Defense University. Near East – South Asia Center for Strategic Studies. – Washington, D.C. : Books LLC, 2002. – 74 p.
227. Akgün M. Türkiye-Rusya ilişkilerindeki yapısal sorunlar ve çözüm önerileri / Mensur Akgün, Turan Aydın. – İstanbul : TÜSİAD, Haziran 1999. – 252 s.
228. Aktan H. Ortadoğu İstikrarı Türkiye'ye Bağlı / Hamza Aktan // BİA Haber Merkezi (İstanbul). – 2005. – 24.02.
229. Altunisik M.B. From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations / Meliha Benli Altunisik, Özlem Tür // Security Dialogue. – 2006. – Vol. 37(2). – P. 217-236.

230. Altunisik M.B. Turkey's Changing Middle East Policy / Meliha Benli Altunisik // UNISCI Discussion Papers. – 2010. – № 23. – P. 149-162.
231. American Accounts Documenting the Destruction of Smyrna by the Kemalist Turkish Forces : September 1922 / edited by Constantine G. Hatzidimitriou. – New York : Aristide D. Caratzas, Melissa International, 2005. – 181 p.
232. Amery H. Water in the Middle East : A Geography of Peace / Hussein A. Amery, Aron T. Wolf. – Austin : The University of Texas Press, 2000. – 293 p.
233. Aras B. Turkish-Syrian relations revisited / Bülent Aras, Hasan Köni // Arab Studies Quarterly. – Fall 2002. – Vol. 24, № 2. – P. 47-60.
234. Arıkan H. Turkey and the EU : An Awkward Candidate for EU Membership? / Harun Arıkan. – Aldershot : Ashgate, 2003. – 241 p.
235. Article by H.E. Ahmet Davutoğlu published in Foreign Policy magazine (USA) on 20 May 2010 [Электронный ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. – Режим доступа : http://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-ahmet-davutoglu-published-in-foreign-policy-magazine-_usa_-on-20-may-2010.en.mfa.
236. Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerine dair. Avrupa Parlamentosu ilke kararı. Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen metin Çarşamba, 24 Ekim 2007 – Strasbourg (P6_TA(2007)0472).
237. Azawee Header-Adil. The European Integration Course of Turkey as a Factor of Its National Security / Header-Adil Azawee // European Political and Law Discourse (Praha). – 2015. – Volume 2. Issue 6. – P. 18-22.
238. Azerbaijan condemns Turkish pact [Электронный ресурс] // BBC. – Режим доступа : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8301314.stm>.
239. Ben-Ami Sh. Turkey's Rise and the Decline of Pan-Arabism / Shlomo Ben-Ami [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.project-syndicate.org/commentary/turkey-s-rise-and-the-decline-of-pan-arabism>.

240. Bengio O. Old Grievances, New Fears : Arab Perceptions of Turkey and its Alignment with Israel / Ofra Bengio, Gencer Ozkan // Middle Eastern Studies. – 2001. – Vol. 37, № 2. – P. 50-92.
241. Bilateral Relations. Turkey [Электронный ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. – Режим доступа: <http://www.mfa.am/en/country-by-country/tr/>.
242. Bilgin M.S. Türk-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu : 1534–2002 / Mustafa Sıtkı Bilgin // Irak krizi (2002-2003) / Editörler Ümit Özdağ, Sedat Laçiner, Serhat Erkmen. – Ankara : ASAM yay, 2003. – S. 215-237.
243. Bilgin M.S. Türkiye'nin AB'ye Katılma Sürecinde Orta Doğu'da Sahip Olduğu Stratejik Konumun Önemi / Mustafa Sıtkı Bilgin. – Ankara : Seçkin Yayıncılık, 2005. – 312 s.
244. Birikim. – 2003. – Nisan.
245. Boll M. Turkey between East and West : the regional alternative / M. Boll. – London : World Today, 1979. – 368 p.
246. Bolukbasi S. Ankara, Damascus, Baghdad and the regionalization of Turkey's Kurdish Succession / Suha Bolukbasi // Journal of South Asian and Middle East Studies. – 1991. – Vol. 14, № 4. – P. 15-36.
247. Brecher M. The Foreign Policy System of Israel : Settings, Images, Process / Michael Brecher. – London: Oxford University Press, 1972. – 693 p.
248. Bu dostluk bitmez [Электронный ресурс] // Milliyet Dünya Sayfaları. – 1999. – 10 Eylül. – Режим доступа: <http://www.milliyet.com.tr/1999/09/10/haber/hab00.html>.
249. Büyük dayanışma operasyonu [Электронный ресурс] // Milliyet Dünya Sayfaları. – 1999. – 25 Ağustos. – Режим доступа: <http://www.milliyet.com.tr/1999/08/25/dunya/dun02.html>.
250. Cornell S. E. Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance / Svante E. Cornell // Middle Eastern Studies. – 1998. – Vol. 34, No 1. – P. 51-72.

251. Cook S.A . How Do You Say “Frenemy” in Turkish? Meet America’s new rival in the Middle East / Steven A. Cook [Электронний ресурс] // Foreign Policy. – 2010. – June 1. – Режим доступу: <http://foreignpolicy.com/2010/06/01/how-do-you-say-frenemy-in-turkish-2/>.
252. Croft A. NATO Demands Halt to Syria Aggression Against Turkey / Adrian Croft [Электронний ресурс]// Reuters. – 2012. – October 3. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/2012/10/03/us-syria-crisis-alliance-idUSBRE8921F220121003>.
253. Çayhan E. Avrupa’da Yeni Güvenlik Arayışları : NATO – AB – Türkiye / Esra Çayhan, Nurşin Ateşoğlu Güney. – İstanbul : Afa Yay, 2006. – 238 s.
254. Davutoğlu A. Stratejik Derinlik : Türkiye’nin Uluslararası Konumu / Ahmet Davutoğlu // Davutoğlu A. Stratejik Araştırmalar Dizisi. – İstanbul : Küre Yayınları, 2001. – 584 s.
255. Davutoğlu A. The Clash of Interests : An Explanation of the World (Dis)order / Ahmet Davutoğlu // Intellectual Discourse. – 1994. – Vol. 2, No 2. – P. 107-130.
256. Davutoğlu A. Turkey’s Zero-Problems Foreign Policy / Ahmet Davutoğlu [Электронний ресурс] // Foreign Policy. – 2010. – May 20. – Режим доступу: <http://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/>.
257. Deadly 1996 Aegean clash is confirmed [Электронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekathimerini.com/14350/article/ekathimerini/news/deadly-1996-aegean-clash-is-confirmed>.
258. Denying Human Rights and Ethnic Identity // Human Rights Watch. – 2006. – July 2.
259. Dostluk zamanı [Электронний ресурс] // Milliyet Dünya Sayfalari. – 1999. – Ağustos 20. – Режим доступу: <http://www.milliyet.com.tr/1999/08/20/dunya/dun05.html>.

260. Dougherty J. Turkey demands U.S. solidarity in response to Israeli attack / Jill Dougherty [Электронный ресурс] // CNN. – 2010. – June 1. – Режим доступа: <http://cnn.com/2010-06-01/world/turkey.israel.flotilla/1/free-gaza-movement-ben-gurion-international-airport>.
261. Ekşi Ö. Belçika Dışişleri Bakanı : “Türkiye’yi AB’de bir koltuk bekliyor” / Ö. Ekşi // Anadolu Ajans. – 2004. – May 11.
262. Erdoğan : İsrail cezalandırılmalı [Электронный ресурс] // BBC Türkçe : website. – 2010. – Haziran 1. – Режим доступа: <http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/06/100601>.
263. Erdogan : Israel must apologise for ‘Mavi Marmara’ incident [Электронный ресурс] // The Jerusalem Post. – 2010. – October 11. – Режим доступа: <http://www.jpost.com/Headlines/Article.aspx?id=194747>.
264. Etki Raporu (2), AB Komisyonu Türkiye Raporu, 6 Ekim 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.belgenet.com/arsiv/ab/etki_2004-2.html.
265. EUSA Review Forum. – 2005. – Vol. 18, № 4.
266. Falk R. Reconsidering Turkey / Richard Falk // Zaman. – 2004. – October 6.
267. Fisk R. The great war for civilization : the conquest of the Middle East / Robert Fisk. – L. : Vintage, Alfred A. Knopf, 2005. – 1136 s.
268. France makes denial of Armenian genocide illegal [Электронный ресурс] // Sputniknews. 2011. – December 22. – Режим доступа : <http://www.sputniknews.com/society/20111222/170430019.html>.
269. Fuller G. E. Turkey’s New Geopolitics : From the Balkans to Western China / Graham E. Fuller, Ian O. Lessor, eds. – Boulder, Oxford : Westview Press, 1993. – 197 p.
270. Galletti M. The Kurdish Issue in Turkey / Mirella Galletti // International spectator. – 1999. – Vol. 34, № 1. – P. 123-134.
271. Glebov S. Black Sea Security as a Regional Concern for the Black Sea States and the Global Powers / Serhij Glebov // Southeast European and Black

- Sea Studies (ELIAMEP, Routledge, Taylor & Francies Group). – September 2009. – Volume 9, Number 3. – P. 351-366.
272. Goshgarian R. Braking the Stalemate: Turkish – Armenian Relations in the 21st century / R. Goshgarian [Электронный ресурс] // European Stability Initiative. – Режим доступа: http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_46.pdf.
273. Greece and the Law of the Sea / Edited by Theodore C. Kariotis. – London : Routledge, 2004. – 1120 p.
274. Greece. Economy [Электронный ресурс] // The World Factbook. Central Intelligence Agency. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gr.html>.
275. Greek Ministry of Foreign Affairs: Unilateral Turkish claims in the Aegean [Электронный ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of Greece. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20070305200307/http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/en-US/Policy/Geographic+Regions/South-Eastern+Europe/Turkey/Turkish+claims/>.
276. Gresh A. Turkish-Israeli-Syrian Relations and their Impact on the Middle East / Alain Gresh // Middle East Journal. – 1998. – Vol. 52, № 2. – P. 188-203.
277. Grigoriadis I. N. The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy / Ioannis N. Grigoriadis // Middle Eastern Studies Programme / Working Paper № 8/2010. – Athens : Bilkent University / ELIAMEP, 2010. – 12 p.
278. Gumhuriet. – 2003. – 15.01.
279. Gumhuriet. – 2003. – 30.06.
280. Gunes. – 1987. – 26.10.
281. Gunter M. Armenian Terrorism in the 20th Century / Michael M. Gunter [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://de.scribd.com/doc/9379225/Armenian-Terrorism-in-the-20th-Century-pdf>.

282. Güney A. An anatomy of the transformation of the US-Turkish alliance : from “Cold War” to “War on Iraq” / Aylin Güney // Turkish Studies. – 2005. – Vol. 6, № 3. – P. 341-359.
283. Haanappel P. The Law and Policy of Air Space and Outer Space: A Comparative Approach / Peter P.C. Haanappel. – The Hage-London-New York : Kluwer Law International, 2003. – 311 p.
284. Halil I. Turkey between Europe and the Middle East / I. Halil // Perception. – 1998. – Vol. 3, № 1. – P. 5-18.
285. Harris S.G. U.S.-Turkish Relations / George S. Harris, Alan Makovsky, Sabri Sayari // Turkey’s New World : Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. – Washington : The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P. 189-202.
286. Heinegg W. Der Ägäis-Konflikt: Die Abgrenzung des Festlandsockels zwischen Griechenland und der Türkei und das Problem der Inseln im Seevölkerrecht / Wolff Heintschel von Heinegg. – Berlin : Duncker und Humblot, 1989. – 359 s.
287. Hovannisian R. The Armenian People from Ancient to Modern Times. Volume II : Foreign Dominion to Statehood : The Fifteenth Century to the Twentieth Century / Richard G. Hovannisian. – New York: Palgrave Macmillan, 1997. – 512 p.
288. Huntington S. The Clash of Civilizations? / Samuel Huntington // Foreign Affairs. – 1993. – Vol. 72, № 3. – P. 22-49.
289. Hürriyet. – 1999. – 03.03.
290. Hürriyet. – 2003. – 05.10.
291. Hürriyet. – 2004. – 28.07.
292. Hürriyet. – 2007. – 22.11.
293. IDEF-2011 : Турция и другие. Грани стамбульского оружейного салона // Defense Express. – 2011. – № 6. – С. 10-15.

294. Imset G. I. The PKK : A Report on Separatist Violence in Turkey (1973-1992) / Ismet G. Imset. – Ankara : The Turkish Daily News Publications, 1992. – 450 p.
295. Inbar E. Israeli-Turkish Tensions and their International Ramifications / Efraim Inbar // Orbis. – 2011, January. – Vol. 55, № 1. – P. 132-146.
296. Interview by Mr. Ahmet Davutoğlu published in AUC Cairo Review (Egypt) on 12 March 2012 [Электронный ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. – Режим доступа: http://www.mfa.gov.tr/interview-by-mr_-ahmet-davuto%20%C4%9Flu-published-in-auc-cairo-review-_egypt_-on-12-march-2012.en.mfa.
297. Is Turkey turning? // The Economist. – 2010. – June 10. – P. 5.
298. İsrail-Türkiye ilişkileri [Электронный ресурс] // Wiki. – Режим доступа : https://tr.wikipedia.org/wiki/%20İsrail-Türkiye_ilişkileri.
299. Jerusalem Post. – 2000. – October 29.
300. Kadritzke N. Greece's earthquake diplomacy / Niels Kadritzke [Электронный ресурс] // Le Monde diplomatique. – 2000. – June 6. – Режим доступа : <http://mondediplo.com/2000/06/06greece>.
301. Kalpakian J. Identity, Conflict and Cooperation in International River Systems / Jack Kalpakian. – Burlington : Ashgate Publishing, Ltd., 2004. – 213 p.
302. Kara günde dost eller [Электронный ресурс] // Milliyet Dünya Sayfaları. – 1999. – Ağustos 22. – Режим доступа: <http://www.milliyet.com.tr/1999/08/22/dunya/dun03.html>.
303. Kasapoğlu C. Turkey's new 'Strategic Depth' / Can Kasapoğlu // The Jerusalem Post. – 2012. – September 4.
304. Kaya I. The Euphrates-Tigris basin: An overview and opportunities for cooperation under international law [Электронный ресурс] / Ibrahim Kaya. – Режим доступа: <http://ag.arizona.edu/OALS/ALN/aln44/kaya.html>.

305. Khadduri M. The Alexandretta Dispute / Majid Khadduri // The American Journal of International Law. – 1945. – Vol. 39, № 3. – P. 406-425.
306. Kinzer S. Earthquakes Help Warm Greek-Turkish Relations / Stephen Kinzer// The New York Times. – 1999. – September 13.
307. Kirişçi K. Post Cold-War Turkish Security and the Middle East / Kemal Kirisci // Middle East Review of International Affairs. – 1997. – Vol. 1, № 2. – P. 11-17.
308. Kirişçi K. The “Enduring Rivalry” Between Greece And Turkey : Can “Democratic Peace” Break It? / Kemal Kirişçi // Alternatives : Turkish Journal of International Relations. – 2002. – Vol.1, # 1. – P. 38-50.
309. Kliot N. Water resources and conflict in the Middle East / Nurit Kliot. – London : Routledge, 1994. – 309 p.
310. Komşulardan yardım aktı [Электронный ресурс] // Milliyet Dünya Sayfalari. – 1999. – Ağustos 25. – Режим доступа: <http://www.milliyet.com.tr/1999/08/25/dunya/dun05.html>.
311. Kor Z. A Turning Point in Turkish-Syrian Relations : The Öcalan Crisis : M.A. Thesis / Zahide Tuba Kor. – Marmara University, Social Science Institute, Department of International Relations. – Istanbul, 2007. – 166 p.
312. Kramer H. A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States (Studies in Foreign Policy) / Heinz Kramer. – Washington : The Brookings Institution Press, 2000. – 248 p.
313. Kupchan Ch. How Enemies Become Friends : The Sources of Stable Peace / Charles A. Kupchan // Princeton Studies in International History and Politics. – New York : Princeton University Press, 2010. – 448 p.
314. Lagendijk J. Zero neighbors without problems / Joost Lagendijk [Электронный ресурс] // Today’s Zaman. – 2011. – November 1. – Режим доступа: <http://www.todayszaman.com/columnist-261591-zero-neighbors-without-problems.html>.
315. Larrabee S. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty / F. Stephen Larrabee, Ian O. Lesser. – Santa Monica, CA : RAND, 2003. – 218 p.

316. Lesser I. Beyond 'Bridge or Barrier' : Turkey's Evolving Security Relations with the West / Ian O. Lesser, Alan Makovsky, Sabri Sayari // Turkey's New World : Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. – Washington : The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P. 203-221.
317. Lutz M. Turkey : Ankara adds Israel to list of strategic security threats / Meris Lutz [Электронный ресурс] // Los Angeles Times. – 2010. – November 1. – Режим доступа: <http://latimesblogs.latimes.com/babylonbeyond/2010/11/israel-turkey-iran-threat-politics-war.html>.
318. MacQuarrie P. Growing Conflict over Development in the Euphrates-Tigris Basin : Thesis / Patrick MacQuarrie [Электронный ресурс] // M.Phil. International Peace Studies, Trinity College, Dublin, Ireland. Originally submitted 15 September 2003. – 84 p. – Режим доступа: http://www.transboundarywaters.orst.edu/publications/abst_docs/related_research/MacQuarrie2004.pdf.
319. Maharramzadeh A. Armenian-Azerbaijan Relations and the Nagorno-Karabakh Conflict in the Foreign Policy of Turkey / A. Maharramzadeh [Электронный ресурс] // Turkish Weekly. – Режим доступа: <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=1936>.
320. Makovsky A. Israel-Turkey : Strategic Relationship or Temporary Alliance? / Alan Makovsky // The Middle East in 2015 : The Impact of Regional Trends U.S. Strategic Planning / ed. by J.S. Yaphe. – Washington : NDU. – P. 231-235.
321. Makovsky A. Diffusing the Turkish-Syrian Crisis – Whose Triumph? / Alan Makovsky [Электронный ресурс] // Washington Institute. – Режим доступа: www.washingtoninstitute.org/media/makovsky.htm.
322. Martin L. Turkey's Middle East Foreign Policy / Lenore G. Martin // The Future of Turkish Foreign Policy / Ed. by Lenore G. Martin and Dimitris Keridis. – London : The MIT Press, 2004. – P. 157-190.
323. Military cooperation was at heart of Turkey-Israel ties [Электронный ресурс] // Defence Talk. Global defence and military portal. – 2010. – Режим

доступу: <http://www.defencetalk.com/military-cooperation-was-at-heart-of-turkey-israel-ties-26704/>.

324. Milliyet. – 1997. – 18.06.
325. Milliyet. – 1997. – 23.11.
326. Milliyet. – 1998. – 05.11.
327. Milliyet. – 1999. – 11.03.
328. Milliyet. – 1999. – 20.03.
329. Milliyet. – 1999. – 26.07.
330. Milliyet. – 1999. – 27.07.
331. Milliyet. – 2000. – 03.02.
332. Milliyet. – 2003. – 02.03.
333. Milliyet. – 2003. – 19.03.
334. Milliyet. – 2004. – 28.07.
335. Milliyet. – 2007. – 02.11.
336. Milliyet. – 2007. – 21.11.
337. Milliyet. – 2007. – 23.12.
338. Milliyet. – 2008. – 26.03.
339. Milliyet. – 2009. – 09.12.
340. Minasian S. Israel, Turkey : Military-Political and Military-Technikal Cooperation (regional security problems) / Sergey Minasian // Central Asia and the Caucasus. – 2004. – № 1(25). – P. 62-70.
341. Minister Oskanian Comments on Turkish Foreign Minister Abdullah Gul's Recent Remarks [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.armeniaforeignministry.com/pr_06/061104_vo_gul.html.
342. Modern Turkey : a Politico-Economic Interpretation, 1908-1923 / ed. E.G. Mears. – New York : Literary Licensing, 1924. - 850 p.
343. Mufti M. Daring and Caution in Turkish Foreign Policy / Malik Mufti // The Middle East Journal. – 1998. – № 1(52). – P. 32-50.

344. Murinson A. The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy / Alexander Murinson // Middle Eastern Studies. – 2006. – Vol. 42, No 6. – P. 945-964.
345. Muslih M. Syria and Turkey – Uneasy relations / Muhammad Muslih // Reluctant Neighbour: Turkey's Role in the Middle East / ed. by Henri J. Barkey. – Washington : US Institute of Peace Press, 1996. – P. 113-130.
346. Müftüleri-Bac M. Turkey and Israel: an evolving partnership / Meltem Müftüleri-Bac [Электронный ресурс] // Ariel Center for Policy Research. – 1998. – Policy Paper № 47. – Режим доступа: <http://www.acpr.org.il/pp/pp047-meltemE.pdf>.
347. NATO Review, Istanbul Summit Special, 28-29.VI.2004 [Электронный ресурс] // NATO : Official site. – Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/review/2004/istanbul/2004-istanbul-e.pdf>.
348. New York Times Magazine. – 1997. – February 23.
349. Oktav Ö. Limits on Relations with the West : Turkey, Syria and Iran / Özden Zeynep Oktav. – İstanbul : Haziran, 2008. – 188 p.
350. Oktav Ö. Water Dispute and Kurdish Separatism in Turkish-Syrian Relations / Özden Zeynep Oktav [Электронный ресурс] // Режим доступа: dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/674/8586.pdf.
351. Olson R. The Kurdish Question and Geopolitic and Geostrategic Changes in the Middle East after the Gulf War / Robert Olson // Journal of South Asian and Middle Eastern Studies. – 1994. – Vol.17, № 4. – P.49-67.
352. Olson R. Turkey-Syria relations since the Gulf War: Kurds and Water / Robert Olson // Middle East Policy. – 1997. – Vol. 5, № 2. – P. 168-193.
353. Olson R. Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991-2000 : the Kurdish and Islamist Questions / Robert Olson. – Costa Mesa (California) : Mazda Publishers, 2001. – 278 p.
354. Paksoy H.M. Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinin Gelişimi / H. Mustafa Paksoy. – İstanbul : Yeditepe Üniversitesi, 2003. – 225 s.

355. Phillips D.L. Hopeful signs for Turkey, Armenia / D.L. Phillips [Электронный ресурс] // Council on Foreign Relations. – Режим доступа : http://www.cfr.org/publication/8015/hopeful_signs_for_turkey_armenia.html.
356. Pipes D. Greater Syria. The History of an Ambition / Daniel Pipes. – New-York : Oxford University Press, 1990. – 240 p.
357. Pipes D. A New Axis : The Emerging Turkish-Israeli Entente / Daniel Pipes [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.danielpipes.org/293/a-new-axis-the-emerging-turkish-israeli-entente>.
358. Radikal. – 2004. – 19.05.
359. Radikal. – 2006. – 23.08.
360. Relations between Turkey and Ukraine [Электронный ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-ukraine.en.mfa>.
361. Report of the Secretary-General's Panel of Inquiry on the 31 May 2010 Flotilla Incident [Электронный ресурс] // United Nations. – 2011. – September. – Режим доступа: http://www.un.org/News/dh/infocus/middle_east/Gaza_Flotilla_Panel_Report.pdf.
362. Rumsfeld D.H. Transforming the Military / Donald H. Rumsfeld // Foreign Affairs. – 2002. – № 3, vol. 81. – P. 20-32.
363. Sabah. – 1996. – 03.09.
364. Sabah. – 1997. – 12.12.
365. Sabah. – 1999. – 20.05.
366. Salmi R.H. Turkish-U.S.Relations : Perspectives From Ankara / Ralph H. Salmi, Gonca Bayraktar Durgun. – Boca Raton, Fl. : Brown Walker Press, 2005. – 184 p.
367. Sanjian A. The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on the Turkish-Syrian Relations 1939-1956 / Avedis K. Sanjian // Middle East Journal. – 1956. – Vol. 10, № 4. – P. 379-394.

368. Sariibrahimoglu L. Arming for Peace / Lale Sariibrahimoglu // Jane's Defence Weekly. – 1998. – August 19. – P. 24-43.
369. Sarızeybek E. Ulusal Harekat Başlatılmalı / Erdal Sarızeybek // Turkish National Military Strategy. – 2008. – 02.06.
370. Seker N. Turkey's Strategic Depth : A Shift in Turkish Foreign Policy / Nimet Seker [Электронный ресурс] // Qantara. – Режим доступа: <http://en.qantara.de/content/a-shift-in-turkish-foreign-policy-turkeys-strategic-depth>.
371. Seong Min Hong. Water Resources in the Middle East: Conflict and Management / Seong Min Hong [Электронный ресурс]. – Режим доступа: hopia.net/kime/Water%20Resources.doc.
372. Serge Sarkisian on Armenian-Turkish Relations: “We Wanted to Break Through Centuries of Hostility” [Электронный ресурс] // Spiegel. – Режим доступа: <http://www.spiegel.de/international/world/serge-sarkisian-on-armenian-turkish-relations-we-wanted-to-break-through-centuries-of-hostility-a-687387.html>.
373. Singh G. A new age for Turkey – Syria relations / Gajendra Singh // Al-Jazeera. – 2005. – April 14.
374. Sinha U. Water Security a Discursive Analysis / Uttam Kumar Sinha // Strategic Analysis. – 2005. – Vol. 29, № 2. – P. 317-331.
375. Soysal I. Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. Cilt 1: 1920-1945. – Ankara, 1983. – 463 s.
376. Soysal I. Türkiye'nin uluslararası siyasal bağitlan. 2 Cilt / I. Soysal. – Ankara : Turk tarihi kurumu basimevi, 2000. – Cilt 2: 1945-1990. – 231 s.
377. Stein A. Turkey's new foreign policy : Davutoglu, the AKP and the pursuit of regional order / Aaron Stein. – London : RUSI, 2014. – 95 p.
378. Stone D. The Balkan Pact and American Policy, 1950-1955 / David R. Stone // East European Quarterly. – 1994. – September. – P. 393-407.
379. Taylor P. Turk-Israel Pact Outflanks Syria / Porcher Taylor // Defence news. – 1996. – December 2. – P. 23.

380. Terzi Ö. Evolving European Security Capabilities and EU-Turkish Relations / Özlem Terzi // Perceptions – Journal of International Affairs. – 2004. March-May. – Vol. IX, № 1. – P. 99-118.
381. The Annan Plan for Cyprus [Электронный ресурс] // Hellenic Resources Network. – Режим доступа: http://www.hri.org/docs/annan/Annan_Plan_Text.html.
382. The Genocide of Ottoman Greeks, 1914-1923 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.greek-genocide.org/>
383. The Middle East. – 2004. – February. – № 342.
384. The Military Balance 2015 : The annual assessment of global military capabilities and defence economics [Электронный ресурс] // The International Institute for Strategic Studies. – 2015. – Режим доступа: <http://www.iiss.org/en/publications/military%20balance/issues/the-military-balance-2015-5ea6>.
385. The World Factbook [Электронный ресурс] // Central Intelligence Agency. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>.
386. Torbakov I. Making Sense of the Current Phase of Turkish-Russian Relations / Igor Torbakov. – Washington : The Jamestown Foundation, 2007. – 19 p.
387. Tur Ö. Turkish-Syrian Relations – Where are we going? / Özlem Tür // UNISCI Discussion Papers. – 2010. – № 23. – P. 163-176.
388. Turan I. Water and Turkish Foreign Policy / Ilter Turan // The Future of Turkish Foreign Policy / Lenore G. Martin, Dimitris Keridis (eds.). – Cambridge : MIT Press, 2004. – P. 201-220.
389. Turkey, US, Israel, to hold joint military exercise [Электронный ресурс] // Islamic Invitation Turkey. – 2009. – August 11. – Режим доступа: <http://www.islamicinvitationturkey.com/2009/08/11/turkey-us-israel-to-hold-joint-military-exercise/>.

390. Turkey uses Israeli-made drones against rebels in Iraq : army [Электронный ресурс] // Defence Talk. Global defence and military portal. – 2010. – Режим доступа: <http://www.defencetalk.com/turkey-uses-israeli-made-drones-against-rebels-in-iraq-army-27204/>.
391. Turkey's Crises over Israel and Iran : Europe Report № 208 [Электронный ресурс] // International Crises Group. – 2010. – September 8. – Режим доступа: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/208%20Turkeys%20Crises%20over%20Israel%20and%20Iran.pdf>.
392. Turkey's Neighborhood / Ed. by Mustafa Kibaroglu. – Ankara : Foreign Policy Institute, 2008. – 312 p.
393. Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy / Ed. D. Menashri and S. Saiyari. – Washington, DC : The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – 234 p.
394. Turkish Daily News. – 2007. – November 28.
395. Turkish general election, 2002 [Электронный ресурс] // Wiki. – Режим доступа : https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_general_election,_2002.
396. Turkish minister : I deny the Armenian genocide, come arrest me [Электронный ресурс] // Zaman. – Режим доступа : <http://www.todayszaman.com/news-269907-turkish-minister-i-deny-the-armenian-genocide-come-arrest-me.html>.
397. Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri [Электронный ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.
398. Ulutaş U. Turkey and Israel in the Aftermath of the Flotilla Crisis / Ufuk Ulutaş[Электронный ресурс] // SETA Foundation for Political, Economic and Social Research. SETA Policy Brief. – 2010. – № 43. – P. 4-10. – Режим доступа : <http://www.setav.org/ups/dosya/32957.pdf>.
399. US expands 'axis of evil'[Электронный ресурс] // BBC News. – 2002. – May 6. – Режим доступа : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/1971852.stm>.

400. Vira V. The Neo Ottomans : Looking East without Looking Back / Varun Vira [Электронный ресурс] // Foreign Policy Journal. – 2010. – June 15. – Режим доступа: <http://www.foreignpolicyjournal.com/2010/06/15/the-neo-ottomans-looking-east-without-looking-back/>.
401. Vorhoff K. Let's reclaim our history and culture! Imagining Alevi community in the contemporary Turkey / K. Vorhoff // Die Welt des Islam. – 1998. – Vol. 38, № 2. – P. 220-252.
402. Walker J. Understanding Turkey`s Foreign Policy through Strategic Depth / Joshua Walker [Электронный ресурс] // Transatlantic Academy. – Режим доступа: <http://www.transatlanticacademy.org/publications/understanding-strategic-depth-joshua-walker>.
403. Warhola J. Warming of Turkish-Russian Relations : Motives and Implications / James W. Warhola, William A. Mitchell [Электронный ресурс] // Questia. – Режим доступа : <https://www.questia.com/library/journal/1G1-147825488/the-warming-of-turkish-russian-relations-motives>.
404. Waxman D. Turkey's Identity Crises : Domestic Discord and Foreign Policy / Dov Waxman. – London : Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism, 1998. – 30 p.
405. Wolf A. Hamner Trends in Transboundary Water Disputes and Dispute Resolution / Aaron T. Wolf [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www4.gve.ch/gci/GreenCrossPrograms/waterres/middleeast/wolf.html>.
406. Yalçıntaş N. Irak'ta neler oluyor? : yalanların dansı ve komplo / Nevzat Yalçıntaş. – İstanbul, 2003. – 217 s.
407. Yanardağ M. TÜSİAD, MGK ve Yeni İktidar Bileşimi / Merdan Yanardağ // BİA Haber Merkezi (İstanbul). – 2004. – 26.01.
408. Yankı (Ankara). – 1987. – 05-11.01.
409. Yetkin M. Tezkere : Irak Krizinin Gerçek Öyküsü / Murat Yetkin. – İstanbul : Remzi Kitabevi, 2004. – 287 s.
410. Yuksel I. The Law of International Water Courses and the Middle East / Inan Yuksel // Perceptions. – 2000. – Vol. 5, № 2. – P. 32-43.

411. Yurttagül A. Turkish-Armenian relations and the European Union / A. Yurttagül [Электронный ресурс] // Zaman. – Режим доступа: <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=135132>.
412. Zafar Sh. Turkey's 'Zero Problems with Neighbors' Foreign Policy; Relations with Syria / Shaista Shaheen Zafar // Journal of European Studies. – 2012. – Vol. 28, № 1. – P. 143-158.
413. Zaman. – 2006. – 21.08.
414. Zaman – 2009. – 14.05.